

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission

विशिष्टप्रवचनमालायाः

चतुर्थं पुष्पम्

अद्वैतवेदान्तविन्दुः

प्रवक्ता

म० म० स्व० पण्डित-अनन्तकृष्णशास्त्री

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये संमानितप्राध्यापकः

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

संवत् २०२१

प्रवचनसूची

प्रथमं प्रवचनम्	...	...	...	१-३६
(१३-३-६४)	...	...	...	३७-७२
द्वितीयं प्रवचनम्	...	...	...	७३-९६
(१४-३-६४)	...	...	...	
तृतीयं प्रवचनम्	...	...	...	
(१५-३-६४)				

१, इत्यदि प्रवचनानि आशुतोषगोस्वृपदिव्यविद्यालयस्य आशुतोषगोस्वृपदिव्यविद्यालये विद्युषा
लेखितानि सन्ति ।

अद्वैतसिद्धेः शाङ्करवेदान्ते किं स्थानम्

प्रथमं प्रवचनम्

मातामहमहाद्यैर्ल महस्तदपितामहम् ।

कारणं जगतां वन्दे कण्ठादुपरि वारणम् ॥

वाराणसेषसंस्कृतविश्वविद्यालयसम्बन्धिमान्यश्रीगङ्गानाथसामहोदयप्रवचनमालायां श्रीणि
प्रवचनानि दातुं ममावसरो लब्ध इति महदिदं सौभाग्यम् । विषयस्त्वैतेषाम्—अद्वैत-
सिद्धेः शाङ्करवेदान्ते किं स्थानमिति । तत्राद्वैतसिद्धिरभिधेयप्रधाना द्वैतोपलक्षितब्रह्मसिद्धिः,
द्वैताभाववद्ब्रह्मसिद्धिर्वा । तमभिधेयमभिलक्ष्य निषेदो निषेधोऽद्वैतसिद्धिर्नाम ।

अद्वैतमेव तत्त्वम्

तत्राद्वैतपदार्थः द्वैताभावः, तस्य पारमार्थिकत्वे ब्रह्मस्वरूपत्वात् स एव तत्त्वम् । तद-
पारमार्थिकत्वे तु द्वितीयाभावोऽतत्त्वम्, तत्त्वम् ब्रह्मैव । तत्र तद्वगदं तत्त्वमतावलम्बिभिः
स्वीयेषु सिद्धान्तेषु प्रयुज्यते सिद्धान्तान्तराण्यतत्त्वं मतम् । अतो द्वैतिनोऽद्वैतमतत्त्वमिति, अद्वै-
तिनो द्वैतमतत्त्वमिति च मन्यन्ते । अतोऽद्वैतसिद्धिः “इह कुमतिरतत्त्वे तत्त्ववादी वराकः” इति

द्वैतमतत्वमिति मनुते । तत्र द्वैतिनामाक्षेपोऽद्वैतसिद्धान्तदृष्ट्यैवाद्वैतमतत्वमिति “असात्त्विक एव वा तद्भावः” इत्यद्वैतसिद्धिः स्वयं वदतीति; परन्त्वतात्त्विक एव वा निषेध इति सिद्धिवाक्यं द्वैताभावस्य मिथ्यात्वस्यापि मिथ्यात्वपक्षमादाय । तन्मते हि ब्रह्मैव तत्त्वम्, न तु मिथ्यात्वमिति न तेनाद्वैतातत्त्वतायां पर्यवसानम् ।

मिथ्यात्वमिथ्यात्वेऽपि न प्रपञ्चसत्यत्वम्

द्वैतमिथ्यात्वमिथ्यात्वेन द्वैतसत्यत्वं न कथमपि, इति न मिथ्यात्वमिथ्यात्वेऽपि प्रपञ्चसत्यत्वापत्तिः, इति द्वैतसत्यत्वापत्तिनिरासेन न द्वैतसत्यतायां पर्यवसानम् । द्वितीयाभावस्य मिथ्यात्वमिति पक्षो हि द्वितीयस्येव द्वितीयाभावस्यापि दृश्यत्वेन प्रतियोगि-तद्भावयोरुभयोरपि निषेधतावच्छेदकैक्यमादाय निरुद्धम्, इति न तावता द्वैतात्त्विकतापत्तिः ।

स्वप्नजागरवैधर्म्यं ब्रह्मेतरमिथ्यात्वाविरुद्धम्

तत्र सत्यम्, “वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिकत्” इति सूत्रे “वैधर्म्यं हि भवति स्वप्न-जागरितयोः । किं पुनर्वैधर्म्यम् ? बाधाबाधाविति ब्रूमः । बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु, नैधं जागरितोपलब्धं वस्तु स्वाभाविकं कस्याञ्चिदवस्थायां बाध्यते” इति माध्येन जागरितोपलब्धस्वप्नभावाद्येव द्वैत-प्रपञ्चस्याबाधितत्वपक्षगतत्वरूपताङ्गीकृता । नह्यर्थं सर्वप्रमाणसिद्धो लोकव्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमन-धिगम्य शक्यतेऽपह्नोतुम्, इति शाङ्करभाष्ये ब्रह्मविद्याभरणादायन्यत्र चाद्वैतनिबन्धेषु निर्धा-रितम् ; तथापि उर्ध्वत्राद्वैतनिबन्धेषु व्यञ्जहारनिर्वाहकं सत्यत्वमेव तत्र निरूपितम् । अनेन हि ज्ञाना-कारातिरिक्ता अर्था न सन्तीति सौगतमतमेव निरस्यते । शास्त्रभाष्येऽपि निरालम्बनवाद-निराकरणावसरेऽयमेवार्थः स्फुरीकृतः । एतावता च व्यावहारिकं प्रामाण्यं सर्वेषां प्रमाणानाम्, न तु पारमार्थिकं त्रैलोक्यिकान्नाप्यत्वमित्येव सिद्धयति ।

अनेन हि प्रसङ्गेन स्वप्न-जागरयोर्ज्वलहारदशायां बाधाबाधावेव मन्येते, इति स्वप्नानां व्यापारविषाणामपि न प्रामाण्यं जागरवत् ; स्वप्नस्य जागरे बाधितत्वात्, जागरितस्य ज्ञान-दरस्यायामबाधितत्वाच्च, इति पारमार्थिकसत्यता द्वैतस्य नानेन माध्योपागन्तुं शक्यते ।

इदं स्वप्न-जागरितयोर्वैधर्म्यं न द्वैतमते, अन्यत्र वा ईश्वरस्यैव विचित्रशक्तियोगेन बाधनाद्वारेण वा सृष्ट्यामिति स्वीकारात् स्वप्न-जागरितयोर्वैधर्म्यं दुरुपपादम् ; अन्यथा स्वप्न-जागरितयोरेकरूपा कल्पता स्यात्, वैधर्म्यं वा न स्यात् । अतः स्वप्न-जागरितवैधर्म्य-

मात्रेण द्वैतमात्रस्य तत्त्वता नाद्वैतमतदृष्ट्या प्रचारयितुं शक्यते, इत्यद्वैतदृष्टयेवाद्वैतमतस्यमिति द्वैतिनां वादो दृष्टवादः ।

द्वैतसिद्धान्तमात्रविमर्शोऽद्वैतसिद्धौ

अत्राद्वैतसिद्धेः शाङ्करवेदान्ते स्थानविचारावसरे द्वैताद्वैतसिद्धान्तयोर्विमर्शनमेव विषयः, न तु विशिष्टाद्वैतादिसिद्धान्तानां विमर्शनम् । अयमत्र द्वैताद्वैतसिद्धान्तयोर्वाङ्मयस्थानकमः ।

अद्वैतसिद्धान्तः

द्वैतसिद्धान्तः

(१) चित्सुखाचार्याणां तत्त्वप्रदीपिका	(१) जयतीर्थानां वादावलिः
(२) व्यासतीर्थानां न्यायामृतनिरासाय श्रीमधु- सूदनसरस्वतीनामद्वैतसिद्धिः	(२) व्यासतीर्थानां न्यायामृतञ्च, येन चित्सुखा- चार्याणां सिद्धान्ता निरस्यन्ते अद्वैत- सिद्धेर्निरासार्थं श्रीरामतीर्थानां तरङ्गिणी, न्यायामृतव्याख्या, स्वतन्त्राध्यापरे ग्रन्थाः न्यायामृतकण्टकोद्धारदयश्च ।
(३) अद्वैतसिद्धेर्व्याख्या लघुचन्द्रिका, गुह- चन्द्रिका च पूज्यभ्रीमल्लानन्दसरस्व- तीनां तरङ्गिणीलण्डनरूपा, अपरश्च निबन्धः सिद्धिव्याख्या न्यायामृतकण्टको- द्धारलण्डनरूपा ।	

अतोऽयमप्यते शाङ्करवेदान्ते स्थानमद्वैतसिद्धेर्द्वैतवेदान्तनिरसन एव ।

यद्यपि प्रपञ्चसत्यत्व-मिथ्यात्वादौ, सगुण-निर्गुणवादादौ, सल्लण्डार्थल्लण्डार्थवादयोः, अन्यत्र च बहुषु मतान्तरसाधारण्यं दृश्यते, परन्तु प्रधानं मुख्यं लक्ष्यं द्वैतसिद्धान्तनिरसनमेवा-
द्वैतसिद्धेः ।

अद्वैतपदं श्रौतम्

तत्राद्वैतपदमुपनिषत्सु माण्डूक्योपनिषद्वाभिधेयप्राधान्येन प्रवृत्ते प्रकरणे, “नान्तःप्रश्नं न
बहिःप्रश्नं नोभयतःप्रश्नं न प्रश्नानघर्षं नाप्रश्नदृष्टमव्यवहार्यमप्राज्ञमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेवात्म-
प्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते” इत्यभिधानप्रधानप्रकरणे, “अमात्र-
श्चतुर्थोऽन्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमविश्वोऽद्वैत एवमोद्धार आत्मैव स विशयात्मनाऽऽत्मानं य एवं वेद
य एवं वेद” इत्यत्राभ्यासते ।

द्वैतिनामद्वैतपदव्याख्यानम्, तन्निरासश्च

अत्राद्वैतपदं द्वैतमाध्यव्याख्यायामुक्तमाण्डूक्योपनिषत्कारिकायाम्—

“निर्दुःखसुखरूपत्वात् शिवशब्दभृतो भृतः ।

अन्यथाप्रत्ययो द्वैतं शम्भयेत् यतो हरिः ॥

अद्वैतस्तेन चोद्दिष्टः तुरीयः पुरुषोत्तमः ।”

इति माहात्म्यानुसारेणान्यथाप्रत्ययरहित इति, द्वैतपदमन्यथा ज्ञानमिति च न्यासतीर्थ-
टीकायां व्याख्यातम् । अत्र व्यासतीर्थैः—“न विद्यते द्वैतं मित्रं यस्मात्तद्वैतमित्यन्यथाप्रतीति-
निरासाय व्याचष्टे—अन्यथेति” इति स्वीयमद्वैतपदव्याख्यानमद्वैतमतनिरासार्थमिति
विशदीक्रियते ।

श्रीनिवासटीका हि प्रकृतप्रकरणे “न विद्यते द्वैतं मित्रं यस्मात्तद्वैतमित्यन्यथाप्रतीति-
निरासायद्वैतशब्दार्थमाह—अन्यथाप्रत्ययः” इति पूर्वोक्तमेवार्थं द्वैतशब्दस्य व्याचष्टे ।

माण्डूक्योपनिषत्कारिका हि द्वैतमते न गौडपादोया कृतिः, किन्तु तन्नागमप्रकरणमात्रं
भ्रुतिः । अन्यानि तु वैतथ्यप्रकरणम्, अद्वैतप्रकरणम्, अलतशान्तिप्रकरणञ्च तन्मते स्वतन्त्रं
प्रकरणम् । अतोऽद्वैतपदव्याख्यानं भ्रुतिमनुसृत्यैव कर्तव्यम्, न तु तस्य तस्याचार्यस्य सिद्धान्त-
मायानुसारेणेत्यभिप्रेत्यैव व्यासतीर्थ-श्रीनिवासतीर्थयोरद्वैतपदव्याख्यानमत्र समुद्धृतम् ।

त्रिपादग्रहोपनिषदादिदृष्ट्याऽद्वैतपदार्थोऽद्वैताभिमत एव साधुः

अतः श्रुत्यन्तरानुसारेण तत्पदविवरणं किमत्र साम्प्रतमिति विचारणीयम् । तत्र च
विषाद्विभूतिमहानारायणोपनिषदि—“स एव तुरीयं ब्रह्म” इति तुरीयं ब्रह्म प्रकृत्य “ज्ञानात्मा
तुरीयात्मा” इत्यादि वाचकावाच्योऽद्वैतपरमानन्दो विभुर्निख्यो निःकलहो निर्विकल्पो निरञ्जनो
निराख्यातः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोऽस्ति कश्चिदित्यद्वैतपदं द्वैतसामान्यवर्जितवस्तु-
परमेवाम्नायते ।

परमहंसपरिभाषकोपनिषदि “भगवन् ब्रह्म प्रणवः कीदृश इति ब्रह्मा पृच्छति ।
स शंवाच नारायणः—ब्रह्म प्रणवः षोडशमात्रात्मकः सोऽवस्थाचतुष्टयचतुष्टयगोचरो ज्ञानप्रदवस्था-
याम्” इत्यादिना ज्ञानप्रदादितुरीयान्ताभिधेयप्रधानमोहहारोपासनं प्रक्रम्य, नारदपरिभाषकोपनिषदि
च “देवकृत्वादानन्दपूर्णत्वाच्च सोऽयमात्मा चतुर्विधः—चतुःपाद आगरितः स्थूलप्रज्ञो हि विश्वभुक्”
इत्युपक्रम्य तुरीयमात्मानं प्रस्तुत्य विकल्पत्रयमत्राणि मायामात्रं विदित्वैवं सचिदेकरसो ह्ययमित्यो-
मर्थस्य तुरीयस्य परमार्थत्वं आगरिक-स्वप्न-सुषुप्तानां स्वप्नमात्रत्वञ्च प्रतिपाद्यते । तेन च “माया-

मात्रमिदं सर्वम्” इति सर्वस्य द्वैतस्य मायामात्रत्वं तुरीयस्य परमार्थत्वञ्च शङ्कते । इदमेवाभिप्रेत्य—

“मायामात्रमिदं सर्वमद्वैतं परमार्थतः”

इत्यागमप्रकरणम्, गौडपादकारिका वा । किं बहुना ? नृसिंहतापनीयोपनिषदि “ओंकार एव चतुरूपो ह्ययमोङ्कार” इति तुरीयं प्रक्रम्य “अविकल्परूपं हीदं सर्वम्, नैव तत्र काचन भिदास्ति । अथ तस्यायमादेशोऽमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिष्योऽद्वैतः” इति माण्डूक्योपनिषदर्थोऽद्वैतात्माऽद्वितीय एव प्रतिपाद्यते, इत्यद्वैतपदस्य द्वैतिमां व्याख्यानं नृसिंहतापनीयोपनिषद्विरुद्धमपि । अयं चार्थो नृसिंहतापनीयोपनिषदि—“एकमेव तद्भवति ह्यविकल्पोऽपि नात्र काचन भिदाऽस्ति, नैव तत्र काचन भिदाऽस्ति । अत्र हि भिदामिव मग्न्यमानः शतधा सहस्रधा भिन्नो मृत्योः स मृत्युमाप्नोति तदेतद्द्वयम्” इत्यादिना मुबालोपनिषदमप्यालोच्य व्यवस्थाप्यते ।

नृसिंहतापनीयोपनिषदपि नृसिंहस्वरूपमद्वितीयमात्मतत्त्वमेवेति स्पष्टं प्रतिपादयतीति, तस्य सगुणेश्वरपरतया केषाञ्चन व्याख्यानं निरालम्बम् ।

गौडपादकारिकादृष्ट्वाऽद्वैतपदार्थोऽद्वैताभिमत एव, न द्वैताभिमतः

गौडपादकारिकाया वैतथ्यप्रकरणम्, अद्वैतप्रकरणम्, अलातशान्तिप्रकरणञ्च माण्डूक्योपनिषद्वत्तमद्वैतपदव्याख्यानार्थं प्रवृत्तम् । आगमप्रकरणगतम्

“मायामात्रमिदं सर्वमद्वैतं परमार्थतः”

इत्यागमप्रकरणवचनं द्वैतानां परस्परम्, द्वैतेश्वरयोः, द्वैतजीवानाम्, जीवेश्वरयोः, जीवानाञ्च भेदं पञ्चविधं स्पष्टं निरूपयति । तत्र वैतथ्यप्रकरणं यथा—

वैतथ्यं सर्वमावानां स्वप्न आहुर्मनीषिणः ।

अन्तःस्थानास्तु भावानां संवृतत्वेन हेतुना ॥ १ ॥

अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्या देशाच्च पश्यति ।

प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन् देशे न विद्यते ॥ २ ॥

अभावश्च रयादीनां ध्रूयते न्यायपूर्वकम् ।

वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्न आहुः प्रकाशितम् ॥ ३ ॥

अन्तःस्थानास्तु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम् ।

यथा यत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन भिद्यते ॥ ४ ॥
 स्वप्नजागरितस्थाने होकमाहुर्मनीषिणः ।
 भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥ ५ ॥
 आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।
 वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ६ ॥
 सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।
 तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥
 अपूर्वे स्थानिधर्मो हि यथा स्वर्गनिवासिनाम् ।
 तानर्थं प्रेक्षते गत्वा यथैवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥
 स्वप्नवृत्ताद्यपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।
 बहिश्चेतोऽग्रहीतं सद् दृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥ ९ ॥
 जाग्रद्वृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।
 बहिश्चेतोऽग्रहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥ १० ॥
 उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्वदि ।
 क एतान् बुध्यते भेदान् को वै तेषां विकल्पकः ॥ ११ ॥
 कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मा देवः स्वमायया ।
 स एव बुद्ध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥ १२ ॥
 विकरोत्यपरान् भावानन्तश्चित्तेर्ज्यैवस्थितान् ।
 नियतांश्च बहिश्चित्त एव कल्पयते प्रभुः ॥ १३ ॥
 चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये बहिः ।
 कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहेतुकः ॥ १४ ॥
 अन्यकला एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये बहिः ।
 कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्त्विन्द्रियान्तरे ॥ १५ ॥
 जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान् पृथग्विधान् ।
 बाह्यानां प्यात्मिकाश्चैव यथाविद्यस्तथा स्मृतिः ॥ १६ ॥
 अनिधिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता ।
 सर्पधापादिभिर्भावैस्तद्रदात्मा विकल्पितः ॥ १७ ॥

निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिवर्तते ।

रज्जुरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः ॥ १८ ॥

प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरेतैर्विकल्पितः ।

मायैषा तस्य देवस्य यथा संमोहितः स्वप्नम् ॥ १९ ॥

प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः ।

गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥ २० ॥

पादा इति पादविदो विषया इति तद्विदः ।

लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥ २१ ॥

वेदा इति वेदविदो यज्ञा इति च यज्ञविदः ।

भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः ॥ २२ ॥

दृश्म इति सूक्ष्मविदः सूक्ष्म इति च तद्विदः ।

मूर्त इति मूर्तविदोऽमूर्त इति च तद्विदः ॥ २३ ॥

काल इति कालविदो दिवा इति च तद्विदः ।

वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः ॥ २४ ॥

मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः ।

चित्तमिति चित्तविदो धर्मापिर्मो च तद्विदः ॥ २५ ॥

लोकाल्लोकविदः प्राङ्पुराश्रमा इति तद्विदः ।

स्त्रीपुंनपुंसकं लैङ्गाः परापरमयापरे ॥ २६ ॥

पञ्चविंशक इत्येके पञ्चविंश इति चापरे ।

एकत्रिंशक इत्याहुरनन्त इति चापरे ॥ २७ ॥

सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः ।

स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चैव तु सर्वदा ॥ २८ ॥

यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति ।

तं चावति स भूत्वासौ तद्ग्रहः समुपैति तम् ॥ २९ ॥

एतैरेवाऽपृथग्भावाः पृथगेवेति लक्षितः ।

एवं यो वेद तत्रैव कल्पयेत् सोऽविशङ्कितः ॥ ३० ॥

स्वप्नभावे यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा ।

तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥ ३१ ॥

अद्वैतसिद्धेः शाङ्कर्येदान्ते किं स्थानम्

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येतां परमार्थता ॥ ३२ ॥

मावेत्यस्मिन्निरेवायमद्वयेन च कल्पितः ।

भावा अप्यद्वयेनैव तस्मादद्वयता शिवा ॥ ३३ ॥

नात्मभावेन नानेदं न स्येनापि कथञ्चन ।

न पृथग् नापृथक् किञ्चिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥ ३४ ॥

धीतरागमयक्रोधैर्मुनिभिर्देवपारगैः ।

निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टो प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ॥ ३५ ॥

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत् स्मृतिम् ।

अद्वैतं समनुप्राप्य ब्रह्मलोकमाचरेत् ॥ ३६ ॥

निःस्तुतिर्निर्ममरश्चरो निःस्वधाकार एव च ।

चत्वारिंशन्निर्दिष्टं यतिर्गार्हपत्यको भवेत् ॥ ३७ ॥

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु शाश्वतः ।

तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वाद्ग्रन्थुनो भवेत् ॥ ३८ ॥ इति ।

धैतध्यप्रकरणार्थनिष्कर्षः

इदं धैतध्यप्रकरणं सर्वभावानां धैतध्यं प्रकम्य स्वाप्तिवानां मिथ्यात्वं तद्दृष्टान्तेन जागरिकाणामपि मिथ्यात्वं रज्जुसर्पादिरिव निरूपयति । अनेन चेदं सूच्यते—“वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्” इत्यनेन सूत्रितं स्वाप्तिवैषम्यं जागरिकाणां व्यवहारकालाश्रितत्वाबाधितत्वाम्याम्, न तु सर्पात्मना बाधाबाधाम्याम् इति तत्त्वाधर्म्य-वैधर्म्ये उभे अपि विवादीक्रियेते, तेन च भगवत्पादमतरीत्या “वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्” इति सूत्रगतभाष्यानुसारेण स्वाप्तिकवैधर्म्याद् जागरितसत्त्वमेवेति द्वैतिनामन्येषां केपाञ्चन कल्पना नावसरति । प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमाने स्वाप्तिकवदिति स्वाप्तिकदृष्टान्तानुसंधानं तु स्वाप्तिकदृष्टान्तेन ज्ञानावधारत्वमेव जागरिकाणामप्यर्थानामिति योगाचारमतनिरसनं स्वाप्तिकविषये द्वैतिकेकलाद्वैतिनोः सिद्धान्तभेदं मनमिहृत्य । तत्र द्वैतिनोऽपि शुक्तिरूप्यादिभ्रमेष्वस्तव्यतां मन्त्रानां सद्भिन्नत्वम्, सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं स्वीकुर्वन्ति, इति प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकप्रतिषेधप्रतियोगित्वमित्यत्र दृष्टान्तानां विरुद्धत्वमिदमेतैव शुक्तिरूप्योदाहरणम् । अयं तु दृष्टान्तः सद्भिन्नत्वरूपचतुर्णानुमाने स्वात्यन्ताभाववति प्रतीयमानत्वेऽपि

न विरुध्यते । ज्ञाननिवृत्त्यैवमपि द्वैतिभिरपि शुक्तिरूप्यादिस्यञ्चे शुक्तिसम्यग्ज्ञानबाधितत्वात् स्वीक्रियते । शुक्तिरूप्यादिस्यलेऽसत्त्वातिस्वीकारस्तु तत्रासत्पदस्य पारिभषिकत्वमभिप्रेत्यैव । तदीयमसत्त्वातिपदं तु विपरीतख्यातिरिति नामान्तरेणापि व्यपदिश्यते । नामान्तरेण तत्रान्यथाख्यातिरेवेति तदीयनिवृत्तं एव तनस्ततोऽवगम्यते ।...

तत्रासत्पदं स्ववियमानत्वमात्रेण शुक्तौ । न ॥ सर्वथा तत्र प्रतीयमानस्य रजतस्यान्यत्राप्यसिद्ध्या; अन्यथा शशविषाणादिसाधारणेऽसत्त्वे तत्र स्वीक्रियमाणे, द्वैतमते सादृश्यज्ञानादीनां रजतमत्रप्रतीतिनिर्वाहकाणां तदभ्युपगतानां नोपपत्तिरिति वैतथ्यप्रकरणं सम्यगालोक्यमानं द्वैतानां तदनन्यत्वाधिकरणसिद्धं तद्व्यतिरेकेणाभावरूपं मिथ्यात्वं गमयति । तेन च द्वैतानां परस्परं भेदः, द्वैतेश्वरयोर्भेदः, द्वैत-जीवयोर्भेदश्च बाधित इति स्पष्टमवगम्यते; द्वैताधिष्ठानं चिन्मात्रमेव परमार्थमिति च, इति—

“मायामात्रमिदं सर्वमद्वैतं परमार्थतः”

इत्यागमप्रकरणगतश्लोको द्वैतिभिरन्यथा व्याख्यायमानो नोपपद्यते ।

इदं हि—जीवानां जीवेश्वरयोश्च भेदो घटाकाशमटाकाशयोरिवौपाधिकः, स्वरूपतत्त्व-भेद एवेति निरूपणार्थम्, अनेनोपाधिबाधेनौपाधिक एव बाधो जीवेश्वरयोः स्वरूपतत्त्व-बाध इति च सूचनार्थम् ।

“अनेनाद्वैतप्रकरणमपि व्याख्यातम्, तेन—मायामात्रमिदं सर्वमद्वैतं परमार्थतः” इति श्लोकप्रक्रान्तं परमार्थतोऽद्वैतत्वं जीवेश्वरविषयेऽपि व्यवस्थाप्यते ।

अलातशान्तिप्रकरणगतोऽद्वैतवादो न सौमत्तानाम्

अनेनालातशान्तिप्रकरणमपि व्याख्यातम् । इदं हि प्रकरणम्—

भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि ।

अभूतस्यापरे धीराः विवदन्तः परस्परम् ॥

इत्यादिना द्वैतस्य सर्वस्याजातिम्, अनाशम्, किं घटुना ! अजत्वमपि स्वभावतो न भवतीति शपयति । इदञ्च सांख्यानां सत्त्वातिवादं नैयायिकानामारम्भवादञ्च निरस्य सद्विवर्तवाद एव प्रपञ्चस्योचित इति प्रतिपादयति ।

अयं चार्थ आरम्भ-परिणामवादयोः सद्बिवर्तवादभूमिकात्वम्—

“आरम्भवादः परिणामवादो विवर्तवादस्य च भूमिरेषम्”

इति चार्त्तिकसिद्धान्तमूलः । स्पष्टश्रायमर्थः सदानन्दकृताद्वैतब्रह्मसिद्धौ प्रथममुद्वेगे । भिन्नप्रवरभौविधुशेखरभट्टाचार्यसु स्वीयागमप्रकरणे गौडपादकारिकाया अज्ञात-
ज्ञान्तिप्रकरणं सत्यं सौगतमतमेवेत्युपपद्यति, तत्रत्यानां मङ्गलश्लोकादिप्रदानां दर्शनात्, विशिष्य
च बौद्धाभिमतजातिवादस्य विस्तारेण समर्थनाच्च । तत्र शब्दसाम्यं न सिद्धान्तीक्यप्रयोजकम्,
किन्तुर्थसाम्यमेव । प्रकृते तु नार्थसाम्यमिति भगवत्पादानामेतत्प्रकरणभाष्येण विशदमवगम्यते ।
सिद्धान्तसाम्यं त्यजातवादमवलम्ब्य भवति, न वेति सत्यं विमर्शनमर्हति । औपनिषदः सिद्धान्तो
नाजातवादो न वा वैयासिकः, किं बहुना ? भगवत्पादीयोऽपि न स सिद्धान्तः ।

तत्रोपनिषदः प्रतिवेदान्तं प्रायेण—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि
जीवन्ति” इत्यादिना, ब्रह्मसूत्राण्यपि—“जन्माद्यस्य यतः” इत्यादिना सांख्यमतनिरासेन
ब्रह्मण एव कारणत्वमिति व्ययस्थापनपराणि बहूनि, भगवत्पादभाष्यमपि तेषां सर्वेषां
जगज्जन्मपरतयैव प्रवृत्तत्वादजातवादं स्थानमिमत्तं मन्यन्ते । सति चैवं गौडपादकारिकाया
उपनिषद्विरुद्धार्थःवर्णनम्, भगवत्पादानामपि स्वीयभाष्यान्तरविरुद्धार्थवर्णनं न चिन्त्यमूलमिति
यक्तव्यम् । अतो गौडपादकारिकाया अज्ञातज्ञान्तिप्रकरणजातजातवादो बौद्धानामिति निगद-
व्याख्यातम् ।

अजातवादस्य वेदान्ते ब्रह्मसूत्रादिना समर्थनम्

सत्यं वेदान्तवाक्यानि, ब्रह्मसूत्राणि, तत्र भगवत्पादभाष्ये च जगतो जन्मादि-
वादमुपपद्यन्ति, परन्तु तदिदं तेषामज्ञातवादस्य न विरुद्धम् । जगतो जातदिषादः स्वभावतः
स्वभावेन जगदात्मना, तदजातवादस्तु स्वभावेन सद्रूपेण । द्विरूपं हि जगत्—कार्यात्मकम्,
कारणात्मकं च । तत्र कार्यार्तमना जगतां ब्रह्मणश्च कारणस्य परस्परं भेदः, कारणात्मना तु
सदात्मना जगतोऽज्ञातवादः । तदुक्तं भास्करेण स्वीये ब्रह्मसूत्रभाष्ये—

“कार्यार्तमना तु नानात्वमभेदः कारणार्तमना” इति । तत्र कार्यार्तमना ज्ञातवादो जगतो
मायापरिणामत्वमादाय, यदभिप्रेत्य सच्चानैविध्यवादो भगवत्पादैर्मन्यते । यत्र भोक्तु-
भोग्यलक्षणो व्यावहारिको विभागः—“भोक्तृशपत्तेरविभागश्चेत् स्याद्लोक्यत्” इति गृहे
वर्णितः । सदात्मनाऽज्ञातवादस्तु सद्बिवर्तनामा परमार्थतः सद्व्यवस्थानिरेकेण कार्य-कारणविभाग-

विषयः, यत्र सद्ब्यतिरेकेण कार्यं किमपि नास्ति । न्यक्तं चेदं “तदनन्यत्वमारम्भशब्दादिभ्यः” इत्यधिकरणभाष्ये—“अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यद्वयं विभागं स्याद्वोक्तवदिति परिहारोऽभिहितः । न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति, यस्मात्तयोः कार्य-कारणयोरनन्यत्वगवगम्यते । कार्यम् = आकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत्, कारणम् = परं ब्रह्म, तस्मात् कारणात् परमार्थतोऽनन्यत्वम् = व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते । कुतः ? आरम्भशब्दादिभ्यः” इति । अत्र भामती—“तदनन्यत्वमिति नाभेदं ब्रूमः, किन्तु भेदं व्याप्तेयम्” इति व्याचष्टे । अतो ब्रह्म-रूपाणि तद्भाष्यं वा भगवत्पादानां न कार्पाणां सद्भावेनाजातवादं निरुणद्धि, किन्तु स्पष्टं स समर्थयति । ब्रह्मरूपाणि तु वेदान्तवाक्यमूलानि, वेदान्तवाक्यव्याख्यानत्वादिति । सद्द्विवर्त-त्वादिमिदं ध्रुवार्थोपवृत्तेन समर्थयन्ति तन्मूलानि वेदान्तवाक्यानि—“वाचराम्यगं विकारो नामधेयं, मृत्तिकैवेयं सत्यमित्याह” इत्यादीनि । अत्र मृत्तिकापदं भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन मुख्यं कारणं “तदेव सोमैदमग्र आसीत्” इति प्रकृतपदपरमेय, इति सद्भावेन परमार्थाव-जातवादम्, कार्यात्मना स्वरूपतोऽभावं च गोचरयति । अतः सदात्मना परमार्थत्वं तत्कल-भूतोऽजातवादश्च स्पष्टमत्रावगम्यते ।

अजातयादस्य मूलं सद्द्विवर्तवादः

गौडपादकारिकाऽन्यजातवादं परिणामवाददृष्ट्या, आरम्भवाददृष्ट्या चाजातवादं राणयानां वैद्योपिकाणाञ्च परस्परविवादविषयमुपस्थित्य तदुभयसम्मतमजातवादं सद्द्विवर्तवादफलम-नेन साधयति । बौद्धानामजातवादः प्रपञ्चस्य स्वभावेन, न तु सद्भावेन सद्द्विवर्तवादपर्यवसायिना । तत्र गौडपादकारिकाऽकातशान्तिप्रकरणेऽजातवादं “सद्भावेन ह्रीदं सर्वम्” इति सद्भावेन प्रसीति न तु स्वभावेन । पण्डितप्रवरश्रीत्रिभुवोलरभट्टाचार्यास्तु “सद्भावेन ह्रीदं सर्वम्” इति कारिकायाः स्वभावेनेदं सर्वमिति परिवर्तनेन गौडपादान्तर्याणामपि बौद्धानामिव स्वभावशब्दः सम्मन इति सद्भावेनेति पदस्य स्थाने स्वभावेनेति पाठभेदमवलम्ब्य समर्थयन्ति । अतो गौडपादकारिकाया अजातवादो नानौपनिषदः, न वाऽशौचः, न वा माष्यविरुद्ध इति निगदन्त्याख्यातम् । सर्वथा त्वद्वैतपदार्थः “मायामात्रमिदं सर्वमद्वैतं परमार्थतः” इति श्लोके द्वैतमित्यात्परमेव, न त्वन्यथा-प्रत्ययत्वादिपरं द्वैताभिमतम् । द्वैताभावश्च द्वैतस्य सत्तात्रैविष्णवादे परमार्थतो द्वैताभाव-मभिप्रेत्य, सद्द्विवर्तवादे तु सद्द्रूपेणाजातवादमभिप्रेत्यैव । यत्रैकसत्तावादः ‘सन् यतः’ इत्यादौ सत्तादत्तममात्रमभिप्रेत्य । इदमेवाभिप्रेत्य कुत्स्तप्रकृत्याधिकरण्ये “भुतेश्च शब्दमूलत्वात्” इति सिद्धान्तव्याख्यानान्तरे भगवत्पादानां भाष्यम्—

“नह्यवियाकल्पितेन रूपभेदं सावयवं यस्तु सम्पद्यते । नहि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽन्नेऽ एव भवति । अविचारकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन ब्रह्म परिणामादिसर्वं व्यवहारास्तदर्थं प्रतिपद्यते, पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणाममवतिष्ठते, चाचारम्भगत्याचावियाकल्पितस्य नामरूपभेदस्य” इति ।

“अतश्च न निरवयवत्वं ब्रह्मणो दुष्यति । न चैवं परिणामभृतिः परिणामप्रतिपादनार्था, तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् । सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था स्येता; तत्प्रतिपत्तौ फलावगमात्” (भगवत्पादभाष्यम्) इति ।

अत्र न चैवं परिणामभृतिः परिणामप्रतिपादनार्थेतिभाष्येण परिणामाख्यधिकारप्रतिपादने न भृतीनां तात्पर्यम्, किन्तु परिणामभृतेरप्यपरिणामप्रतिपत्तायेव तात्पर्यावगमात् स्पष्टमजातवादं भगवत्पादाः समर्थयन्ति, किन्तु तत् सद्भिर्वर्तवादमभिप्रेत्य, न तु व्यावहारिकमोक्तृमोक्ष-लक्षणविभागसहस्यव्यवहारदशामभिप्रेत्य ।

तदप्यत्र निष्कर्षः—सृष्टिभूतवः, जन्मादिभूतवः, तत्पराणि ब्रह्मसूत्राणि, भगवत्पादभाष्यं च सत्तात्रैविच्यवादमभिप्रेत्य, गौडपादाभिमतजातवादस्त्येकसत्तावादमाभिप्रेत्युभयस्य जगज्जातवादस्य जगदजातवादस्य च वेदान्तब्रह्मसूत्रतत्तात्प्यादिभिर्न विरोधलेशः ।

पुराणादाचद्वैतवादः

अत्राद्वैतपदं बहुषु वेदान्तवाक्येषु द्वैतमिष्यात्वमभिप्रेत्य प्रवृत्तमिति परीक्षितम् । पुराणेषु बहुष्वद्वैतवादे द्वैतमिष्यात्वमभिप्रेत्य, तद् द्वैताभाववद्ब्रह्मपरमिति श्रीभागवतादिपर्वालोचनेनाद्वैतसत्यशुद्ध्यादौ विवेचितम् । विशेषतो विष्णुपुराणगतस्य—

प्रत्यक्षमिदमेदं यस्तत्तामात्रमगोचरम् ।

यच्चतामात्मसंवेद्यं तच्छानं ब्रह्मसंश्लिप्तम् ॥

इति वाक्यमवलम्ब्येव ।

गीतायामद्वैतवादः

भगवद्गीताऽपि नवमेऽध्याये—

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाह तेष्वास्थितः ।

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥

इति द्वैतवति ब्रह्मणि द्वैताभावरूपप्रपञ्चमिथ्यात्वनिरूपणमुखेन 'निह नानाऽस्ति किञ्चन' इति श्रुत्यर्थमुपवृत्त्यति । अतः प्रपञ्चमिथ्यात्वमभिप्रेत्यैवाद्वैतपदं द्वैतोपलब्धतद्वापरम्, द्वैताभाव-
त्मकब्रह्मपरं वा । तत्राद्ये द्वैताभावमात्रमतात्त्विकम्, द्वितीये ॥ द्वैताभावोऽपि ब्रह्मस्वरूपत्वात्
तात्त्विक इति सिद्धम् ।

द्वैतमिथ्यात्ववाद एवाद्वैतवादः, न तु द्वैताभिमतोऽन्यः

इदमेवाभिप्रेत्याद्वैतसिद्धिः—“अद्वैतसिद्धेर्द्वैतमिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वाद् द्वैतमिथ्यात्वमेव
प्रथमं प्रतिपादनीयम्” इति प्रस्तौति । अत्र “द्वैतमिथ्यात्वमेव” इत्येवकारेण द्वैतसत्यत्वं न्यायत्वेति,
यत् “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिजगत्कारणब्रह्मपराणां वाक्यानां जगत्सत्यत्वं
विना नोपपत्तिरिति भावेन द्वैतिनो मन्यन्ते, तत्र पूर्वोदघृततदनन्यत्वाधिकरणकृत्स्नप्रसक्त्य-
धिकरणगतानां भाष्यवाक्यानां गौडपादीयप्रकरणचतुष्टयगतानां कारिकाणाञ्च पर्यालोचनेन सृष्टौ
जगज्जन्मादिवाक्यानां तात्पर्याभावात्प्रगमात्तेषां मुख्यं तात्पर्यं द्वैतमिथ्यात्व एवेति भावयता-
दाशयः श्रीमधुगूढनखरस्वत्याद्वैतमिथ्यात्वमेव प्रथममुपपादनीयमिति वाक्येन सूच्यते ।
अनेनाभिधेयप्रधानाद्वैतसिद्धिर्भगवत्पादाभिमतं द्वैतमिथ्यात्वं प्रधानमवलम्ब्येति निरूपितम् ।

अद्वैतसिद्धेर्लक्ष्यं द्वैतमिथ्यात्वमेव

अभिधानप्रधाना एवाद्वैतसिद्धिस्तामधिकृत्य निषिद्धो निषिद्धविशेषो न केवलं द्वैतमिथ्यात्व-
मात्रम्, किन्तु बहुपञ्चभक्ततत्त्वक्रियामेवान्, न्यायामृतादिगिरिस्वमानान् तत्तन्मतनिरसनेन यथा-
न्यायामृतक्रमं निरस्यति । अथैवकारणदेन द्वैताभिमतं ब्रह्मकारणताप्रयुक्तं जगत्सत्यत्वं वार्यते ।
द्वैतिनो हि “जन्माद्यस्य यतः” इति जगत्कारणत्वेन ब्रह्मणो लक्षणाद् ब्रह्मकार्यं जगत् सत्यमेव, न
मिथ्येति मन्यन्ते ।

इदमपर्यालोचनीयम्—ब्रह्मकारणत्वप्रयुक्तं जगतः कार्यत्वमिव कथं तत्सत्यत्वमपीति । नहि
कार्यं कारणमात्रं कार्य-कारणयोः सत्त्वप्रयुक्तं इति—

अन्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्तत् ।

नान्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्तत् ॥

इति खण्डनखण्डलाद्यं विवेचयति ।

न च जगतः सत्यत्वं प्रमाणावसेयम् । ‘सन् षट्’ इत्यादि श्रुत्यर्थं प्रत्यक्षस्य वर्तमान-
शरत्वात् तादात्मिकं सत्त्वमेव गोचरयति । तत्तु सत्तात्रैविध्यनादे व्यावहारिकं यावद् षट्पादिकम्,

न सत्यलण्डाकारज्ञानानन्तरकालिकमपि तत् । घटादीनां मिथ्यात्वं लक्षण्डाकारसाक्षात्कार-
प्रयुक्तं न तत्प्राक्कालिकसत्त्वेन विरुध्यते ।

प्रत्यक्षस्य द्वैतमिथ्यात्वाविरोधः

प्रत्यक्षं कान्तान्तरे मिथ्यात्वं न गृह्णातीत्येतावता न प्रत्यक्षमप्यत्वं मिथ्यात्वस्य;
अन्यथा “स एव यत्रमानोऽस्रसा स्वर्गे लोकं याति” इति श्रुत्या मरणानन्तरलोकान्तरगमनं श्रौतं
देहात्मैक्यज्ञानेन प्रत्यक्षेण विरुद्धत्वादप्रमाणमापद्यते । शबरस्वामी तु शाबरभाष्ये आत्मवाद-
प्रकरणे प्रत्यक्षश्रौतविज्ञानयोर्भिन्नविषयकत्वात् प्रत्यक्षेण नाप्रागमवाच्य इति भाष्यते । “क्षेपत्वात्
पुरुषार्थशादो यथाऽन्वेष्यति जैमिनिः” इति वेदान्तानां कर्माङ्गवर्तुषावकतयाऽप्रामाण्यमाशङ्क्य
“अधिकोपदेशात्” इति सूत्रेण वेदान्तानामपसंख्यार्थमपरत्वात्, कर्माङ्गस्य च जीवस्य संसारित्वाद्
भिन्नविषयत्वेन नार्थवादस्तमिति विवेचितम् ।

माध्यकारोऽपि—“यद्यपि बुद्धिपूर्विकारी नात्रितित्वात्मनः परलोकासम्बन्धमधिक्रियते;
तथाप्यशनायाद्यतीतमपेतब्रह्मज्ञादिभेदं नाधिकारेऽपेक्षते” इति कर्मकाण्ड-वेदान्तयोर्विषयभेदं
व्यवस्थापयति । अयमेव न्यायः प्रत्यक्षावगतसत्यत्व-मिथ्यात्वयोरपि, मिथ्यात्वात् संसारित्वादेरपि
भावित्वात् सत्यस्य चासंसारित्वादेरिवातत्कालिकत्वाच्च बाध्य-वाचकभारः ।

प्रपञ्चसत्यत्वं हि सद्विपरीतवादे सत्तादात्म्यमात्रं ‘सन् घटः’ इत्यादिप्रत्यक्षत्वस्यैव न मिथ्यात्व-
विरोधि, किन्तु तदनुकूलमेव; अन्यथा सत्तादात्म्यमात्रेण सत्यत्वे प्रपञ्चस्य द्वैतमतेऽसत्ख्याति-
वादे शुक्तिरूपादीनाम्, किं बहुना ? शशशृङ्गादीनामपि सत्प्रतीतिस्वीकारात् सत्यत्वमापद्यते ।
अतः प्रपञ्चसत्यत्वे श्रुतिविरुद्धे न प्रत्यक्षप्रमाणेन मिथ्यात्ववाधः । श्रुतिरपि जगत्कारणत्वादिना
यावत्कार्यत्वमेव तस्य सत्त्वं गमयति, न तु तद्वाधदशाद्यमपि । अतः प्रपञ्चमिथ्यात्वे
प्रत्यक्षादिवाधशङ्काया अनवसरात् प्राधान्येन प्रपञ्चमिथ्यात्वस्य वेदान्तविषयत्वे न कापि वाधा ।

किञ्च, मिथ्यात्वपरस्यागमस्य प्रत्यक्षेण विरोधः कथमिति विवेचनीयम् । तत्र तयोर्विरुद्ध-
विषयत्वं नोपपद्यते । प्रपञ्चः सत्य इति ज्ञानं ‘सन् घटः’ इति ज्ञानमेव यदि, तर्हि तत् तेन सत्ता-
दात्म्यस्यैवागमात् ‘सदेवेदम्’, ‘अद्वितीयम्’ इत्यप्यारोपापवादस्यानेन घटादेरप्यारोपितत्वस्य,
अपवादस्य च निरूपणाद् न विरुद्धम् । ब्रह्म सप्रपञ्चमिति ज्ञानमप्यारोपसिद्धम् । तत्र प्रत्यक्षेण
ब्रह्म सप्रपञ्चमिति यदि ज्ञानं स्यात्, तर्हि ब्रह्म निप्रपञ्चमिति ज्ञानस्य तेन विरोधः स्यात् । न च
ब्रह्म सप्रपञ्चमिति कस्यापि ज्ञानं सम्भवति । तदुक्तं भाष्ये—

"ननु भूतवस्तुत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्यविचारानर्थक्येव प्राप्ताः न; इन्द्रियाविषयत्वेन सम्बन्धाग्रहणात् । स्वभावतो विषयविषयार्गोन्द्रियाणि न ब्रह्मविषयाणि । सतीन्द्रियाविषयत्वे ब्रह्मणः, इदं ब्रह्मणा सम्बद्धं कार्यमिति गृह्यते । कार्यमार्गं तु गृह्यमार्गं किं ब्रह्मणा सम्बद्धम्, किमन्येन केनचिद्वा सम्बद्धमिति न शक्यं निश्चेतुम् । अनेन स्पष्टमवगम्यते—ब्रह्म सप्रपञ्चमिति ज्ञानं न कस्यापीति, इति न प्रत्यक्षेण सप्रपञ्चत्वज्ञानेन ब्रह्मणि सप्रपञ्चत्वज्ञानस्य श्रौतस्य बाधः । सन् घट इति हि ज्ञानं न ब्रह्म सप्रपञ्चत्वज्ञानम्, तच्च प.पायां सामानाधिकरण्यात् प्रपञ्चमिष्यात्वस्य साधकत्वेन, न बाधकम् ।

वस्तुतस्तु आगमस्य प्रत्यक्षेणान्येन वा प्रमाणेन विरोधशङ्का, तत्परिहारश्च पूर्वमीमांसाया-
मर्थवादाधिकरणे एवकारैस्तद्वाप्यकारादिभिश्च सम्यगेव विवेचितः । तत्र प्रपञ्चमिष्यात्वसत्य-
विषयेऽपि तैर्नैव न्यायेन मतार्थकाग्र तच्छङ्का, परिहारो वा कर्तव्यः ।

प्रत्यक्षस्य श्रुतिबाधकत्वशङ्कापरिहारयोः पूर्वमीमांसासमूलकत्वम्

तत्र हि "शास्त्रदृष्टविरोधाच्च" इति सूत्रेण शास्त्रविरोधेन, दृष्टविरोधेन, शास्त्रदृष्टविरो-
धेन चार्थवादानाम्—"न चैतद्विशो ब्राह्मणा वा स्तोत्राह्मणा वा" इति, "को हि तद्वेद
यदमुष्मिहोक्तेऽस्ति वा न वा" इत्यादावप्रामाण्यमाशङ्कितम् । अत्रापि वेदान्तानां प्रत्यक्षवि-
रोधेनागमविरोधेनेव चाप्रामाण्यमाशङ्क्यते । तथार्थवादाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनैवात्रापि परिहारः
सम्भवतीति भावः वेदान्तेषु प्रत्यक्षादिनिरोधशङ्कापरिहारादिकं सप्रयोजनम् ।

तदीयसिद्धान्तन्यायो हि—"अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्यात् । शब्दार्थस्य-
प्रयोगभूतस्तत्सादुपपत्तेरिति सूत्रसिद्धः । अयमत्र सूतार्यः—

वाऽऽज्यमग्नौत्लेद मनस्तेष्व-वागनुतवादादिष्वनुपपत्तिरुक्ता, सा नात्र प्ररोचनापत्त्यपक्षे । तत्र
स्तेषादेः प्रयोगेऽनुष्ठाने स्वार्थवादानां विवक्षिते प्रत्यक्षतया तत्रिरोधभूत्या विरोधः स्यात् । न
चाप्येवादरूपस्य शब्दस्यार्थस्त्वनुष्ठानरूपो दृश्यत इति । अनेनेदमवगम्यते—अनुष्ठापकधोर्निराकाङ्क्ष-
वाक्यार्थयोर्विरोधेऽप्रामाण्यशङ्काऽवसरः, न तु निराकाङ्क्षवाक्यार्थनिष्पत्तेः पूर्वं पदार्थान्वयदशायां
विरोधः किञ्चित्करः । तत्रार्थवादो विधिना पदैकवाक्यत्वेन प्रामाण्यात् पदस्थानीयः । अतः
पदार्थान्वयदशायां तत्र विरोधो न किञ्चित्करः । सावकाश निरवकाशादिन्याया हि निराकाङ्क्षयोरेव
प्रमाणयोर्विरोधशङ्कापरिहारार्थः । न च प्रपञ्चमिष्यात्परस्यागमस्य प्रपञ्चसत्त्वत्परस्य प्रत्यक्षादेरा-

गमस्य च विरोधो वाक्यार्थयोः । प्रपञ्चसत्यत्वरूपानि हि 'सदेवेदम्' इत्यादि वाक्यानि सर्वाणि 'नेह नानाऽस्ति किञ्चन' इत्यादिनिषेधोपेक्षितप्रतियोगिममर्पकत्वात्प्रियेधवाक्यपदस्थानानि न स्वयं निराकाङ्क्षवाक्यार्थपराणि । अतः पदस्थानीयेन सप्रपञ्चत्वपरेण वाक्येन तदप्रपञ्चत्वरवाक्यार्थस्य न विरोधः । अतः प्रत्यक्षागमादिविरुद्धत्वात् प्रपञ्चभिष्यात्वश्रुति-
नान्यथा नयनमर्हति । अतोऽद्वैतपदार्थो बहुतरभ्रुतिसिद्धः । माण्डूक्योपनिषत्समातीत्यं तत्समान-
विषयं च "नान्तःप्रज्ञं न घटिःप्रज्ञं नोमयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमव्यवहार्यप्राज्ञा-
लक्षणाच्चिन्त्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं चित्तं चतुर्थं मन्यन्ते" इति रामतापनीयोप-
निषदाभ्यासते । तत्र ह्येतद्वाक्यान्तरमेव—"स आत्मा स विशेषः सद्योज्ज्वलोऽविद्यातत्कार्यहीनः
स्वात्मबन्धुरो द्वैतरहित आनन्दरूपः" इति स्पष्टं द्वैताभायपरतयैवाद्वैतपदं ध्रुवैव व्याख्यायते ।
अतो भगवत्पादाभिमतमद्वैतमुक्तश्रुतिसिद्धं द्वैताभायवद्ब्रह्मपरम्, यदेवाधिरूढं "अथातो
ब्रह्मजिज्ञासेति" द्वातीरिक्तमोमांसायां वादपयगाचार्येण सूत्रितम् ।

ब्रह्मपदार्थो जिज्ञासासूत्रे मण्डनाभिमतो जीवात्मतत्त्वम्

अत्र ब्रह्मपदार्थो मण्डनाभिमतजीवाभ्याशानवादमनुसृत्य जीवात्मतत्त्वमेवेति भामती ।
तन्मते हि विशिष्टो जीवोऽहंपदार्थो ब्रह्मः, अज्ञानोपहितं जीवात्मस्वरूपं कारणं तदनुपहित-
मात्मस्वरूपं शुद्धमिति सिद्धान्तबिन्दादौ निष्कृष्टम् । विवरणमते तु यत्र मायाविशिष्टं ब्रह्म-
कारणम्, तत्प्रतिबिम्बो जीव इत्यादि मन्यते, तत्र 'जन्माद्यस्येति' सूत्रसिद्धं जिज्ञास्यं ब्रह्म जीवात्म-
तत्त्वातिरिक्तमेव ।

जीवात्मतत्त्वब्रह्मपदार्थतायास्तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यमूलतत्त्वम्

तत्र प्रथममतेऽज्ञानं जीवाभितं तदुपाधिर्वा, निमित्तकारणमात्रमज्ञानावरणेन प्रपञ्चात्मना
ब्रह्मविवर्तमात्रतयोपयुज्यते । द्वितीये तु यत्र मायायाः, ब्रह्मणः, उभयस्य चोपादानत्वम् ।
तत्र मायापरिणाम्युपादानम्, तदाभितं तद्विषयो वा ब्रह्म विचर्तोपादानम् ।

अयमपरो विशेषः—यद्यप्यममतेऽन्तःकरणादिबाह्यप्रपञ्चान्तस्य सर्वस्याधिष्ठानमज्ञानो-
पहितं जीवात्मतत्त्वम् । द्वितीयमते तु मायाविशिष्टं जीवात्मतत्त्वतोऽतिरिक्तं ब्रह्मतत्त्वं सर्व-
प्रपञ्चाधिष्ठानं ततो विलक्षणम् । अस्य प्रस्थानद्वयस्य मूलं "तदधीनत्वात्" इति सूत्रगतम्—
"अविद्यादिमक्का हि जीवशक्तिः परमेश्वराभिरा मायामयी महासृष्टिः, यस्यां स्वरूपप्रतिबोध-

रहिताः शेरते संसारिणो जीवाः" इति भाष्यम् । तत्र "यदा तु जीवो महान्, तदाप्यव्यक्त-
त्वजीवानवस्य "महाः परमव्यक्तम्" इत्युक्तम् । "अविव्या ह्यव्यक्तम्" इति भाष्यम् ।
आद्यं भाष्यं द्वितीयस्य प्रस्थानस्य, प्रथमं तु मूलं द्वितीयस्येति विवेकः ।

अत्रेदं मीमांस्यम्—ब्रह्ममीमांसायां जिज्ञास्यतया प्रथममन्त्रे विवक्षितं ब्रह्मस्वरूपं किं
मण्डनाभिमतजीवात्मतत्त्वम्, उत पञ्चपादिकाभिमतब्रह्मतत्त्वमिति ।

(i) अपरमन्त्र जिज्ञास्यम्—कं वाऽभिधेयं शारीररूपदस्याभिप्रेत्य ब्रह्ममीमांसाया अस्याः
शारीरकमीमांसेति समाख्या ।

(ii) अपरो विचारस्तु यथात्मतत्त्वातिरिक्तं ब्रह्मतत्त्वमभिप्रेत्य ब्रह्मजिज्ञासा, तर्हि
कथमप्यासभाष्यस्य केवलमहमप्यासमात्रनिरूपणपरस्य ब्रह्ममीमांसया संगतिः ? तथात्मतत्त्व-
मात्रजिज्ञासायां प्रस्तुतायामप्यासमाप्येवाहमप्यासमात्रं साधयित्वा "जन्माद्यस्य यतः" इति कथं
जातकारणत्वेन ब्रह्मलक्षणम् ! उभयत्रोपनिषद् ब्रह्मब्रह्मणश्च कथमेकवाक्यता !

(iii) अद्वैतसिद्धेः स्वारस्यं निमात्मतत्त्वमात्रतात्मजिज्ञासापानुताप्यत्र, आहो उभयत्र ।

ब्रह्मजिज्ञासायां प्रस्तुतं ब्रह्मतत्त्वं जीवात्मतत्त्वमात्रमपि, तदतिरिक्तं ब्रह्मतत्त्वमपि,
परन्तु प्रस्थानभेदेन, अतः सर्वा शारीरिकमीमांसा, उपनिषद्भ्यः केवलजीवात्मतत्त्ववाक्यपरतयाऽपि
प्रस्थानभेदेन योजनमर्हन्ति ।

शारीरकवादार्थः, शारीरकमीमांसापदस्वारस्यं च मण्डनमते

तत्र प्रथमे मते शारीरकवादार्थः शरीरे भवः शारीरः जीवात्मा, ततोऽज्ञातायै
कन् प्रत्ययात् शारीरकपदं सन्दिग्धात्मतत्त्वपरमिति केवलजीवात्मतत्त्वसन्देहनिरासार्थं ब्रह्म-
जिज्ञासा । ब्रह्मपदेनापि जीवात्मतत्त्वमेव विवक्षते । एतदेवात्र भागवत्यपि—"अथ यत्संदिग्धम-
प्रयोजनञ्च न तत्प्रेक्षाव्यतिरिक्तमागोचरः । यथा समनस्केन्द्रियसंनिवृष्टः स्त्रीतालोकमध्यवर्ती
यतः, करदन्ता वा । तथा चेदं ब्रह्मेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । तथाहि—बृहत्त्वाद् बृहत्तत्वाद्वाऽऽत्मैव
ब्रह्मेति गीयते । ॥ चायं आकषीयतङ्गेभ्य आ च देवर्षिभ्यः प्राणभृम्प्राणस्यैदंकारास्यदेभ्यो
देहेन्द्रिय-मनो-बुद्धि-विषयेभ्यो विवेकेनाहमित्यसंदिग्धाविपर्यस्तापरोक्षानुभवसिद्धः, इति न
जिज्ञासात्पदम् । न हि जानु कश्चिदत्र सन्दिग्धे—'अहं वा, नाहं वेति' इति । न च विपर्यस्यति—
नाश्मेवेति । न चाहं 'कृतः', 'सूतः', 'गच्छामि' इत्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनादेहा-

लम्पनोऽयमदृक् इति गाम्प्रतमित्या"दिना "न 'चाहम्' इति सर्वजनीनस्फुटान्तरानुभवसमर्थितात्मा देहेन्द्रियादित्यतिरिक्तः क्षण्य उपनिषदां सदस्यैरप्यन्यथयिनुम्, अनुभवविरोधात् । न ह्यागमाः सदस्यमपि घटं पश्यिनुमीक्षते । तस्मादनुभवविरोधादुपचरितार्था एवोपनिषदः" इत्यन्तेन 'अहं' मध्या-
समाक्षि"य "इदमत्राकृतमित्या"दिना "भवेदेतदेवं यदि 'अहम्' इत्यनुभव आत्मतत्त्वं प्रकाशेत् । न त्वेतदनि । यथा हि समस्तोपाध्यनवच्छिन्नानन्तानन्दचैतन्यैकरगमुदासीनमेकमद्वितीयात्म-
तत्त्वं श्रुति-स्मृतीतिहास-पुराणेषु गीयते । न चैतान्युपक्रम-परामर्शोपसंहारैः क्रियासमभिहारेणैव ग-
तमत्त्वमभिदधति तत्पराणि सन्ति । दास्यानि शक्येणाप्युपचरितार्थाणि कर्तुम्" इत्यादिना
'सूक्ष्मोऽहम्', 'अन्योऽहम्' 'गच्छामि' इत्यादयोऽप्यप्यासतया व्याख्याताः । तदेवमुक्तेन क्रमेणाहं-
प्रत्यये पूतिकूष्माण्डीकृते, भगवती श्रुतिरप्रत्युहाकर्तृत्व-भोक्तृत्व-मुख दुःख शोकाद्यात्मत्वमहमनु-
भवप्रसजितमात्मनो निषेधमर्हतीति सिद्धान्तयन्ती जीवात्मतत्त्वमेव ब्रह्मपदार्थ इति विधेयमिति ।

इदं हि जीवाश्रयोऽज्ञानमिति मण्डनसिद्धान्तम्, तदभिमतं विशिष्टोपहितानुपहित-
भेदभिन्नमात्मतत्त्वं मण्डनाभिमतं मूलोद्भूत्येति मण्डनपृष्ठसेवी वाचस्पतिः । अत्र विशिष्टं जीव-
मादाय पूर्वपक्षः, अनुपहितं संविग्मात्रमादाय सिद्धान्तः । "जगामस्य यतः" इति सूत्रम्, "यतो
वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्याद्युपनिषदभ्योपहितं जीवात्मतत्त्वं कारणमभिप्रेत्य ।

जीवात्मतत्त्वब्रह्मतायां तैत्तिरीयोपनिषत्सारस्यम्

एतन्मते हि "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति ब्रह्मवत्त्वयामनुपहितं ब्रह्म प्रस्तुत्य, "तदेवाऽभ्युक्ता

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्" इति सत्य-ज्ञानानन्तरूपेणा-
नाद्यविद्याकल्पितभेदभिन्नेन जीवात्मतत्त्वमज्ञानोपहितं कारणत्वेन प्रस्तुत्य, तस्यैव "तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादिना सर्वैकगत्वरणत्वमुपक्षि"य, तदेवाऽज्ञमय प्राणमय-मनो-
मय-विशानमयानन्दमयात्मना जाग्रत्स्वप्नविशिष्टाहमर्थजीवात्मनोपसंख्य, तदधिष्ठानतयाऽनुपहितं
जीवात्मतत्त्वं 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति" विविच्य, तदेव विपरीतक्रमेणानन्दवत्त्वात् "यतो वा
इमानि भूतानि" इत्यनुकूप्याश्रमयादीनां तत्तत्कारणाद्यादिरूपमज्ञानोपहितकारणस्व-
रूपान्तं निष्कृष्य, तस्यापि "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति" सर्वाधिष्ठानतया प्रस्तुतेऽनुपहिते "ब्रह्मविदा-
प्नोति परम्" इति परमप्रकृते शुद्धे ब्रह्मणि पर्यवसानम्—"सैया भार्गवी चारुणी विद्या । परमे
व्योमन् प्रनिष्ठिता" इत्युपसंख्यते ।

इदं च पुच्छं ब्रह्म जीवात्मतत्त्वभेदेत्यानन्दमयप्रकरणान्ते "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठे"-
त्युपसंहारानन्तरं "तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य" इति वाक्येन जीवात्मतत्त्वमेवेति निर्णयते ।

तदनन्तरं "सोऽद्यामयत् मद् स्यां प्रजायेय" इति, "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा "इति नपुंसकब्रह्मत्वेन" प्रस्तुतस्यापि ब्रह्मणः 'सः' इति पुल्लिङ्गेन तच्छब्देनानुकार्णात् जीवात्मतत्वातिरिक्तं ब्रह्मात्र मुख्यार्थ इति गम्यते । अतो "जन्मानस्य यतः" इति सूक्तस्य ब्रह्मलक्षणाभिं प्रवृत्तस्याप्यनानोपहित-जीवतत्त्वविपर्ययमेवेति प्रतीयते ।

अथ "सोऽद्यामयत्" इत्यात्मतत्त्वं प्रकृत्य "इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च" इति सर्पजगत्कारणत्वं यद्वर्णितम्, तदेव "तस्मादा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्रव्यः पृथिवी । पृथिव्या भोगधयः । भोगधौभ्योऽन्नम् । अन्ना-स्युदरपः । "त वा एव पुरुरोऽधरसमयः" इत्युपक्रमेऽपि ब्रह्मदत्तस्यामाग्नात्तम् । एवं चात्म-तत्त्वस्यैव प्रस्तापदार्थत्वमादाय तैत्तरीयोपनिषद् प्रवृत्ता, अप्यासमाप्यमपि । अयं चार्थो भगवत्पा-दानां दशश्लोक्यापि व्यक्तीक्रियते । इयमेव दशश्लोकी—

दशश्लोक्या जीवात्मतत्त्वब्रह्मतायां मूलतत्ता

न भूमिर्न तोयं न तेजो न वायुर्न खं नैन्द्रियं वा न तेषां समूहः ।
अनैऋतिरूवात् सुषुप्तैकविदस्तदेकोऽवशिष्टविशेषः केवलोऽहम् ॥
न वर्णा न वर्णाभ्रमाचारवर्मा न मे धारणा ध्यागव्योगादयोऽपि ।
अनात्माभ्रयोऽहं ममाप्माच्छानात् तदेकोऽवशिष्टविशेषः केवलोऽहम् ॥
न मत्ना पिता वा न देवा न लोका न वेदा न यज्ञा न स्तौर्न न्युक्तिः ।
मुमुक्षौ निरस्तातिद्वन्द्व्याहमत्वात् तदेकोऽवशिष्टविशेषः केवलोऽहम् ॥
न शास्त्रं न शीवं न तत्पाञ्चग्राहं न केन न मीमांसकादेर्मतं वा ।
विशिष्टानुभूत्या विशुद्धात्मकत्वात् तदेकोऽवशिष्टविशेषः केवलोऽहम् ॥
न चौर्यं न चाधो न चान्तर्न आक्षं न मध्यं न तिर्यङ् न पूर्वोऽपरः दिक् ।
त्रिकूल्यापक्ववादक्षगडैकरूपस्तदेकोऽवशिष्टविशेषः केवलोऽहम् ॥
न शुक्लं न कृष्णं न रक्तं न पीतं न कुब्जं न पीनं न दुर्लभं न दीर्घम् ।
अरुणं तगा व्योतिराकारकत्वात् तदेकोऽवशिष्टविशेषः केवलोऽहम् ॥
न श्वात्ता न शाल्वं न शिप्यो न शिखा न च त्वं न चाहं न चायं प्रपञ्चः ।
स्वरूपावबोधो विकल्पासहिष्णुस्तदेकोऽवशिष्टविशेषः केवलोऽहम् ॥
न आपन्न मे स्वप्नको वा मुमुक्षिः न किञ्चो न वा तैजसः प्राज्ञको वा ।

अविद्यात्मकत्वात् प्रयागं तुरीयस्तदेकोऽवशिष्टविशेषः केवलोऽहम् ॥
 अपि व्यापकत्वादि तत्त्वप्रयोगात् स्वतस्सिद्धभावादनन्याधयत्वात् ।
 जगत्सुखमेतत्तमस्तं तदन्यत् तदेकोऽवशिष्टविशेषः केवलोऽहम् ॥
 न चैकं तदन्यद् द्वितीयं कुतः स्यात् न वा केवलत्वं न चाकेवलत्वम् ।
 न शून्यं न चाशून्यमद्वैतकत्वात् कथं सर्ववेदान्तसिद्धं ब्रवीमि ॥ इति ।

अत्र हि "न भूमिर्न तोयमि"त्यादिना "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः,
 आकाशाद्वायुः" इत्यादिना पञ्चभूततादात्म्यं चाग्रदधस्याग्रमयस्वप्नावस्य-प्राणमय-मनोमय विशान-
 मयसुषुप्त्यवस्थानन्दमयातिरिक्तं सर्वाधिष्ठानमनुपहितमात्मचैतन्यं तत्तदुपाधिधिविक्तार्थविन्मात्र-
 स्वरूपेणानुसन्धीयते । तत्र "तदेकोऽवशिष्टविशेषः केवलोऽहम्" इति, "तुरीयं शिवमद्वैतं चतुर्थं
 मन्यन्ते" इति माण्डूक्योपनिषदर्थस्तत्तदुपाधिव्यतिरिक्तात्मस्वरूपनिरूपणपरेण, अपरेण भागेन
 चानुसन्धीयते । तथा चात्मानमनुपहितमेव सर्ववेदान्तसिद्धमिति भगवत्पादैः प्रतिपाद्यते ।
 तद्वान्तिमे श्लोके "न चैकम्" इति, "सर्ववेदान्तसिद्धं ब्रवीमि" इत्यवधारनसमोच्चरत्वं प्रतिपाद्यते ।

अव्यासभाष्यमध्यमध्यासनिरूपणमात्रेण तदतिरिक्तजगत्कारणत्वाद्यासानिरूपणेऽप्यात्मानं
 कृतकृत्यं मन्यते । तदतिरिक्तमस्तत्त्वमेव ब्रह्मतत्त्वमिति पक्षे तु जन्मादिसूत्रेणाध्यासमाध्वविषयस्य
 ब्रह्मणो लक्षणम्, अहमध्यासमाध्वेण त्वहमध्यासमात्रनिरूपणमिति भिन्नवाक्यताऽध्यासमाध्व-
 लक्षणसूत्रयोरपद्यते । एवमध्यासमाध्वेण सर्वजगदध्यासानिरूपणजन्मादिसूत्रतद्विषयाः
 कारणवाक्यानि च न निर्विशेषपरतया व्याख्यानमर्हन्ति, इति जीव-ब्रह्मैक्यमेव शाङ्करमतेऽपि
 वेदान्तार्थः स्यादित्यद्वैतसिद्धान्तस्योपनिषदत्वं मण्डनसिद्धान्ते भाष्याभिमत एव विश्वस्यते ।
 इदमेव तत्त्वं मनसि निभायाद्वैतसिद्धिरपि निबन्धः—

“मायाकल्पितमावृतामुखमृपाद्वैतप्रपञ्चाभयः

सत्यं ज्ञान-सुखात्मकः श्रुतिशिलोत्पाल-हृद्धानो वरः ।

मिथ्याब्रह्मविधूनेन परमाण्वद्वैकानात्मकं

मोक्षं प्राप ह्य-स्वयं विजयते विष्णुर्विकल्पोज्जितः ॥”

इति मङ्गलश्लोकेनोपक्रमे ।

अद्वैतसिद्धिमङ्गलश्लोकस्य लघुचन्द्रिकादेश्च जीवात्मतत्त्वतायां मूलता

अयं हि श्लोको ब्रह्मानन्देन लघुचन्द्रिकायामेवं व्याख्यायते, विद्वत्पक्षे च । तत्र ब्रह्मा-
 नन्दीयं व्याख्यानम्—

“विष्णुः व्यापकं जीवस्वरूपम् । मोक्षं प्राप्त इव स्वयं विजयते । कीदृशो विष्णुर्मोक्षं प्राप्त इव । अलङ्घनीयोचर इति । संसर्गाविषयकमनोवृत्तिविशेषविषयीभूत इत्यर्थः । ननु तादृशधी-विषयत्वे मोक्षप्रप्तिं प्रति नोद्देश्यतावच्छेदकत्वसंभवः; उद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वस्य विधेयगतत्वेन व्युत्पत्तिरिदं प्रकृते बाधात् । यदा हि तादृशधीविषयीभूत आत्मा, तदा तस्य न मोक्षः; तस्याविद्यारूपबन्धन्यात्मरूपत्वाभावात् ।

अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च पञ्च उदाहृतः ।

निवृत्तिरात्मा मोक्षस्य गातत्वेनोपलक्षितः ॥

इति च । अविद्याया अलम्बयः संस्कारादिकार्यरूपेणाप्यनवस्थानात् । सा स्थूलरूपा संस्कारादिरूपा च । तथा च विदेहताकाशीनोऽस्तमय एव मुख्यो मोक्षः । गातत्वेनोपलक्षित आत्मापि विदेहताकाशीन एव । जीवन्मुक्तिकाशीनस्य गातत्वात्विदेहतायापि कदाचित् सम्भवेन गातत्वेनोपलक्षितत्वस्य सर्वदाऽसंभवात्तदुपलक्षितत्वैव मोहनिवृत्तिरिति, जीवन्मुक्तौ संस्कारादिरूपेण मोहउत्थात्, स्थूलज्ञाननिवृत्तेस्तत्त्वज्ञानविशेषादिमकरपरिणामरूपतासंभवेन गातात्मरूपत्वासंभवाच्च । न चोक्तविषयत्वक्षण एव तादृशाविद्यास्तमयः सम्भवति; चरमधीरुपविद्यामतः क्षणस्याविद्या-तत्प्रयुक्तदृश्यविशिष्टकालपूर्वत्वामावृत्तिवर्जिते विद्वत्साविद्यास्तमयस्य विदेहताकाशीनस्य विद्यावति क्षणे संभवाभावात्, अत आह—“मिथ्याबन्धविधूननेन विकल्पोक्तिरिति” इति । ब्रह्मात्मैक्याशङ्कनाशस्य तादृशास्तमयेन दृश्य-दृश्य इत्यर्थः । अत्र बन्धस्य मिथ्यात्वोक्त्या तदुच्छेदस्य ज्ञानाधीनत्वज्ञापनेन न शनोत्पत्ति-काशीनत्वमिति ज्ञापितम् । तथा च उद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वबोधस्योत्पत्तिरित्यात् सार्गादकाशीनद्वयगुणकपक्षकजन्यतासम्भवेन कर्तृतात्पर्यकालुमिति निरवच्छिन्ने कर्तरि विधेये तादृशकालावच्छिन्नत्वबोधकत्वं प्रकृतोऽपि तस्य बाधितत्वाच्च तत्र तद्बोधः । अत्र बन्धविधूनन-मविद्यातत्कार्यज्ञानत्वम्, इदमज्ञानत्वमनादिसाधारणदृश्यत्वत्वमिति तयोर्भेदः । विधूननेनेति तृतीया शपकहेतौ, न तु वारकहेतौ । नञाविद्याया अस्तमयो नाम व्यावहारिकव्यंस्वरूपो विश्वा-जन्योऽस्तिसिद्धान्ते स्वीक्रियते, दृश्यान्तरव्यंस्वो वा तज्जन्यः । तथा श्रुति तस्य निर्वर्तकामात्रेण “विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः” इत्यादिश्रुतिबोधितस्य विदुषि सर्वदृश्योच्छेदस्य बाधापक्षेः । तत्त्वज्ञानो-त्पत्तिरितिपक्षे हि तत्त्वज्ञानादिसर्वदृश्यमाशोत्पादादुक्तज्ञानद्वितीयश्च उक्तज्ञानस्य नाशोत्पत्त्य-संभवः, तत्त्वज्ञानजन्यस्य नाशस्यैव तत्त्वज्ञानकज्ञानेनैव स्वीकृतेऽप्युक्तबाधापक्षेस्तादवस्थ्यात् । तत्त्वज्ञानजन्यस्य दृश्यान्तरनाशस्य, तत्त्वज्ञानस्य च यौ नाशौ तयोर्नाशकामावाप्तयोः स्वनाशवत्त-

स्वीकारेऽप्युक्तापत्तिरादकस्यान्, अप्रामाणिकानन्तनाशकल्पने गौरवाच्च । तस्याद्यमतस्य-
ज्ञानस्य दृश्याभयकालपूर्वत्वाभावनियम एव स्वीक्रियते, न तु नाशहेतुत्वम् ।

यत्तु बद्धपुरुषैः प्रतीतिकमस्तमयादिकं कल्प्यते, न तस्य नाशहेतुत्वम् । यद्यपि शापकहेतुत्वमपि
दृश्यास्तमयं प्रत्यविद्यास्तमयत्वेन नास्ति; जीवन्मुक्ते प्राप्तीतिज्ञविद्यास्तमये तद्वयमिन्नारित्वात्,
जीवन्मुक्ते प्राप्तीतिकस्य दृश्यास्तमयस्य कल्पने नियमामात्रात्; तथापि दृश्यास्तमयकालीनत्व-
रूपेणाविद्यास्तमयस्य दृश्यास्तमयं प्रत्यस्त्वैवेति ध्येयम् ।

अथवा माऽप्यु प्राप्तीतिकं तादृशाविद्यास्तमयादिकम्, अविद्योच्छेदोपलक्षितः पूर्णा-
नन्दरूप आत्मा मोक्षः । अविद्योच्छेदश्च तदोपलब्धस्वरूपाभयकालपूर्वत्वाभावः सर्वदृश्याभय-
कालपूर्वत्वाभावरूपेण दृश्योच्छेदेन व्याप्यः; मोक्षस्य दृश्योच्छेदोपलक्षितत्वरूपकैवल्यरूपत्वात् ।

यद्वा—ननु दृश्योच्छेदस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिश्च न संभवति; अनादिदृश्यानां
ज्ञानानुच्छेदकत्वात्, अविद्या-तत्कार्ययोरेव तदुच्छेदकत्वात् । तत्राह—मिथ्यावन्धेति । मिथ्या-
बन्धविधूनेन विमल्योक्तिज्ञ इति योजना । तथा च अविद्योच्छेदेन दृश्योच्छेद्यानि-
त्यर्थलाभात्—अविद्योच्छेदस्य दृश्योच्छेदव्याप्यतात्तामेनाविद्यारूपबन्धस्य मिथ्यात्वोक्त्याऽ-
विद्याप्रयुक्तदृश्यमात्रस्य मिथ्यात्वलाभेनानादिदृश्यानामपि ज्ञानोच्छेदलाभादुक्तव्याप्य-
तायाः सम्भवः । तथा च सर्वदृश्योच्छेदोपलक्षितपरमानन्दरूपतत्पररूपकैवल्यप्राप्तिस्तत्त्वज्ञानो-
त्तरमेव, न तत्त्वज्ञे, इति नोद्देश्यतावच्छेदकपीविषयत्वकालीनत्वं विधेये मोक्षलाभे विवक्षितम् ।
उच्यते इति निष्ठाप्रत्ययेनोच्छेदस्यातीतकाले मोक्षप्राप्तेर्लाभादत्यन्ताभावत्वविशिष्टरूपस्यो-
च्छेदस्यापि दृश्यात्तादृशो मोक्षकाले तस्यातीतत्वादिति भावः ।

मोक्षं वीदयाम् ? तत्राह—परमेत्यादि । निरतिशयापरिच्छिन्नसुखमात्रस्वरूपमित्यर्थः । ननु
मुक्तस्य प्रकाशकाभावेन प्रकाशत इत्यर्थकं विजयत इत्युक्तम्, तत्राह—स्वयमिति । प्रकाश-
सम्बन्धकं विनिवेत्यर्थः । नन्वेवं विजयत इत्यनुपपन्नम्; तस्यापि प्रकाशसम्बन्धार्थकत्वात् ।
स्वयमित्यस्य प्रकाशान्तरं विनेत्यर्थकत्वेन विजयत इत्यस्य स्वात्मप्रकाशसम्बन्धार्थकत्वेऽपि
विष्णोर्दृश्यत्वेन मिथ्यात्वापत्तिः । अयं विजयत इत्यस्योत्कर्षान्तरमेवार्थः, न तु प्रकाशसम्बन्धः ।
तदा प्रकाशमानन्दरूपत्वालाभेन मोक्षस्य प्रयोजनत्वाल्लभः । तत्राह—सत्यज्ञानमुत्पत्तिक इति ।

यथात्मन आनन्दत्वेनानन्दरूपं मोक्षं प्राप्त इवेत्युक्तम्, अत एवानन्दावाप्तिबोधकश्रुते-
रनादृतानन्दैक्यमर्थः, न त्वानन्दसम्बन्धः, तथा प्रकाशरूपत्वेन विष्णोः प्रकाशत इत्यस्यानादृत-
चिदमेदबोधकत्वम्, न तु प्रकाशसम्बन्धार्थकत्वम् । तथा च दृश्यत्वामात्रान मिथ्यात्वापत्तिः ।

न च प्रज्ञाशक्तोक्तिर्नैवेति वाच्यम् ; अपरोक्षब्यवहारयोग्यमुन्नत्यैव पुरुषार्थतन्त्रम् । उक्त-
योग्यत्वे चानाश्रुतनिद्रूपत्वेन तादृशनिष्ठादात्म्येन वा । तत्रोक्तस्यानन्दस्यान्त्याभावेऽप्याय-
मन्नोति शपनार्थत्वेन तस्याः सार्थक्यात् । ननु ज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यविरोधितायाः शुक्त्यादिज्ञान-
स्यले दृष्टतया युक्तत्वेऽप्यनादिषाधारणदृश्यमात्रविरोधत्वमदृष्टत्वाच्च युक्तम्, तत्राह—माये-
त्यादि । मायया कल्पितं प्रयुक्तम् । अत एव मृषाभूतं यन्मातृतामुलं प्रमातृत्वादिरूपं द्वैत-
मात्ममिन्नं तदभिन्नप्रपञ्चाश्रय इत्यर्थः । तथा च शुक्त्याद्यज्ञानस्यैव चित्रिष्टान्तसम्बन्धादेरपि
तत्प्रयुक्तत्वेन शुक्त्यादिज्ञानस्य तद्विरोधिताया दृष्टतया ब्रह्मज्ञानस्यापि ब्रह्माज्ञानप्रयुक्तदृश्यमान-
विरोधित्वं युक्तमिति भावः । मृषाद्वैतादिज्ञानस्य तद्विरोधिताया दृष्टतया ब्रह्मज्ञानस्यापि ब्रह्मा-
ज्ञानप्रयुक्तदृश्यमात्रविरोधित्वं युक्तमिति भावः । मृषाद्वैतात्मनोऽस्या मुमुक्षुत्वानधिकारी
सूचिनः । नन्यलण्डब्रह्माकारज्ञानस्य दृश्योच्छेदकस्य आश्रितज्ञानरूपस्यापि तस्य तत्स्यात्,
तत्राह—श्रुतिशिखोत्थेति । श्रुतीनां कर्मोपासनाकाण्डरूपाणामुपकार्यत्वेन शिखेवमुख्यम् यन्महा-
वाक्यं तन्नमितेत्यर्थः । तथा च निष्कामकर्मोपासनानुष्ठानस्यैव चित्तशुद्धिनिर्नामताद्वारोक्त-
श्रुत्युपकृतवाक्यजन्यज्ञानस्यैव तदिति भावः ।

अत्र विद्वदेशीयं विवरणं यथा—वयं तु विष्णुः जीवः वस्तुतः सत्यज्ञानमुखात्मकोऽपि
सन् (अज्ञाते यन्) मायाकल्पितमातृतामुलमृषाद्वैतप्रपञ्चाश्रयो जातः, मुक्तोऽपि सन् भ्रष्टानेन
यद्वत्त्वेन भ्रष्ट इत्यर्थः । ततश्च वस्तुतो यदस्य तत्त्वेन भ्रान्तस्य मुमुक्षुसंभवात् सः मुमुक्षुः सन्
शुचमनुत्तमः, तन्मस्तदुपदिष्टश्रुतिशिखीत्यालण्डबीगोचरोऽभूत् । निष्कामकर्मोपासनानुष्ठानेन
शुद्धीकामचित्तः सन् आत्मानं सत्यज्ञानमुखरूपब्रह्मत्वेन साधारकृतवान् । ततश्च मिथ्याकथविधून-
नेन विकल्पोन्निहतो मिथ्यामन्वापणमात् तत्प्रयुक्तविह्वलेन दुःखेन ग्रहितः सन् परमानन्दैक-
तानात्मकं मोक्षं प्राप्नोति इव । अवाङ्मयसम्बन्धमस्यैव सत्त्वात्, मोक्षरूपस्य तत्सम्बन्धाभापोक्षवे-
त्युक्तम् । ईदृशः सन् विजयते स्वप्रवाशक्तोत्कर्षवानित्यर्थः ।

लघुचन्द्रिकादितात्पर्यनिष्कर्षो जीवात्मतत्त्वव्युत्पत्तायाम्

अयं हि श्लोकः—विष्णुः 'ब्रह्मविदाम्नोति परम्' इति प्रस्तुतमनुपदिष्टं शुद्धमात्मतन्त्रम्, -
अनाद्यविद्याप्रयुक्तजाताजातविभागावस्थस्य ज्ञानानन्तरूपमज्ञानोपहितं कारणस्वरूपतामापन्नम्, माया-
कल्पितमातृतामुलमृषाद्वैतप्रपञ्चाश्रयः, आकाशाद्यानन्दमयान्ततादात्म्यापन्नं बाह्यस्याप्यसुखदुःखवशा-
द्विशिष्टजीवात्मरूपम्, अलण्डबीगोचरः, तदुपाध्यायविद्यास्थाने प्रमाणजन्यवस्तुस्थानेना-

नायविद्यानिवृत्त्या तत्प्रयुक्तशताशतविभागशून्यम्, मिथ्याबन्धविभूतनेन विफल्पोक्षितः।
 अव्यङ्गाकारवृत्त्याऽनायशाननिवृत्त्या विगलिततत्प्रयुक्तसर्वविफल्परहितम्, तत एव मोक्षं
 प्राप्त इव मुक्तात्मस्वरूपं स्वयं विजयते। अनिर्वचनीयस्याशानस्य तत्प्रयुक्तस्य चाभावेन
 शताशतविभागशून्यत्वेन प्रमाणव्यापारं विनैव स्वप्रकाशं भवतीति पूर्वोक्तं तैत्तिरीय-
 मर्थमेव—संप्रकाति। विष्णुपदेनात्मतत्त्वव्यतिरिक्तब्रह्मतत्त्ववियथायां मोक्षं प्राप्त इवेति
 नाश्रितं स्यात्; बन्धस्य तत्रापसक्तत्वात्, इति पूर्वोक्तरीत्या गाण्डूक्योपनिषदर्थस्या-
 गमयैत्प्याद्वैतालातशान्तिप्रकरणचतुष्टयात्मकगौडपादकारिकोपबृंहितस्य जामत्स्यप्लमुक्त्ययस्या-
 ध्यातीतात्मतत्त्वस्यैव तैत्तिरीयोपनिषदपि प्रतिपादनात्गाण्डूक्योपनिषदेकवाक्यनाऽयुक्तमङ्ग-
 श्लोकस्य तैत्तिरीयोपनिषदश्च सिद्धयति।

भ्रुतिशिवोत्थाखण्डधोमोचर इति पदेनाखण्डार्थज्ञानस्य वेदान्तोक्तत्ववर्णनाच्छाब्दापरो-
 क्षत्वं सूच्यत इव, परन्तु भामत्यमिमते शाब्दपरोक्षतावादेऽप्यभिहितान्ययेऽर्जजग्यवेऽपि शाब्द-
 बोधस्य शब्दप्रयोज्यत्वमात्रेण शब्दबोधव्यवहारवद् भामत्यमिमते शाब्दपरोक्षतावादेऽपि ध्यान-
 सङ्कनमनोजग्यवेऽप्यखण्डाकारज्ञानस्य ध्यानस्य शब्दमूलकवाच्छाब्दित्वव्यवहार उपपद्यते।
 तत्रार्थं निष्कर्षः—भामतीमते निदिध्यासनमङ्गि, भ्रवणमनने अङ्गे; प्रस्थानान्तरे भ्रवणमङ्गि,
 मनननिदिध्यासने अङ्गे। मतद्वयेऽपि ब्रह्मणोऽखण्डाकाराधारकारो मोक्षसाधनमिति समानम्।
 अधिकं तृतीयपरिच्छेदेऽसमावेशवशे व्यक्तीभविष्यति।

प्रश्नोपनिषदो जीवात्मतत्त्वब्रह्मतायां मूलता

तत्रालातशान्तिप्रकरणान्ते “नैतद् बुद्धेन भाषितम्” इति वर्णनात्तस्य सौगतसिद्धान्तपरत्वं
 भवतीति षण्णितप्रवरश्रीविधुखेरशास्त्रिणां मतमिति केचनाभिपन्ति, परन्तु नात्र बुद्धपदं
 सौगतपरम्, किन्तु तत्त्वज्ञानपरम्। तेनानुपहितमात्मतत्त्वमिदं प्रत्यक्षमितमेदं सन्मात्रं
 बाह्मनसागोचरं संविन्मात्ररूपमवाच्यम्, लक्ष्यं वेत्येव बोध्यते, यदेव प्रश्नोपनिषदि षष्ठप्रश्नोप-
 संहारे “अवचनेन प्रोवाच” इति वक्तुमशक्यमित्येव विवक्ष्यते। अज्ञानादिसर्वबन्धनिवृत्तौ केवल-
 चिन्मात्रे शताशतविभागशून्ये यत्र—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वद्धो न च साधकः।

न सुमुक्षुर्न वा मुक्तिरित्येषा परमार्थता ॥

इति परमार्थतः सर्वाभावः प्रतिपाद्यते। इदमेव मूलीकृत्य—

चित्रं वदतरोर्मूले वृद्धाः शिष्या गुरुर्गुवा ।

44075

गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु छिन्नसंज्ञयाः ॥

इति । न चात्र शयविपाणादिवदसर्वं द्वैतप्रपञ्चस्य मन्यते, किन्त्वविद्यानिवृत्त्या सर्वमाय एव, शयविपाणादितुल्यत्वाभावात् । अतो "नैतद् बुद्धेन भाषितम्" इति वचनस्य प्रश्नोपनिषदः पदप्रक्षेपनैकवाक्यतया प्रश्नोपनिषदेकवाक्यताप्यनुपहितात्मपरमात्मतायामुपपद्यते ।

कठघल्ल्या जीवात्मतत्त्वग्रहस्तायां मूलता

कठघल्ली तु—

येयं प्रेते विचिक्रिस्ता मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाऽहं वराणामेव वस्तुतीयः ॥

इति प्रश्नोत्तरं प्रकथ्य विशिष्टं जीवस्वरूपं शरीरातिरिक्तमवधार्यनुपहितात्मतत्त्वञ्च—

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताञ्च मन्वाञ्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥

इत्याम्नाति । न चात्रासंसार्यात्मतत्त्वातिरिक्तं ब्रह्मतत्त्वम् । 'येयं प्रेते विचिक्रिस्ते'ति प्रश्नो हि जीवात्ममात्रविषयः, न तु तदतिरिक्तब्रह्मविषयः; "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्माद्" इत्यस्यापि प्रकृतसंसार्यात्मतत्त्वस्यासंसारिरूपत्वविषयायामेव तात्पर्यात्, अन्यथा "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्माद्" इत्यस्य जीवात्मतत्त्वातिरिक्तब्रह्मपरतायामयं प्रश्नस्तुरीयः स्यात् । न तु तुरीयः प्रश्नः कोऽपि स्वतन्त्रो नचिकेतोऽभिमतः । नचिकेवा हि—

देवैरत्रापि विचिक्रितं पुरा

न हि सुविज्ञेयमणुरेव धर्मः ।

अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व

मा भोपरोषीरसि म्या सुज्ञेनम् ॥

इति वरान्तराय ऋष्या प्रद्योभितोऽपि—

देवैरत्रापि विचिक्रितं किञ्च

लब्धं मूढो यन्न स्मिन्नेमात्थ ।

अद्वैतसिद्धेः शास्त्रवेदान्ते किं स्थानम्

वक्ता चास्य स्वाहस्योऽन्यो न लभ्यः
 नान्यो वर एतस्य तुल्यः कश्चित् ॥
 न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो
 लप्स्यामहे यित्तमद्राक्ष्म चेत्वा ॥
 जीविष्यामो यावदीक्षिष्यसि त्वं
 वरस्तु मे वरणीयः ॥ एव ॥

इति वरान्तरं प्रत्याचष्टे । उति चैवम्—“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्” इत्यत्र चतुर्थ-
 प्रश्नकल्पनायां प्रकरणविरोधोऽपि ।

“आनुमानिकमप्येकेषाम्” इत्यधिकरणे भगवत्पादा ‘अपि कर्त्तोपनिषदं सांख्यपरमाशङ्क्य
 “प्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च” इति सूत्रेण प्रश्नप्रयोपपत्तिं तत्रोपपादयति । इदञ्च तत्रत्यं
 भाष्यम्—“इतश्च न प्रधानस्यान्यक्तशब्दान्वयत्वम्, ज्ञेयत्वं वा, यस्मात्प्रयाणामेव पदार्थानामग्नि-
 जीव-परमात्मनामभिन्न् ग्रन्थे कठक्लेशु वरप्रदानसामर्थ्यादक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते” इति ।

“तत्राग्निविषयक एकः प्रश्नः, द्वितीयस्तु जीवविषयकः, तृतीयस्तु परमात्मविषयः ।
 प्रतिब्रचनमपि—

लोकादिमर्गिन् तमुवाच तस्मै
 या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ॥

इत्यादिनाऽग्निविषयम्,

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
 यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥
 योनिमग्ने प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
 स्थाणुमन्येऽनुमंयन्ति यथा कर्म यथाश्रुतम् ॥

इति व्यवहितं जीवविषयम्—

“न जायते म्रियते वा विपश्चित्” इत्यादि बहुप्रपञ्चं परमात्मविषयं निर्दिश्यते । नैवं
 प्रधान विषयः प्रश्नोऽस्ति, अनौऽष्टृष्टत्वादनुपपन्नसनीयत्वं तस्येति ।

अत्राह—योऽयमात्मविषयः प्रश्नः “येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ति” इति, किं स
 एवायम्—“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्” इति पुनरनुकल्प्यते, किं वा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्नः

उत्थाप्यते इति । विज्ञातः ! ॥ एवायं प्रश्नः पुनरनुकृष्यत इति यमुच्येत, द्वयोस्तन्मविषययोः प्रश्नयोरैकतापत्तेरग्निविषय आत्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नी, इत्यतो न वक्तव्यं प्रयाणां प्रश्नोपपत्त्याद्यादिति । अपान्थोऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इत्युच्येत, ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नरूपनायामदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपपत्त्यसंरूपनायामदोषः स्यादिति ।

अशोच्यते—नैवं यमिह वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कश्चित् कल्पयामः; वाक्योपक्रम-
तामस्मात् । वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिक्रेतःसंवादत्वा वाक्यप्रवृत्तिरावगातेः कठवल्लीनां
लक्ष्यते । मृत्युः किञ्च नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय ग्रीन् वरान् प्रददौ । नचिकेताः किञ्च तेषां
प्रथमेन वरेण पित्रः सौमनस्यं वने, द्वितीयेनाग्निविद्याम्, तृतीयेनात्मविद्याम् । तत्र यदि
“अन्यत्र धर्मात्” इत्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत, ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्न-
रूपना स्यात् ।

ननु प्रष्टव्यमेतत्—अपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति । पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः “धैर्यं
मेते विचिक्षिप्य मनुष्येऽस्ति नास्ति” इति विचिक्षिप्त्वाभिधानात् । जीवश्च धर्मादिगोचरत्वाद्
न—“अन्यत्र धर्मात्” इति प्रश्नमर्हति । प्राकृत्य धर्माद्यतीतत्वात् “अन्यत्र धर्मात्” इति प्रश्न-
मर्हति । प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते; पूर्वस्यास्तित्व-नास्तित्वनिषयत्वाद् उत्तरस्य धर्माद्यतीत-
वन्तुविषयत्वात् । तस्मान् प्रत्यभिज्ञानाभावात् प्रश्नभेदः, न पूर्वस्यैवोत्तरानुष्ठानमिति चेत्,
न; जीव-प्राप्त्योरेकत्वम्युपगमात् । भवेत् प्रष्टव्यमेतात् प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राकृत्य स्यात्,
न तन्मन्यतमस्ति “तत्त्वमसि” इत्यादिभृत्यन्तरेभ्यः । इह च “अन्यत्र धर्मात्” इत्यस्य प्रश्नस्य
प्रतिषेधनं “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” इति जन्म-मरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानं धारैर-
परमेश्वरवोरनेदं दर्शयति । अस्ति हि प्रसङ्गो प्रतिषेधो माग्री भवति । प्रपञ्चश्च जन्म-मरणयोः
शरीरसंस्पर्शाद्यस्य भवति, न परमेश्वरस्य ।

यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तम्, तददूषणम् ; तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छ्यमान-
त्वात् । पूर्वव हि देहादित्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं पृष्टम्, उत्तरत्र तु तस्यैवासंस्पर्शित्वं पृच्छ्यत
इति । अनेन चेदमवगम्यते—जीवस्यैवोपहितानुपहितभेदेन भेदं गृहीत्वाऽनुपहितमात्मतत्त्वमेव
कठवल्लीप्रतिपाद्यमिति ।

अत्राधिकरणभाष्यं जीवात्मतत्त्वप्रसङ्गायां मूलम्

“अन्ता चराचरमहणात्” इत्यत्र—

यस्य ब्रह्म च क्षयं चोभे भवत ओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ॥

इत्यत्र कठक्त्वां प्रतिपाद्यमानोऽत्रा संहर्ता, न तु भोक्ता जीवोऽन्यो वेति सिद्धान्तितम् । तत्र हि वाक्ये सः अत्रा यत्र तत्र सुविशेषमिति प्रतिपादनात् सृष्टि-स्थिति-संहारकर्तृशानो-पहितं कारणमात्मतत्त्वमपि विशिष्टो जीव इवानुपहित आत्मतत्त्वे पर्यवस्यतीति ज्ञाप्यते । तथातु-पहितमसंसार्यात्मतत्त्वमेवेति तत्रापि व्यक्तम् ।

गृह्यं प्रविष्टाचित्यधिकरणभाष्यं जीवात्मतत्त्वग्रह्यतायां मूलम्

“गृह्यं प्रविष्टावात्मानो हि तद्दर्शनात्” इतिसूत्रव्याख्यानावसरेऽपि विशानात्म-परमात्मानाविद्बोध्यैवात्तामिति सिद्धान्तं प्रस्तुत्य, तयोः परस्परविलक्षणत्वात् संसारित्वा-संसारित्वयोर्जीवपरमात्मनोदछायातपवद् वैलक्षण्यमुक्तम् । अधिकमन्यत्र । सर्वथा कठक्त्वा अप्यनुपहितजीवात्मतत्त्वपरमात्मतायामेव तात्पर्यम् ।

एतन्मतं हि जीवेश्वरपरमात्मनो पश्चान्तरे जीवात्मेदवरशुद्धब्रह्मस्वरूपाणामिव भेदाभेद-व्यवस्था स्थियम् । तत्र प्रथममते जीवेश्वरयोर्भेदो घटाकाश-महाकाशयोरिव । अमेदस्तु तयोरेव विगलितोपाधोरिव । विशिष्टानुपहितात्मनोरुपहितानुपहितात्मनोपाधितदभावाभ्यां भेदा-भेदौ, यथा घटाकाश-महाकाशयोर्भेदाण्डपाकाश-महाकाशयोः । उपाधिसम्बन्धेन तयोर्भेदः, तदभावे त्वभेदः ।

गौडपादकारिका-माण्डूक्य-सृष्टदारण्यकादीनां जीवात्मतत्त्वग्रह्यतायां मूलता

गौडपादकारिकाया अद्वैतप्रकरणममुष्यमुपबृंहयति । अत्र “तत्त्वमसि” इति वाक्यार्थोऽपि विशिष्टं जीवमुद्दिश्य अनुपहिताभेदवर्णनं प्रथमे विशेषण-त्यागमात्रेण, अन्यत्र तूभयत्राऽपि विशेषणत्यागेनेति त्वन्मदेतत् । माण्डूक्य कठक्त्वा-तैत्तिरीयोपनिषच्छान्दोग्योपनिषदामप्यत्रैव तात्पर्यमुपगम्यते ।

तत्रापि “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” इति सद्रूपं कारणं प्रस्तुत्य, “अनेन जीवेनात्मनानु-प्रविश्य” इति तस्य विशिष्टजीवात्मनाऽभेदं परामृश्य “एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं ॥ आत्मा” इति सत्त्वदर्शनात्मस्वरूपतया निष्कृष्य ‘वत्त्वमसि’ इति नवकृतोऽभ्यस्यते ।

बृहदारण्यकोपनिषत्—“तदेतत्त्वेषः पुत्रास्त्रयो मित्रास्त्रयः” इति पुत्रादिभ्यः प्रेमास्पदत्व-
मदमर्थस्यात्मनः प्रस्तुत्य “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः” इत्युक्तम्—“न वा अरे
सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्ट्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि अरे दृष्टे भुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितं
भवति ।” इत्यनुपहितमात्मतत्त्वमेव प्रतिपादयतीति वाक्यान्वयाधिकरणे शारीरिकमीमांसायां
व्यवस्थापितम् । तत्र हि पुत्र-पितृादिकं भोग्यजातं सर्वं विजितात्मार्थतया भवतीति वर्णनाङ्गोक्तैः
वात्माऽहमर्थः प्रतीकत इति पूर्वपक्षयित्वा परमात्मोपदेश एवात्रमिति परमात्मैवात्रात्मेति
सिद्धान्त्यते । तत्र जीवात्मविषयतया पूर्वपक्षः, परमात्मविषयतया च सिद्धान्त इति स्वीकारे
प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरणमापद्येत । अतो जीवस्यैव संवत्सिवात्सिवाविविधेषु कृतं भेदमादाय
पूर्वोत्तरपक्षाविति चक्तव्यम् । अतो वाक्यान्वयाधिकरणं तदुपपादयति बृहदारण्यकोपनिषत् न
जीवात्मतत्त्वातिरिक्तं द्विमपि सूचयति । किं बहुना ! “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति प्रस्तुते ब्रह्म
पूर्वोक्तैः कारणैरज्ञानोपधानेन कारणान्ततया प्रस्तुत्य, “आनन्दमयोऽन्त्यासात्” इत्यानन्दमयाधि-
करणेनानुपहितासंसार्यात्मतत्त्वमेव तद् नहोति परामृश्य प्रथमाध्याये प्रथमपाद इन्द्रप्रतर्दनाधिकरणे
“मानेवानुपिज्ञानोहि” इत्यादौ मांषदार्थतया विज्ञेयमात्मतत्त्वं “शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेव-
यदि”ति शास्त्रान्याल्लङ्घाकारप्रत्ययवेद्यमनुपहितमात्मतत्त्वमेवेत्युपसंहरति ।

ब्रह्मसूत्रभाष्यभागान्तरमपि जीवात्मतत्त्वब्रह्मतायां मूलम्

“शेषः सत्पुरुषार्थवादो यथाऽप्येष्यति नैमिनिः” इति सूत्रोपहितं वेदान्ताणां कर्माङ्ग-
कर्तृत्वावकनयाऽर्थवादत्वम्, “अधिकोपदेशात्” इति सूत्रेणासंसार्यात्मतत्त्वस्यैव वेदान्तमतिपाद्य-
त्वादनवसरं सूचयन् सूत्रकारो जीवात्मतत्त्वमेवानुपहितं सर्ववेदान्ततात्पर्यविषयं सूचयतीति
प्रागुक्तम् ।

मुक्तात्मस्वरूपप्रकरणं जीवात्मतत्त्वब्रह्मतायां मूलम्

“सम्प्रत्याविर्भावः स्वेन शब्दात्” इति स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिं मुक्तस्य प्रतिज्ञाय,
कथं पुनर्मुक्तं इत्युच्यते । इत्याद्यदस्य, नैष दोषः, यत आत्मैवात्र ज्योतिश्शब्दात् प्रकरणे
प्रदीप्तं शक्य इति प्रतिपादितम् । अन्यान्यपि सूत्राणि तन्नाम्नाणि, तत्तदुपनिषद्-
वाक्यानि चानुपहितस्य जीवात्मतत्त्वस्यैव परब्रह्मरूपत्वमवगमयतीति स्पष्टं तत्र तत्रो-
क्तिवितम् ।

“अभातो प्रसजिगमा” इति शेषं ब्रह्म प्रस्तुत्य तस्य जगत्कारणत्वं लक्षणमूलेन “जगद्व्यापारवजं प्रारब्धादसंनिहितत्वाच्च” इति भोगमानव्याग्निकेन मुक्तामुक्तस्वरूपोपसंहारेण च ब्रह्मव्यापारोपनिषदेष्वपि एव तात्पर्यमिति दाष्ट्या तु जगत्कारणत्वाज्ज्ञेयत्वात्प्रारब्धव्यापारोपनिषदेष्वपि निर्विशेषब्रह्मत्वबोध एव तात्पर्यमिति, जगद्व्यापारवजमिति समुद्योगाद्यनपेक्षेयव्यवहारत्, ब्रह्मज्ञानफलस्य सम्पाद्याविभाज्य इत्यादिनाऽनुपदितात्मस्वरूपमाश्रय्य निर्विशेषोपसंहाराद्य न व्यापारानुक्रमोपसंहारादिभिः कविशेषे पर्यवसाने तात्पर्यमुन्नेतुं शक्यम् ।

लघुचन्द्रिकातात्पर्यनिष्कर्षः

लघुचन्द्रिका हि “अद्वैतसिद्धेर्देवतमिथ्यातन्निष्ठपूर्वकत्वात्” इत्येतद्व्याख्यानावसरे सर्वकार्योपादानत्वत्रोपक्रमेणैव लक्षणव्यापारविषया निःशेषव्यापारनिर्विकल्पकज्ञानवस्तुत्वेऽपि तत्र तादृशनिश्चयस्य सर्वदेवतादात्म्यविशिष्टधीपूर्वकत्वात्, सर्वतादात्म्यत्वेन ब्रह्मणि सर्वविषयकत्वकारणात्, सर्वोपादानत्वस्य ब्रह्मणि स्वात्मकसर्वजनरूपकारणात्, “एकमेवाद्वितीयम्” इति, “मः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः यस्य ज्ञानमर्थं तपः । तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपम्” इति भुक्तिद्वये लक्षणादिभूत्या द्वैतव्यतिरेकनिष्ठव्यापारविशिष्टमवृत्तिव्यतिरेकस्वरूपवैकालिकत्वाविद्यालान्ताभावस्य प्रतियोगि द्वैतमिति धीकृतो मित्यास्यनिश्चय इत्युपपादनेन जगत्कारणत्वं ज्ञेयस्योपास्यस्य च ब्रह्मणो न स्वरूपमिति शाङ्क्ये, अथवा जगत्कारणत्वस्यापि स्वरूपलक्षणत्वे “जगद्व्यापारवजं प्रकरणादपेक्षितत्वाच्च” इति मुक्तस्यात्मनस्तत्कृत्युक्त्यानेन जगद्व्यापारोऽपि स्यात्, इति तन्निषेधो नोपपद्यते । अत एव “विकारावर्धे च तथा हि स्थितिमाह” इत्यनेन यथा न निर्विकारं रूपमित्यलम्बनाः प्राप्नुयन्ति, यथा परमेश्वरे निर्गुणं लक्षणमाप्य गगुण एवान्विष्ठन्ते, एवं श्रुणोऽपि निरवग्रहेभ्रमनवाप्य सावग्रह एवावतिष्ठन्ते इति सावग्रहैश्वर्यप्रतिपादनं मुक्तस्येति प्रतिपादनमुपपद्यते । ज्ञेयस्वरूपान्तर्गतत्वे तु जगद्व्यापारस्य समुद्योगात्कस्यापि तद्भावापत्तौ जगद्व्यापाराद्यापत्तौ । अतः स्मृष्टिाख्याना लघौ न तात्पर्यम्, किन्तु निर्विशेषव्यापारव्यवहारत् तद्व्यापारविषया, अव्यापारोपापत्रादविषया च निर्विशेष एव पर्यवसानम् ।

आनन्दमयाधिकरणादिकमपि जीवात्मतत्त्वब्रह्मतायां मूलम्

आनन्दमयाधिकरणोपक्रमे हि मयःरूपादानामिदं भाष्यम् — “द्विरूपं हि ब्रह्मवराग्नते-नान-रूपविकारमेदोपाधिविशिष्टम्, तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम्” इति द्विरूपं ब्रह्म प्रस्तुत्य “तत्रादिव्यवहार्यां ब्रह्मण उपस्थोपाधकभावलक्षणः सर्वो व्यवहारः । तत्र कानिचिद् ब्रह्मण उपाधना-

न्यस्तुदर्यानि कानिचिन् कर्ममुत्तर्यानि, कानिचिन् कर्मसमुद्भवानि । तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः । एक एव तु परमात्मेश्वरस्तैर्विशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति; तथापि यथागुणोपा-
सनमेव कथयिष्यन्ते" इत्युपासनाप्रकरण एव गुणानां विवक्षा, शानप्रकरणे तु उद्योगुक्ति-
कारणमात्मज्ञानमुपाधिविशेषोपाधिद्वयमानमप्यविवक्षितोपाधिसम्बन्धम्, शानप्रकरणे उपाधि-
विशेषाणां गुणविशेषाणां वाऽऽहारोपापवादन्यायेनैवाविवक्षेत्युपसंहरति । अतः कारण-
पास्यानां पर्यालोचनया ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं न सत्यामिति वक्तुं शक्यते, प्रत्युत तन्मिथ्यैव । अतोऽ-
द्वैतसिद्धेर्द्वैतगिण्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वाद् द्वैतगिण्यात्वमेव प्रथममुपपादनीयमित्युक्तम् । उपासनापरेषु
वाग्येऽप्युपासनोपयोगितया कश्चिदुपसंहरतया निर्दिष्टा गुण आहारादोपदिष्यत्वाद्
वाग्येऽनुत्पादिवत् सत्या न भवितुमर्हन्ति । वेदान्तानामर्थवादत्वमिति वदन्तोऽपि मीमांसकाः
समुपस्य, निर्विशेषस्य वा ब्रह्मणोऽस्तोऽभ्युपासनपरत्वं स्वीकुर्यन्ति । श्रीभाष्यकारादयो भगव-
त्पादाश्च समन्वयाधिवरणे तदसत्त्वमसहमानास्तन्मत्वं निरस्यन्ति ।

पदार्थकारनिर्णयकारा द्वितीयपरिच्छेदोपक्रमे मीमांसकानां निर्गुणोपासनमपि सम्मतम्, परन्तु
तदसत्त्वमग्रांस्तत्र विज्ञेय इति वदन्तो भगवत्पादानां श्रीभाष्यस्य वा पूर्वपक्षमनुगम्यन्ते । अतो जगत्स-
त्यत्वे जगत् उपास्यकोटौ प्रवेक्ष्योऽप्यारोपापवादन्यायेन त्रैलोक्ये प्रवेशने न सत्यत्वमवसातुं शक्यते ।
तदेव जीवात्मतत्त्वमेव ब्रह्ममीमांसायां ज्ञेयतया प्रतिष्ठातमिति मण्डनसिद्धान्तं वाचस्पतिसिद्धान्तं
वाऽप्युक्त्याद्वैतसिद्धिः श्रवते मङ्गलदशोद्धरणोच्चेनयेति । न चैतावता प्रस्थानान्तरे तेषामनादरः ।
तदपि हि शान्दापरोक्षवादिप्रसङ्गेन ब्रह्माज्ञानाभयत्ववादादिसमर्थनेन च सत्य तत्रोपपाद्यते ।
तथाप्यादरातिशयः मण्डनसिद्धान्त इति प्रतिभानि ।

शारीरकमीमांसापदस्य मण्डन-विवरणमतद्वयाधिरोधः

शारीरकमीमांसेति ब्रह्ममीमांसातामापि जीवात्मतत्त्वपरमात्मतामात्रेण स्वरतम्,
अज्ञातार्थं कल्पत्येव शारीरकस्यैव सन्दिग्धस्यात्र जिज्ञासनात् । प्रस्थानान्तरेऽपि शारीरकादं-
शरीरपदस्योपाधिपरस्यान्वयोपहितब्रह्मपरतया योजयितुं शक्यम्, न चात्र श्रीभाष्याद्यभिमत-
शारीरकरीरमात्रेण शारीरकपदव्युत्पत्तिः सम्भविष्यति; तद्विमतस्य शरीरत्वशक्यस्य दुर्निरूपकत्वात्,
तस्यान्तर्गतामिमांसावादादुपाधिपरतया युक्तत्वसमर्थनान्वेनैवद्वैततत्त्वमुद्धो रामानुजश्रुद्धमद्वादि-
समालोचनेन विवेचितम् । सोपाधिब्रह्मपरत्वेऽपि शारीरकपदस्य कल्पत्यस्तु वेदान्तानां
सविशेषपरत्वं वा निर्विशेषपरत्वं वेति सन्देहनिवारणार्थनयोपपत्तेः । अतः शारीरकमीमांसेति
शारदाया प्रस्थानद्वयस्याप्यनुगुणम् । -

अध्यासभाष्यस्य मण्डनमते स्वरस्यम्

अत्राध्यासभाष्यं साक्षाद्यव्याप्ततत्त्वपरमात्मताप्रस्थान एवानुगुणम् ; तथापि तदुपलक्षणं सर्वप्रपञ्चाध्यासशार्पणि शारीरकमीमांसाभाष्यार्त्तिके विवेचितम् । अतः प्रस्थानान्तरेऽपि “जन्माद्यस्य यतः” इति जगत्कारणतद्वादा निर्विशेषब्रह्मलक्षणं पूर्वोक्तरीत्या न दुष्यति ।

तत्र प्रस्थानद्वयेऽपि ब्रह्मजिज्ञासापरत्वाद् गुणविशेषाणां तत्र तत्र तद्द्वारतया विवक्षितानामप्यारोपं विना नोपपत्तिः । अतः पक्षद्वयेऽप्युपोदात्ततयाऽध्यासभाष्यं प्रवृत्तम् । “सूचनात् सूत्रमुच्यते” इति सूचनाद् ब्रह्मशब्देन निर्विशेषपरेण सूचितोऽप्यासोऽपीत्यध्यासभाष्यस्यापि सूत्रारूढत्वम् । तत्राप्यध्यासभाष्यस्य पूर्वपक्षेणोपक्रमस्तु—“आक्षिप्य भाषणाद्भाष्यम्” इति काव्यमीमांसागणं भाष्यलक्षणं मूलोक्त्य, अथवाऽध्यासभाष्यस्यापि जिज्ञासाधिकरणवर्गकविशेषपरत्वात् वर्णनस्याप्यधिकरणवत् पञ्चावयवकत्वात् पूर्वपक्षभाष्यमत्र संगतम् ।

इदमत्राध्यासभाष्यम्—“युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषय-विषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विषद्वस्वभावयोरितरेतरभाषानुपपत्तौ सिद्धायां तद्वर्माणां सुखरामितरेतरभाषानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि सिद्धात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्वर्माणां चाध्यासः, तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्वर्माणां चाध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम् ; तथाभ्यन्योन्यासिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्माध्यास्येतरेतराविवेकेनात्यन्तविधितयोर्धर्म-धर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्त्वानृते मिथुनीकृत्य ‘अहमिदं’ ‘ममेदमिति’ नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः” इति ।

अत्राहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार इति पूर्वपक्ष-सिद्धान्तयोः समानम् । तत्र पूर्वपक्षेऽहमर्थोऽखण्डो मुख्यात्मा, सिद्धान्ते संविन्मात्रं मुख्यात्मा, आत्मानात्मसंवलितोऽहमर्थोऽध्यस्तो मिथ्यात्मेति विवेकः । अध्यासाक्षेपः—सिद्धान्तसिद्धमात्मानात्मसंवलितं रूपमादाय तदसन्मवपरम् । अस्मत्प्रत्ययविषयः संविन्मात्रम्, युष्मत्प्रत्ययविषयोऽनात्मान्तःकरणादिकञ्चाहमर्थोऽतर्गतरूपद्वयम् ।

अत्राध्यासभाष्ये पूर्वपक्षे “युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषय-विषयिणोरित्यत्र गोचरयोर्विषय-विषयिणोरिति गोचरत्वं विषयित्वञ्च संविन्मात्रस्य स्वप्रकाशत्वेन विषयवत्कल्याप्यत्वाभावेन च, इदमेवाभिप्रेत्य तत्त्वप्रदीपिकादौ स्वप्रकाशत्वलक्षणविचारः सावसरः । इदन्तु अद्वैतसिद्धावपि जडत्वनिष्कप्रकरणे व्यतिरेकविषया, द्वितीयपरिच्छेदे साक्षाच्च समालोचितम् ।

अध्यासभाष्यार्थनिष्कर्षः

अत्र विषयिण्येन संवित्स्वप्रकाशत्वबोधनात्तस्याज्ञातत्वाभावात्किञ्चिद्रूपेण ज्ञातत्वम्, किञ्चिद्रूपेणाज्ञातत्वमित्यधिष्ठानलक्षणमावादाधिष्ठानज्ञानरूपकारणाभावः सूच्यते ।

अत्राप्यासे कारणानि चत्वारि—(१) विवेकाग्रहः, (२) सादृश्यज्ञानम्, (३) पूर्वपूर्वप्रमादित-
संस्कारः, (४) अधिष्ठानज्ञानञ्च । तत्र 'युष्मादस्मात्प्रत्ययगोचरयोः' इत्यनेन विवेकग्रहाद् विवेकाग्रह-
स्वकारणाभावः सूच्यते, "तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोः" इत्यनेन सादृश्यज्ञानाभावः सूच्यते । पूर्व-
पूर्वप्रमादित संस्कारः कारणमिति वा तदसम्भवो वा नात्र स्पष्टं प्रतीयते; तथापि सिद्धान्तेऽ-
प्यस्याप्यास इत्यप्यासनिबन्धनोऽप्यास इति सूचनात्पूर्वपूर्वप्रमादितसंस्कारोऽपि कारणम्, परं
तत्र तदभावादप्यासासंभव इति पूर्वपक्षिणा मन्यत इति ज्ञाप्यते ।

अत्र सिद्धान्ते यद्यप्यत्यन्तविविक्तयोधर्म-धर्मिणोरविवेकेनेति विवेकाग्रहस्वरूपकारणमस्तीति
ज्ञाप्यते, अप्यस्याप्यास इति तु प्रागुक्तरीत्या पूर्वपूर्वप्रमादितसंस्कारो न कारणमिति सूच्यते ।
"मिथ्याज्ञाननिमित्तः" इत्यनेन स्वप्रकाशस्याप्यज्ञानविपर्ययादधिष्ठानज्ञानमत्र सूच्यते । सादृश्यज्ञानं
कारणमत्र सिद्धान्ते न समर्थते; तत्कारणं तु तत्र नियतं कारणम् । कारणत्वेऽपि कथञ्चन सादृश्यं
शुण्णवदमिति 'नविलक्षणत्वा'दधिकरणसिद्धान्ते वर्ण्यते इति न दोष इत्यभिप्रेत्य, अथवाऽप्यास-
माप्येऽपि "अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यप्यसन्नि" इत्यत्र शनप्रतीकरीत्या
सादृश्यज्ञानकारणतानिबन्धाभावः सूच्यते ।

भामतीमतेऽपि मूलाधिद्यासमर्थनम्

अत्र भामतीमते मूलाधिद्या नास्ति । "मिथ्याज्ञाननिमित्तः" इत्यत्र तथा मिथ्याज्ञान-
मप्यास इति व्याख्यानादिति प्रतीयते, परन्तु कल्पतः—“अप्यस्य व्यवहारः” इत्यनेन अप्यासस्य
व्यवहारहेतुनोक्तं मिथ्याज्ञाननिमित्त इत्यनेन पौनरुक्त्यमिति केचित्, तत्र; पूर्वपूर्वभ्रमसंस्कृता-
विषया धितः सम्प्रतितनाप्यासमिथ्यावत्वात् इति भ्रगस्यैव मिथ्याज्ञानस्यैवाविद्याया अपि कारणत्व-
व्यवस्थापनान्मूलाधिद्यापि भामत्या मण्डनपृष्ठतेविन्या स्वीक्रियते । अत एव ब्रह्मसिद्धौ “अनादिर-
प्रयोजना चाधिद्या” इति मिथ्याज्ञानाद्यतिरिक्ता मूलाधिद्यापि साध्यत इति तदीयटीकादौ व्यक्तम् ।

परस्परप्यासेऽपि ब्रह्ममात्रस्य संसर्गाध्यास एव न स्वरूपाध्यासः, तत्र द्वैतमतनिरासः

प्रायेणात्राद्वैतसिद्धान्तस्य मूलं तत्त्वं ब्रह्मानिष्पन्नस्वमप्यासमाध्यमवत्त्वमैव । न्यायमुपया
दुष्मदस्मात्प्रत्ययगोचरयोः इति माध्यं यथाचदन्त्यं तत्र विषय-विषयिणोः परस्परप्यासे यः साधितः
त न संगतः । यदि परस्परप्यासस्तदुक्तरीत्या, तर्हि ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वमापद्येत । अनात्मनि
ब्रह्मसंसर्गमात्राप्यासे तु तेन न्यायेन प्रपञ्चस्यापि संसर्गमात्राप्यासेन निर्वाहान्मिथ्यात्वसिद्धिर्न-
त्यादिष्यते । ब्रह्मणोऽनात्मनि संसर्गाध्यासनात्रमिति ब्रह्मसिद्धौ विवेचितम् । तस्यैवाशेषो न्याय-
मुपयाऽत्र क्रियते । अनात्मन्यात्मनः संसर्गाध्यासमात्रे मूलं भगवद्गीतावाम्—

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ।

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥

इति श्लोके “न चाहं तेष्ववस्थितः”, “मयि भूतानि” इति भगवता स्वयं वर्णनाद् भगवत्त्वेन प्रपञ्चानामध्यासः, सोऽप्यध्यास एव, न तु परमार्थतः सत्त्वेन, इति “न च मत्स्थानि भूतानि इत्युक्तम् । अत आत्मनोऽनात्मनि संसर्गाध्यासमात्रमिति ब्रह्मसिद्धादयः । एतदाशयस्तु— संसर्गाध्यासमात्रं संनिवृष्टस्थले, यथा लोहितः स्फटिक इत्यत्र लौहियस्य स्फटिके संसर्गाध्यासमात्रम् ; पुष्पस्य तत्र सन्निहितत्वात् । यथा प्रपञ्चस्यासन्निवृष्टस्य ब्रह्मणि स्वरूपतोऽध्यासस्तथा संसर्गादपि तथा ब्रह्मणः सन्निवृष्टस्य न स्वरूपतोऽध्यासः, किन्तु संसर्गमात्रस्येत्यद्वैतिनां प्रक्रिया ।

अत्र न्यायमुपाया आशेषो भाष्याशयविरुद्ध इति स्पष्टमवगमान्यायमुपाया नायमाशेषो युक्त इति न्यायामृतकारादिभिर्नूतं त्यक्तप्रायः, अतो न्यायामृतकारैरस्याशेषस्यात्र नोपशेषः, न वा तन्निरासार्थमद्वैतसिद्धेः प्रयत्नः ।

न्यायामृतकारा हि सति सम्भवेऽद्वैतसिद्धान्तमद्वैताशेषप्रकारं च संगृह्णन्ति । मनुष्यदेव-सरस्वत्योऽपि यथावदेव सर्वमाशेषं निरस्यन्ति, स्वसिद्धान्तञ्च स्थापयन्ति । तत्र न्यायामृतस्याद्वैतसिद्धेः प्रथमपरिच्छेदोऽध्यासभाष्यनिर्माणार्थः, येन सर्वोऽध्यासभाष्यसिद्धान्तः सम्म-गालोडितः ।

अद्वैतसिद्धेः प्रथमपरिच्छेदार्थसंग्रहः

तत्राध्यासभाष्यम्—“अहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकाभ्यवहारः” इत्यध्यासमुपसंहरति । अद्वैतसिद्धिरपि प्रथमपरिच्छेदेन पष्टिप्रकरणानि संगृह्णानाऽध्यासभाष्यस्याहमध्यासस्थोपसं-हारमेवाहमर्थानात्मत्वनिरूपणेन, कर्तृत्वान्यासोपपादनेन, देहात्मैक्याध्याससमर्थनेन चोपसंहरति । अध्यासस्तत्र—“एवमवयवनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः” इत्युपसंहारात् । तत्र मिथ्याप्रत्ययशब्दस्य चानिर्वाच्यपरतया विवरणाद् भावत्वादिध्विवाद्वैतसिद्धौ प्रथम-परिच्छेदे देहात्मैक्याध्यासनिरूपणानन्तरमनिर्वाच्यत्वव्यवस्था संगृह्यते । अध्यासभाष्यसिद्धान्ताः पदार्था अद्वैतसिद्धेः प्रथमपरिच्छेदे संगृहीताः पष्टिसंख्यायाः । त इमे—

१ विप्रतिपत्तिवाक्यस्य विचाराद्वैतरूपणम्

२ पञ्चतावच्छेदकविचारः

३ प्रथममिथ्यात्वनिरूपणम्

४ द्वितीयमिथ्यात्वनिरूपणम्

५ तृतीयमिथ्यात्वनिरूपणम्

६ चतुर्थमिथ्यात्वनिरूपणम्

७ पञ्चममिथ्यात्वनिरूपणम्

८ मिथ्यात्वमिथ्यात्वनिरूपणम्

१ दृश्यरानिरुक्तिः	३५ ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यानुपपत्तिः
१० जडत्वनिरुक्तिः	३६ दृष्टिषुष्युपपत्तिः
११ परियेष्ठनद्वयनिरुक्तिः	३७ एकत्रीयज्ञानरूपस्य रूपोपपत्तिः
१२ चित्सुखीयमिष्यात्वनिरुक्तिः	३८ अविद्याप्रधानम्
१३ सोपाधिकत्वमङ्गः	३९ अज्ञानप्रत्यक्षोपपत्तिः
१४ आमासवाग्न्यमङ्गः	४० अविद्यानुमानोपपत्तिः
१५ प्रत्यक्षबाधोद्धारः	४१ अविद्यायामर्थापत्तिः
१६ प्रत्यक्षप्राप्यत्वमङ्गः	४२ अपिद्याप्रतिपादक भ्रुत्युपपत्तिः
१७ प्रत्यक्षस्यानुमानवाच्यत्वम्	४३ अपिद्याप्रतीत्युपपत्तिः
१८ प्रत्यक्षस्यागमवाच्यत्वम्	४४ अज्ञानस्य दृढविचित्रोपपत्तिः
१९ अपच्छेदेन्यायवैपर्यमङ्गः	४५ अज्ञानस्य सर्वशोभयतोपपत्तिः
२० बहिर्दीप्त्यानुमितिसाम्यमङ्गः	४६ अज्ञानस्य जीवाश्रयतोपपत्तिः
२१ प्रत्यक्षस्यावाच्यत्वे बाधकम्	४७ अविद्याया विपरीतोपपत्तिः
२२ भाविनाशोपपत्तिः	४८ अहमर्थस्यानात्मत्वनिरूपणम्
२३ रात्यत्यानुमानमङ्गः	४९ कर्तृत्वाध्यासोपपत्तिः
२४ मिष्यत्वे विशेषतोऽनुमानानि	५० देशात्मैक्याध्यासनिरूपणम्
२५ आगमबाधोद्धारः	५१ अनिर्वाच्यत्वलक्षणम्
२६ असतः साधकत्वम्	५२ अनिर्वाच्यत्वानुमानम्
२७ अतः साधकत्वमावे बाधकम्	५३ दशातिवाधान्यथानुपपत्तिः
२८ दृढहरसमग्रत्वमङ्गः	५४ निषेधप्रतिप्रयोगितानुपपत्त्याऽनिर्वचनीयत्वसमर्पणम् ।
२९ अनुकूलतर्कनिरूपणम्	५५ नासदासीदित्यादिभ्रुत्यर्थापत्तिः
३० प्रतिकर्मगवयस्या	५६ अस्तत्वातिभङ्गः
३१ प्रतिकूलतर्कनिराकरणम्	५७ अन्यथाख्यातिमङ्गः
३२ मिथ्यातन्त्रुत्युपपत्तिः	५८ आविचरजतोत्पत्त्युपपत्तिः
३३ अद्वैतभुवेर्वाधोद्धारः	५९ भ्रमस्य वृत्तिद्वयतोपपत्तिः
३४ एकमेवेत्यादिभ्रुत्यर्थविचारः	६० सत्तात्रैविध्योपपत्तिः

अथ द्वितीयं प्रवचनम्

वाद्जत्यादिकथास्वरूपम्

तत्राद्वैतसिद्धेर्द्वैतमिष्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वात् द्वैतमिष्यात्वमेव प्रथममुपपादनीयम् ; तस्यैव मुख्यतात्पर्यविषयत्वात् । द्वैतसत्यत्वं तु व्यावहारिकम् । अप्यारोपापवादविधयाऽप्यारोपितमेव जगत्कारणादियास्यैर्विवक्षितमवान्तरतात्पर्यविषयत्वात् मुख्यं प्रतिपादनमर्हति । व्यावहारिक-
इदेषि जगत्कारणत्वादौनां सदसद्विलक्षणत्वेऽपि व्यवहारनिर्याहकत्वमसतोऽपि साधकत्वात् न विरुध्यते ।

तत्र प्रतिपादनं गुरु-शिष्ययोर्वादकथया । वादि-प्रतिवादिनोर्भिन्नभिन्नसिद्धान्ताग्रहिणोः परस्परं जयकृत्वा जल्यकथा । वितण्डाकथा तु परपक्षनिग्रहमात्रार्थः । तत्र गुरु-शिष्ययोर्वादकथायां साधारणधर्मासाधारणधर्माभ्यां विप्रतिपत्तेश्च शिष्यस्य संशयः प्रयोजकः । सा च तत्तद्दर्शनानां प्रकरणप्रस्थानानि, भाष्यप्रस्थानानि च अयणविधिमूलानि । जल्पकथायां तु वादिनोरन्येषां वा सन्यानां निश्चये वादिभ्यां निश्चिते न संशयाभावमुद्दिश्य विचारे प्रवृत्तिः, किन्तु विजयादिक-
मेवोद्दिश्य; तथापि तथापि तार्कालिकसंशयाभावेऽपि ज्ञानैविकसंशयाभावप्रयोजकत्वेनारदाख्याय आहार्यसंशयः विप्रतिपत्तिवाक्यप्रयुक्तोऽपेक्ष्यते, इति विप्रतिपत्त्यावश्यकता । संशयाभावामुद्दिश्य विचारः सर्वत्र समानः ।

विप्रतिपत्तिवाक्योपयोगः

स च संशय आहार्योऽनाहार्यो वेति त्वन्यदेतत् । आहार्यानाहार्यसाधारणसंशयमार्थं विचारप्रयोजकम् । यद्यपि विचारे विप्रतिजन्यसंशयस्योपकाररूपम्, अनुमितौ ॥ न तस्याङ्ग-
त्वम् ; तथापि यत्र विमतमिति पक्षनिर्देशः, तत्र पञ्चतावच्छेदकसमर्पकतया विप्रतिपत्तेरस्त्युपयोगः । वर्णात्मकः शब्दो नित्यः, अन्यकारत्वं भाववृत्तिरित्यादिरूपेण विशिष्य तत्तत्पक्षनिर्देशे तु नानुमाने विप्रतिपत्तेरावश्यकता । न्यायामृतो हृद्ग्रह विप्रतिपत्तिप्रदर्शनं यस्तुत इत्युत्तरा विमतमित्येव प्रायेण पक्षनिर्देशाद् विप्रतिपत्तेरावश्यकता सूचिता । न चाद्वैतसिद्धेरपि विप्रतिपत्तेरावश्यकताया-
मेषाप्रवृत्तिः, न वा विमतमित्येव पक्षनिर्देशो । ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाच्यत्वे सति सत्त्वेन प्रतीत्यर्ह-
चिद्भिन्नं मिथ्येऽस्त्युक्तमानप्रयोगे विवक्षिते तु न विप्रतिपत्तेरावश्यकता ।

अत्र न्यायामृतमपि विप्रतिपत्तिमुत्पन्नेन ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाच्यत्वे सति सत्त्वेन प्रतीत्यर्ह-
चिद्भिन्नमित्येव पक्षमुपक्षिपति । एवं पक्षनिर्देशस्तु नाद्वैतनिबन्धे कुत्रापि दृश्यते; तथापि कृत्वा-

चिन्त्या तत्र पञ्चतावच्छेदकानां तत्तद्विशेषणानां प्रयोजनं न्यायामृतकारीरिव ब्रह्मानन्दादिभिरपि निरूप्यते ।

पञ्चतावच्छेदकदलप्रयोजनानि

अत्रानुमाने शुक्तिरूप्यं दृष्टान्त इति द्वैत-त्रेवलाद्वैतोभयसम्मतम् । तत्र द्वैतमतेऽ-
सत्त्वातिस्वीकारेऽपि शुक्तिरूप्यादेरसतोऽपि शुक्तिज्ञानवाच्यत्वस्य स्वीकाराद् यस्तुतस्तन्मते
नामान्तरेण विपरीतत्वात्तेरेव स्वीकाराच्च शुक्तिरूप्यदृष्टान्तता, एवमद्वैतमते शुक्तिरूप्यादिसत्त्वेऽ-
निरवैचनीयत्वातिः । द्वैतमते त्वसत्त्वातिर्विपरीतत्वातिर्या । अतः शुक्तिरूप्यादौ सिद्धिसाधनता-
वारणाय 'ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाच्यत्वे सति' इति प्रथमं विशेषणम् ।

सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वमिति विशेषणं तु 'सन् घटा', 'सन् पटा', 'सञ्चुक्तिरूप्यम्' इत्यादा-
विष्य सद्विशेष्यकप्रतीतिविषयकत्वं सत्तादात्म्यवत्त्वं वा बोधयति । इदं तु प्रथमविशेषणे दत्तेऽप्य-
सति वाचापारणार्थम् । असत्सु शशशृङ्गादिकं न सद्विशेष्यकप्रतीतिविषयः, सत्तादात्म्यवद्वा । यद्यपि
द्वैतमते शशशृङ्गादिष्वपि सदिति प्रतीयते इति स्वीक्रियते; तथापि तत्र सत्त्वं शशशृङ्गादीनां नाधि-
ष्ठानानुबोधेन, किन्वाविद्यककृत्तिविशेषणे । शुक्तिरूप्यादीनां तु तन्मतेऽपि सदिति प्रतीयमानत्वं न
कर्त्तव्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वाभावेन, किन्तु शशशृङ्गादिवाच्यत्वाभावेन । शशशृङ्गादीनां
त्वसत्त्वमत्यन्ताभाषप्रतियोगित्वमात्रेण, न तु कच्चिदुपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वाभावेन; शशशृङ्गा-
दीनां कुत्राप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वाभावात् । अतः सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वाभावरूपं सत्त्वेन
प्रतीत्यर्हत्वं शशशृङ्गादौ नास्ति, शुक्तिरूप्यादौ तु वर्तते ।

इदञ्च सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वं ब्रह्मसाधारणम् । यद्यपि ब्रह्माक्षण्डं न सदिति प्रतीयते;
तत्राक्षण्डे सदादिभेदस्य बाधितत्वात् । सदादिभेदेन ज्ञानं सनाद्यविराप्रयुक्तं तद्वेदमादायावृत्ताना-
वृत्तभागकल्पनया ब्रह्माधिः । नञावस्थायामेव भवति । तदानीं तु सद् ज्ञानं सन् व्यानन्द इत्येव
सत्तादात्म्यज्ञानं चिद्रूपादावपि संभवति । तदयं निष्कर्षः—'सन् घटा' इत्यादौ सति घटादिकम्,
सद्वेदोऽप्युभयं कल्पितम्, सद् ज्ञानमित्यादौ तु भेदमात्रमनाविविधया कल्पितम् ।

न च चिद्रूपे ब्रह्मणि सदिति प्रतीयमानेऽपि तस्य स्वरूपतोऽनप्यवस्थान्मिष्यात्वम् ।
अतश्चित्ति बाधः स्यान्मिष्यात्वानुमानस्येति तद्वारणाय चिद्विभक्तत्वं विशेषणम् । चिद्वेदस्य
स्वरूपसाधनमात्रेण शुक्तिरूप्यादावप्यत्र नास्ति वर्तते, इति न तावन्मात्रेण सत्यपि बाधवारणं

सम्भवति । अतो नात्र किमपि विशेषणं व्यर्थमिति पक्षतावच्छेदकनिष्कर्षः । तदेवं विप्रति-
पत्त्यावश्यकतां मिथ्यात्वानुमानपक्षतावच्छेदकप्रयोजनानि चाचिदुक्त्य विशिष्टिवेदितम् । अतः परं
मिथ्यात्वप्रकारविशेषाः, अन्ये च तदनुबन्धिनो विपद्या विमृश्यन्ते ।

तताद्वैतसिद्धिप्रथमपरिच्छेदे पञ्चमिथ्यात्वनिरूपणम्, मिथ्यात्वमिथ्यात्वनिरूपणम्,
दृश्यत्व-अदृश्य-परिच्छिन्नत्वविदेतुनिरुक्तिः, मिथ्यात्वानुमानस्य सोपाधिपक्षप्रमाद इति प्रथमं
द्वादशप्रकरणान्मालोचितानि ।

मिथ्यात्वलक्षणमूलभाष्यादि

तत्र भाष्याभिप्रायं मिथ्यात्वमप्यासभास्ये "अप्यारो नामातस्मिन् सद्बुद्धिरित्यवोचाम"
इति भाषणात्, समन्वयस्यैव 'अविद्यानिवृत्तिपरतयाच्छात्रस्य' इति भाषणाच्च साक्षात् स्वात्मताभाव-
वति प्रतीयमानत्वमिति चतुर्थमिथ्यात्वं चिन्मुक्ताभिमतम्, तस्यैव तुल्यविविधेष्वतथा 'प्रतिप्रती-
पाद्यौ वैकालिकप्रतिषेधप्रतियोगित्वम्' इति द्वितीयमिथ्यात्ववच्छेदोऽपि तात्पर्यात्त्वचुचिन्द्रिकाया-
मुपपद्यते "नेह जानास्ति किञ्चन" इति श्रुतेरेव गूढव्यपारस्यापनाद् भाष्यारूढे द्वितीय-
चतुर्थमिथ्यात्वे, ज्ञाननिवर्त्यत्वं तृतीयमिथ्यात्वञ्च ।

तत्र चतुर्थमिथ्यात्वं साक्षात् "यत्तद्वेदयमप्राप्तम्" इत्यारम्भ- "तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति
धीराः" इत्याद्यानपरिविग्रहमूलमिति तु परे । प्रथममिथ्यात्वे तु "नासदसीद्यो सदासीत्" इत्यु-
पनिर्द्वाप्यावगतीमिति मन्तव्यम् ।

सदसद्विलक्षणत्वमिथ्यात्वनिष्कर्षः, तत्र मतान्तरशङ्कानिरासञ्च

तत्र प्रथमं मिथ्यात्वं सदसद्विलक्षणत्वम् । यत् "नासदसीद्यो सदासीत्" इति श्रुत्यर्था-
पक्षिगम्यम् । अत्र हि भुनो सदसच्छब्दौ- "यदन्यद्वाच्योऽन्तरिक्षाच्च तत् सत् । वायुस्तर्हिऽश्वा-
सत्" इति श्रुत्यनुसारेण भूतपरौ; प्रसिद्धपरत्वेऽप्युक्तप्रतिषेधात् । तदानीमित्यस्य 'नासदासीत्'
इत्यनेनैव सिद्धत्वेन 'आसीद् रजः' इत्यस्य वैयर्थ्यात्, अन्यथा 'आनीदवातम्' इति वाक्यसोपाद्
ब्रह्मानिर्वचनीयं स्यादिति न्यायामृताशयः । अद्वैतसिद्धिभारालु—

"नासदासीद्यो सदासीत् तदानीं तम आसीत् तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्"

इति भुनो सदसच्छब्दौ प्रसिद्धसदपरौ । 'नो सदासीत्' इत्यनेन प्रपञ्चस्य सद्भिन्नत्व
उक्ते प्रसक्तत्वास्तस्य निषेधार्थमाशङ्क्यम् । "आसीदब्रह्म नो व्योम" इति रजःप्रभृतिनिषेध एवा-

न्याय न कस्यापि वैयर्थ्यम् ; 'आनन्दवातम्' इति वाक्यशेषात् । ब्रह्मणस्तु नानिर्वाच्यत्वम् ; श्रुयन्तरविरोधादिति प्रतिपादयन्ति ।

अत्र लघुचन्द्रिका — “अनुष्ठेये विमलार्थमगादसत्त्वस्य सद्भिन्नत्वनिषेधप्रसङ्गित्वेऽप्य-
दीपेण 'नासदासीत्' इति नाप्रसक्तप्रतिषेधः, नापि तदानीमदवैयर्थ्यम् ; तस्य रजआदिनिषेध
एवान्वयान् । रजआदिनिषेधस्तु व्यावहारिक-प्रातिभासिकसाधारणसर्वलोकनिराकरणार्थमिति
नाप्रसक्तनिषेधत्वापत्तिः । तथा च “नासदासीदि”त्यप्रसक्तप्रतिषेधसम्भवात् सदसद्भिन्नसत्-
‘मासीदित्यर्थ एव तात्पर्यम् ; प्रसन्ननिर्वाच्यत्वं तु न सम्भवति” इति विवेचयति । अत्र सदसद्भि-
न्नत्वं सत्त्वासत्त्वोभयामार इति विवक्षितम् । तत्र सत्त्वं प्रसिद्धमशक्यत्वम्, असत्त्वं तु कश्चिदुपाधौ
सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वम् । तत्र कश्चिदुपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वरूपासत्त्वाभावो ब्रह्मणोऽपि,
श्रुतिकल्प्यादेरेव । अशक्यत्वरूपसत्त्वाभावस्तु शक्यद्विधादेरेव, श्रुतिकल्प्यादेरेव । अतः श्रुतिकल्प्या-
देरेव सत्त्वाभावासत्त्वाभावोभयवत्त्वं प्रपञ्चस्य शक्यते । अत्र सदसद्विलक्षणस्यापि प्रपञ्चस्य सत्त्वेन
प्रतीत्यर्हत्वं श्रुतिकल्प्यादेरेव नाप्यसत्त्वे प्रमाणम् । अतः ‘सन् घटः’ इत्यादिप्रत्यक्षं न प्रपञ्च-
मिथ्यात्वबीजिरोधि । ‘सन् घटः’ इत्यत्र प्रतीयमानः सन् पदार्थोऽधिष्ठानरूपं ब्रह्मैव, यत्तादात्म्यं
प्रपञ्चस्य, न तु तत्र सत्त्वमत्राश्रयत्वम् ; विरोधात् । अधिष्ठानानुषेधो हि ‘सन् घटः’ इत्यत्र ता-
दात्म्येन प्रतीयते; तत्र सत्तादात्म्यमात्रस्याप्यासत्तात् । प्रकसत्तावादेन ‘सन् घटः’ इति प्रतीतेर्व्यवस्था ।
सत्तादैविविचयादे तु प्रपञ्चगममेव सत्त्वं ‘सन् घटः’ इत्येन खदिति प्रतीयते, तदपि सत्त्वं न
सदसद्विलक्षणविरोधि, यतो नात्राश्रयत्वरूपं सत्त्वं तत्र विवक्ष्यते । वाच्यत्वं तु घटादेः पारमार्थि-
कत्वेनाभावादुपपद्यते; तथाप्यर्थकियात्कसत्त्वं सत्ताजातिमत्त्वं वा घट्यदेर्न विवक्ष्यं सदसद्विल-
क्षणत्वेऽपि, इति प्रत्यक्षाद्ययगतं सत्त्वं मिथ्यात्वाविरोधि किञ्चिद् वक्ष्यम् । अतः सदसद्विलक्षण-
त्वेऽपि घटादेः श्रुतिकल्प्यादेरेव न सत्त्वेन प्रतीतिविरोधः, न वा वाच्यत्वविरोधः ।

सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहकृत्यत्वनिरासः

अत्र न्यायामृतकायः—सदसद्विलक्षणत्वं मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्यानुचितमिति—वर्णयन्ति ।
कीरणं तु तत्र यदि सत्त्वाभावासत्त्वाभावयोः परस्परविरहकृत्वादेकाभावेऽपरसत्त्वमादाय, तर्हि
तु तत् स्यादपि, परन्तु नात्रासत्त्वं प्रसिद्धं गृह्यते सत्त्वमिव, विन्तु कश्चिदुपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्य-
नर्हत्वं ब्रह्मसाधारणं किञ्चिद्विद्वश्यते । तद्विचक्षायां तु पूर्वोक्तरीत्या न विरोधलोकोऽपि ।
सत्यनिद्रमसत्त्वं पारिभाषिकमिव, परन्तु द्वैतमतेऽपि न प्रसिद्धमसत्त्वं गृहीत्वा सत्त्वाभावो वर्णयितुं
शक्यते, तन्मतेऽप्यवस्थातिस्वीकारद्वयतः श्रुतिकल्प्यादेः सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वस्यापि प्रतीतिः सन्

इति स्वीकारात् । तत्र सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वनिर्वाह उक्तस्वरूपमत्त्वमादायैवेति वक्तव्यम् । अन्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वमसत्त्वमिति क्तवन्ते स्वीकारात् केवलं श्रुतिरूप्यादौ, किन्तु घटाद्यापि सत्त्वेन प्रतीत्य-
र्हत्वं न सत्त्वस्य मुख्यस्य विवक्षायां निर्वोक्तं पायते । अतः कचिदुपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वा-
रूपमसत्त्वमादायैव सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वं द्वैतमतेऽपि निर्वहणीयम् ।

न्यायचन्द्रिका तु प्रसिद्धसदसत्त्वे गृहीत्वाऽपि सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वं वर्णयितुं
न शक्यत इत्युक्तस्वरूपमेषासत्त्वमादायासतोऽपि सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वं निर्वहणीयं श्रुतिरूप्यादेरिवेति
मन्यते । तत्र तयोः परस्परविरहरूपत्वं व्यभिचारान्न युक्तम् । यत्र सत्त्वे सत्त्वाभावः, न तत्रास-
त्त्वम्, तथा यत्रासत्त्वे सत्त्वाभावः, न तत्र सत्त्वमिति सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरोधः ।

प्रमेयत्वे प्रमेयत्ववद् दृश्यत्व मिथ्यात्वयोर्दृश्यत्व-मिथ्यात्ववत् सत्त्वासत्त्वयोः सत्त्वासत्त्वयोरे-
त्यात्माश्रयो दोषः । इदमेव मिथ्यात्वयोर्दृश्यत्वं घटादियद् दृश्यत्वातिरिक्तं न मन्यते । एवं
मिथ्यात्वेऽपि मिथ्यात्वं इदमप्येन प्रतियोगि-सदमावसाधारणेन, न तु मिथ्यात्वेनेति नात्माश्रयः ।
न चाप्यं न्यायोऽत्र संभवति । अतो न्यायचन्द्रिकोक्तं दूषणं दुर्निवारम् । अतः परस्परविरह-
रूपत्वसंभवः ।

अत्र सत्त्वासत्त्वयोः प्रसिद्धं रूपं गृहीत्वैव परस्परविरहरूपत्वं न सम्भवतीति
न्यायचन्द्रिकायानुक्तम् । कचिदुपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वघटितं सदसद्विलक्षणत्वम् ।
तदाशयश्च मिथ्यात्वलक्षणे सत्त्वासत्त्वे उभे न प्रसिद्धे प्रहीतव्ये ; तयोः परस्परविरहरूपत्वस्य
बाधात्, किन्तु कचिदुपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वरूपमेवासत्त्वं तत्र विवक्षणीयमिति । न
चैतावता सत्त्वासत्त्वयोः सर्वत्रैवरूपतायामेव तात्पर्यमुच्येयम् ; परस्परविरहरूपत्वं प्रसिद्धयोः
सत्त्वासत्त्वयोर्न संभवतीत्यत्रैव तात्पर्यात् । अतः प्रकृतमिथ्यात्वलक्षणे सत्त्वासत्त्वयोरसत्त्वं प्रसिद्धं
न प्रहीतव्यम्, किन्तु स्वरूपमेवेति मिथ्यात्वलक्षणमेव प्रकृतमभिमतमद्वैतसामान्यासत्त्वाभाव-
विवक्षायां न कथमपि दुष्टम् ।

तत्र प्रपञ्चस्य सत्त्वासत्त्वाभावोभयवत्त्वेऽपि ब्रह्मवत् सत्त्वरूपतामङ्गीकृत्य सन्निति
प्रतीतिविषयत्वं वक्तुं न शक्यते । तत्र ब्रह्मण एकस्य सत्त्वभाववत् सर्वस्य प्रपञ्चस्यापि प्रत्येकं
तत्त्वभाववत्त्वेन हि सर्वत्र सन्नित्येकाकारप्रतीत्यनुपपत्तिः ; इदं रजतमित्यादौ रजतं
विनापि रजतादिव्यवहारवत् 'अन् घटः' इत्यादौ सद्रूपं घटादि विनापि प्रतीत्युपपत्तेः ।
ब्रह्मणः सद्रूपत्वं तु तस्य प्रमितत्वादुपपद्यते । श्रुतिरूप्यादेर्गतात् न

तथा प्रमितत्वम्; अतः सद्रूपे ब्रह्माणि कलितत्वेन घटादिशानस्य सर्वस्य विक-
ल्पाद्येऽप्रामाण्यस्यैव ब्रह्मसिद्धिस्तत्तद्वद्व्यादाशुकरीत्यौचित्यात् । तदेवं उक्तसत्त्वयोः
परस्परविरहस्वरूपाभावात् सदसद्विलक्षणत्वरूपं मिथ्यात्वमन्यादृतम् । सत्त्वासत्त्वयोः
परस्परविरहस्वरूपं हि सत्त्वे सत्त्वाभावासत्त्वाभावोभयवत्त्वात् । तत्र यदि सत्त्वे उत्तमम्,
तर्ह्येत्याशयः । 'यदि तत्रासत्त्वम्, तर्हि सत्त्वस्याप्यसत्त्वापत्तिः । अतः सदसद्विलक्षणत्वस्य
मिथ्यात्वे न व्यापातलेशोऽपि, न चा तत्र सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वविरोधः । तत्र द्वैतमते सद्विलक्षणस्या-
सतः सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वेऽविरुद्धे कैव कथाऽद्वैतसिद्धान्ते तत्र सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वे । 'घटः सन्' इति
प्रत्यक्षं हि घटादेशविद्यानानुवेगेन सत्तादात्म्यमेव शोचयति, न त्वंशाप्यत्वरूपं तस्य सत्त्वम्;
तस्य स्वरूपतो व्याप्यत्वान् । न च सत्त्वं सर्वत्र सत्प्रतीतावकायत्वम्, द्वैतमते श्रुतिरूप्या-
दावसति तस्य व्यापात् ।

एतेन सत्त्वभावतोऽपि ब्रह्मण इव सत्त्वमायता परास्ता । नहि घटादीनां सत्त्वमायता
प्रत्येकं भिन्ना; अन्यथा सत्ताजात्यादेरनुगतव्यवहारप्रयोजकत्वायोभात् । परमते जातिकल्पनाऽपि
नोपपद्येत, सत्ताजात्यादेरेवात्र सत्त्वभावां तु तस्य सदसद्विलक्षणत्वेनाविरोधान्न सदसद्वि-
लक्षणत्वे मिथ्यात्वे प्रत्यक्षादिविरोधशङ्कापि ।

न चाधिष्ठानानुवेगे सन्निति चाक्षुषप्रत्यक्षायोगः । 'सन् घटः' इत्यादिप्रत्यक्षे घटाद्यंश एव
चाक्षुषत्वम्, न सदर्शः; तस्य स्वप्रकाशत्वेन तद्भानार्थमिन्द्रियसन्निकर्षनपेक्षणात् । अत
एव भाष्यम्—“न च पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमभ्यसितव्यमिति नियमः; अप्रत्यक्षेऽपि
क्षाकाशे ब्रालाहलमलिनतावप्यस्यन्ति” इति । न चायमेकान्तेनाविषयः; अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् ।
प्रातिमासिकाध्यास एव पुरोऽवस्थितत्वमधिष्ठानस्यापेक्षितम्, न तु घटाद्यध्यासे; अन्यथा स्त्री-
न्द्रियाध्यासेऽपि सतश्चाक्षुषकृत्वापत्तिः । अतः सतश्चाक्षुषत्वव्यपदेशस्तत्र घटादेशाक्षुषस्य तादात्म्याध्या-
समात्रेण, तदाकारवृत्तेश्च चाक्षुष्यास्तत्राध्यासेन । सति चैवं 'सन् घटः' इत्यादिभिर्नीरूपस्यापि
चाक्षुषत्वसमर्पणमद्वैतसिद्धिकाराणां कृत्वाचिन्तया न्यायामृतनिरासार्थमेव, न तु यस्तुस्थिति-
मनुवत्य ।

यस्तुतस्तु 'सन् घटः' इत्यादि प्रत्यक्षं 'सदेव सौम्य' इति श्रुतिरिवाध्यारोपविद्धं सत्तादा-
त्म्यमेवावतुर्वदति, न तु सत्त्वम् । अत एव तत्र—'एकमेवाद्वितीयम्' इति सदतिरिक्तस्य तत्रापवाद
उपपद्यते, इति तेन न्यायेन 'सन् घटः' इत्यादावनाप्यत्वं सदर्श एव, न तु घटादिप्रकाराद्ये ।

आ एव ब्रह्मविद्विस्तारमुदिभ—“सर्वं एव जानानां ब्रह्मत्वम्, न विस्तारोऽर्थः” इति ।
 आः—‘इदं रजतम्’ इति जानन्स ‘नेदं रजतम्’ इति जानात्पक्षे रजत् ‘एव परः’ इति जानन्स
 ‘नेदं नानादि विभक्तं’ इति भुतिविद्वत्प्रतिविष्टात्सर्वत्वं न युज्यते, इति पक्षादिमिथ्याये
 प्रत्यक्षादिविरोधतद्वा हेतुना निगद्यथा । निर्वर्णमन्त्रेऽपि ब्रह्मणः सत्त्वमिह शब्दाभावेऽपि
 नास्तीति न ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वापत्तिः ।

प्रतिपक्षोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिमिथ्यात्वव्यभिचारः

एतेन—“नेदं नानादि विभक्तं” इति भुतिविद्वत् प्रतिपक्षोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं
 गित्वं मिथ्यात्वमपि व्याख्यातम् ।

एतच्छ्रुत्यर्थम्—“यस्मिन् पञ्च पञ्चमना आकल्यते प्रतिष्ठितः” इति यावत् पञ्चमनशब्द-
 निर्दिष्टासाक्षात्प्रतिष्ठानात्पञ्चमाणादिसम्प्रभित्वा तस्य “यस्य ब्रह्म च धर्मं च” इत्यादावपि
 सर्वद्वितीयोपलक्षणतया सर्वद्वितीयपरद्वयत्वात्त्वाद द्वैतवति ब्रह्मणि द्वितीयभावाः ।

एति चैवम्—“सदेव सौम्येदमत्र आसीत्”, “एकमेवाद्वितीयम्” इति यावत्प्रार्थ एवात्र
 मङ्गलचतुरेणान्नायते । तथा—यथा ‘इदं रजतम्’ इत्यस्य बाधजनं ‘नात्र रजतम्’ इति लक्ष्यते, ‘नेदं
 रजतम्’ इति नत् ; उभयोरप्येकार्थपर्यवसानात् । एवमत्रापि ‘इदं ब्रह्मणि न नाना’ इत्यनेनापि
 ब्रह्माद्वितीयमित्येव विषयते । तथा च द्वैतवति ब्रह्मणि द्वैतनिषेधाद् द्वैतोपलक्षितब्रह्मोपल-
 ष्योक्तवाक्यतात्पर्याद् द्वैतमिथ्यात्वमर्थसिद्धमित्याभिप्रेत्याद्वैतसिद्धेर्द्वैतमिथ्यात्वविद्विपूर्वत्वाद्
 द्वैतमिथ्यात्वमेव प्रथममुपपादनीयमिति प्रस्तुतमद्वैतसिद्धिदायी ।

एति चैवं प्रतिपक्षोपाधावित्यनेन स्वप्रकारकप्रतीतिविशेषे ब्रह्मणोऽप्येव विवक्षणीयम् ।
 अत एव—नन्वेवमस्तन्तात्पर्यापातः । प्रतिपक्षोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं द्रव्यत्रासत्त्वेन
 संप्रतिपक्षस्य घटादेः सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं पर्यवसितम् ; अन्यथा तेषामन्यत्र सत्त्वा-
 पातात् । तथा च कथमसद्वैलक्षण्यम् । नहि शशविषाणदेरितोऽन्यदसत्त्वमित्याशङ्क्य कचि-
 द्रुपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वमसत्त्वम्, नान्यत् । इदञ्चोपाधिपदेन सर्वत्रेव सूचितमित्य-
 द्वैतसिद्धौ व्यक्तम् ।

एति चैवं विप्रतिपक्षित्वाक्येऽधिकरणसामान्यमुपाधिपदार्थं मत्वा सर्वत्रपदप्रयोगा-
 दिकं सम्बन्धविशेषविवक्षया शङ्का-समाधानादिकं च सर्वमप्राप्तावसरम् ; ब्रह्मण्येव तादात्म्य-
 सम्बन्धेनैव प्रपञ्चस्यान्यारोपणात्, तत्रैव तदभावस्य बोधनात्, इति सत्तादात्म्येन प्रसक्तस्य

तेनैव निषेधात्, अस्तथ ब्रह्मणि तादात्म्याभावाद्यासत्ताविशेष इति गम्यते । इदमेव एवेत्या सदसद्विलक्षणेऽखत्वं कचिदुपायौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वमिति विवेचितम् । अतो न परिभाषामात्रमेतदस्त्वम् ; भृत्यनुग्रहीतत्वात् ।

अत्र निषेधातात्त्विकत्वपक्षे प्रतियोगिसत्त्वत्वापत्तिश्चा प्रपञ्चमिथ्यात्व-सदभावमारेक-प्रतियोगितावच्छेदकत्वे न प्रसरतीति मिथ्यात्वमिथ्यात्वे न प्रपञ्चसत्यत्वापत्तिरिति प्रकरणात्तरे निष्कर्षार्थमाश्रमभ्रानुसन्धायते । अत्र भावाद्वैतमेव मण्डनस्येत्यनुवादो न्यायानुष्ठानादभ्रान्ति-विदं कृताचिन्ताया, वस्तुतः स वादो ब्रह्मदत्तस्यैवेति ब्रह्मसिद्धिस्त्याख्यायां भावशुद्धौ व्यक्तम् ।

ज्ञाननिवर्त्यत्वमिथ्यात्वविधारः

अयमत्र निष्कर्षः—प्रतिपक्षोपायौ त्रैकालिकनिषेधस्य तारिवरुत्वेऽपि दृष्टीयमिथ्यात्वं ज्ञाननिरस्यत्वम् । तत्र प्रमाणम्—“वरति शोकमात्मवित्”, “विद्यान्नामरूपादिमुक्तः” इत्यादि श्रुतिः । अत्रात्मज्ञानपदेकाधिष्ठानसाक्षात्कारः प्रमाणतन्त्रो पर्युक्तन्त्रो वा भिन्नस्यते, न तु स्वरूपज्ञानं स्वातन्त्र्यम् । तदप्युपहितान्याविषयकत्वे सत्पुपहितविषयमेव । तेन ‘सत् पदः’ इत्यादायम्यधिष्ठानप्रकाशसत्त्वेऽपि सदंशे तस्य प्रमाणरूपत्वाभावाद न्यायहारिक-प्रमाणस्यापि तस्य चडादिप्रकाशात् एव प्रमाणजन्यत्वान्न तेनाज्ञाननिवृत्त्या सर्वनिवृत्त्यापत्तिः । अज्ञानोपहितं ब्रह्माधिष्ठानम्, भ्रमोपादानं वा, प्रमाणजन्यदृष्ट्युपहितमसृष्टचैतन्यमज्ञाननिवृत्त्यु-पलक्षितमिति विवेकः । व्यक्तीकरिष्यते चेदं ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिप्रकरणे । अत्रापि ज्ञान-प्रमुक्तावस्थितिसामान्यविरुद्धप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति सिद्धान्तोपक्रमे व्यक्तम् ।

ज्ञाननिवर्त्यत्वस्याधिष्ठानसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वरूपस्थात्

पूर्वज्ञानादावतिव्याप्त्यादेरनुक्तोपालम्भनता

सति चैवम्—“ननुत्तरज्ञाननिवर्त्ये पूर्वज्ञानेऽतिव्याप्तिः, मुक्तस्यातिवर्त्ये घटादाव-व्याप्तिः, ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यस्यविवक्षायां प्रपञ्चमेव दोषः, अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेन निवर्त्ये शुक्तिरूप्यादौ ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् साध्यविरुद्धता, ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्व-विषयायां स्मृतिवत्वेन ज्ञाननिवर्त्ये संस्कारेऽतिव्याप्तिः, उत्तरज ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिप्रकरणे हेतुदर्शननिरस्ये ब्रह्मदत्तत्वापेऽप्यतिव्याप्तिरित्यादिकमनुक्तोपालम्भनम्, तेषां सर्वेषामधिष्ठान-साक्षात्कारत्वाभावात्, हेतुदर्शनस्य बोधनासम्भवेन पापनिवर्तकत्वेन प्रमाण-जन्याधिष्ठानसाक्षात्कारत्वाभावाच्च । सत्यमेवमद्वैतसिद्धिः कृत्याचिन्तवाऽपि न्यायानु-निरसनं स्वीकर्तव्यं यथा सर्वं निरस्यति ।

वस्तुतस्तु ज्ञाननिवर्त्यत्वमधिष्ठानसाक्षात्कारनिर्वाणज्ञान तत्प्रयुक्तान्यतरस्तमेव, इति गुह्यरसा-
तादिनिर्वाणपदादीनामिव पूर्वज्ञानादीनामप्यधिष्ठानसाक्षात्कारनाशकत्वाच्चातिशयातिः, अग्रातिर्था ।

ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वपक्षोऽप्यदुष्टः

निष्कर्षस्तु—ज्ञानप्रयुक्तपंथितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वम् । एवञ्च कार्या-
त्मना, कारणान्मना च द्विविधावस्थितित्वावच्छिन्नविरहस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वेवान्न विवक्षणाद् “अविद्या-
सह कार्थेन नास्ति नासीन्न भविष्यति” इति वाचस्याविद्यायामपि सत्त्वेन उत्परिणामभूतभ्रमस्यापि तथा-
त्वेन शुक्त्यज्ञान-रूपविभ्रमयोरपि मिथ्यात्वश्रेष्ठत्वेनालक्ष्यत्वाभावेनातिव्याप्यनयसरात् शुक्तिज्ञाने
‘रूपं नास्ति नासीन्न भविष्यति’, इति प्रतीतेरनुमानरूपेण रूपस्यापि मिथ्यात्वात् साध्यवैकल्या-
भावाद्, उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य स्वात्मनावस्थितिविरहस्योत्तरज्ञानप्रयुक्तत्वे कारणात्मनापंथिति-
विरहस्य तत्त्वाभावादर्थान्तरस्यापि नाचक्षात् परोक्षापरोक्षसाधारणस्यापि ज्ञानत्वस्य स्वरूप-
सम्बन्धरूपनिवर्तकतावच्छेदकव्याङ्गीकारेणोपपत्तिसम्भवाच्च ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वपक्षे न दोषः ।

ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्वादिपक्षोऽप्यदुष्टः

एवं ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण निवर्तकतापक्षोऽप्यदुष्ट एव; स्मृतित्वेन स्मृतेः संस्कारनिवर्तकताया
अनङ्गीकारात्, स्मृतौ सत्या संस्कारो दृढो भवतीत्येवानुमनात् । स्मृतिसामान्यस्याप्यधार्म-
त्वमेव न दधार्था स्मृतिरपि समुत्तीति हिन्दुदीकोदाहृतपञ्चानुसारेणानुभवत्वव्याप्यधर्मेण
ज्ञाननिवर्त्यत्वपक्षोऽपि न दोषाय । एवं भ्रमोत्तरसाक्षात्कारत्वेन तन्निवर्त्यत्वमिथ्यात्वपक्षोऽपि
समीचीन एव; जीवमुक्तीयाज्ञानसंस्कारस्य चरमसाक्षात्कारेणैव निवृत्तिः, न तु ज्ञानसंस्कारेण-
त्यङ्गीकारेण तत्रापि दोषाभावाद् अनाद्यप्याज्ञानामप्यविद्योपादानसत्त्वस्य तत्समकालिकत्वेन
न्यापरत्वावत्त्वामुपपादितत्वेन स्तोपादाननिवर्तकज्ञाननिवर्त्यत्वपक्षस्याप्यदुष्टत्वात्, इति
तृतीयमपि मिथ्यात्वं सूत्रपादमेव ।

तुरीयमिथ्यात्वस्य चित्सुखीयत्वा- योगशङ्का-तत्परिहाराय

चतुर्थमिथ्यात्वं तु स्वात्मन्ताभावाधिकरणे प्रतीयमानत्वं चित्सुखाचार्योनामिति
चन्द्रिकायाम्—

आयं स्यात् पञ्चपाञ्चकं ततो निवर्णोदिते ।

चित्सुखीयं चतुर्थं स्यादन्यम्मानन्दबोधत्रयम् ॥

इति वचनात् । तत्र यद्यपि तत्त्वप्रदोपेक्षायां मिथ्यात्वलक्षणं दशम—(१) प्रमाणा-
गम्यत्वम्, (२) अप्रमाणाज्ञानगम्यत्वम्, (३) अयथार्थज्ञानगम्यत्वम्, (४) सद्विलक्षणत्वम्, (५)
सदसद्विलक्षणत्वम्, (६) अविद्या तत्कार्यान्यतरत्वम्, (७) ज्ञाननिवर्त्यत्वम्, (८) प्रतिपन्नोपाधौ
त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम्, (९) बाध्यत्वम्, (१०) स्वात्मन्ताभावाधिकरणे प्रतीयमानत्वमिति
विकल्प्य सर्वमपि पूर्वपक्षमुत्तेन निरस्य—

“सर्वेषामपि भावानां स्वाश्रयत्वेन सम्भवे ।

प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावं प्रति सृणात्मता ॥”

इति,

“अंशिनः स्वांशगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनः ।

अंशित्वादितरांशौ च दिगेत्रैषा गुणादिषु ॥”

इति च ‘प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमिति’ विवरणोदितं द्वितीयमिथ्या-
त्वमेव सिद्धान्तितम् ; तथापि न तत्तदीयं मिथ्यात्वम्, किन्तु दशमं मिथ्यात्वमेव तन्मनोगत-
मिति विज्ञायते ।

तत्र पूर्वपक्षोपन्यासान्तरे न दशमः; संयोगविभागा-शब्दात्मविशेषगुणानामेकप्रदेश-
गतानां स्वात्मन्ताभावाधिकरणगततया प्रतीयमानानां परैः सत्त्वाद्यस्त्रीकारादर्धान्तरताया दुरति-
क्रमत्वादिति तत्पक्षो दूष्यते । तत्र यद्यपि सिद्धस्तोपन्यासावसरे तत्पक्षो दूषणोद्घारेण न
सम्पद्यते; तथापि ‘प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्व’पक्षसमर्थनावसरे पूर्वपक्षोपक्षेपा-
वसरेऽनुपन्यस्तसंयोग-विभागादिष्वन्याप्यश्रुतित्वादर्थान्तरं स्वतन्त्रमाद्यङ्गं तदवस्थापवृत्तिताया
भनङ्गीकारेण तदाद्यङ्गा निःशरिता । तत्र संयोगादीनामन्याप्यश्रुतिताऽनङ्गीकारपक्षो हि
चिन्तुताचार्यैरेवोद्विक्तः, इति तेनैवात्मन्ताभावाधिकरणे प्रतीयमानत्वपक्षोऽपि समर्थित-
माय इति कृत्यैव चिन्तुताचार्यं चतुर्थं स्यादित्युक्तम् ।

तृतीयमिथ्यात्वमूलं पर्यविद्या, न तु

“नेह नानास्तीति श्रुतिः”

इदमपि मिथ्यात्वं द्वितीयं मिथ्यात्वमिव ‘नेह नानास्ति’ इति श्रुतिगूढमिति लघु-
चन्द्रिकातुल्यवित्तिवेद्यतया तत्सर्वैकैकस्वरूपत्वमित्यभिप्रेत्य नद्वि । इदं तु प्रतिपाति—“यत्तद्देश्यम-
ग्राह्यम्” इत्यादि “तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” इत्यन्तपर्यविक्राममूलमिदं मिथ्यात्वमिति ।

द्वितीय-तुरीयमिथ्यात्वयोर्विषयविवेकः

अत्र सर्वत्र मिथ्यात्वप्रकरणेऽधिकरणपदमधिष्ठानपरमेवाद्वैतमते साम्प्रतम्, इति स्वात्यन्ता-
भावाधिकरणे-प्रतीयमानत्वपदार्थां स्वस्वभावोभयाधिष्ठानकृत्यमेव तत्र प्रतीयते, तेन मिथ्यात्वस्या-
तात्त्विकत्वपक्ष एव विवक्ष्यत इति प्रतीयते । अथवा भावाद्वैतमतमेवात्र विवक्ष्यत इति विषय-
विवेकोऽपि द्वितीय-चतुर्थमिथ्यात्वयोः । अन्यत् सर्वं द्वितीयमिथ्यात्वप्रकरणवदेवानुसन्धेयम् ।

“अध्यासो नामातस्मिस्तदुद्भूदिरित्यवोचाम” इति

भाष्यं तुरीयमिथ्यात्वे मूलम्

अत्र—“अध्यासो नामाऽतस्मिन् तदुद्भूदिरित्यवोचाम” इति भगवत्पादभाष्यं शास्त्रा-मूलम् ।
अनिवर्चनीयख्यातौ—“तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा” इति प्रमालक्षणं यद्यपि न युक्तम् ; भ्रमस्यापि
तद्वति तत्प्रकारकत्वात् ; तथापि तदभाववति तत्प्रकारकत्वं भ्रम इति न विरुद्धमिति भाष्या-
शयः । एतदेव स्वात्यन्ताभावाधिकरणे प्रतीयमानत्वं मिथ्यात्वमित्यनेन सूच्यत इति ।

भ्रमस्यापि यावद्व्याधं प्रामाण्यम्

तद्वति तत्प्रकारकत्वमध्यासोपेणैवेति यावद्व्याधं प्रामाण्याविरोधः, किन्तु तद्वत्वं
तदभावव्याधकं न भवति । एतदेवामिमेत्य मिथ्यात्वेनानिश्चीयमानानर्थविषयकत्वलक्षणं प्रामाण्यं
भ्रमस्यापीति सिद्धान्तः ।

‘सदेवेदम्’ इत्यादौ बाधायां सामानाधिकरण्यसूचनं

तुरीयमिथ्यात्वस्य लक्ष्यम्

तत्र तद्वति तत्प्रकारकत्वं तदभावतत्तद्वत्त्वेन, यस्तुतस्तद्वत् एव तद्वत्त्वेन वेति संशये
जगत्कारणत्वादिकं यस्तुतस्तद्वत्त्वेनेति शङ्कावारणं हि ‘सदेवेदम्’ इत्यादिवाक्येन यदि तद्वत्त्वेन
कारणत्वं विवक्ष्यते, तर्हि जगत्सत्यत्वमेव शास्त्रार्थः स्यात् । तदा चाद्वितीयादिपदानां तदनु-
सारेणानयनं कर्तव्यम् । सामानाधिकरण्यं हि विशेष्य-विशेषणभाव एव मुख्यम् ; अवाधात् कस्याप्य-
र्थस्य । यदि तु तदभाववति तद्वत्त्वमेव, तर्हि जगत्कारणत्वादीनां बाधेन बाधायां सामानाधि-
करण्येन ‘सदेवेदम्’ इति वाक्यार्थः स्यात् । तत्र च तदभाववति तद्वत्त्वेन बाधायां सामानाधि-
करण्यमेव तत्र शुकमिति सूत्रेणैव भवतीति तत्सूचनार्थं परविद्यादिवाक्यगम्य स्वात्य-
न्ताभावाधिकरणे प्रतीयमानत्वरूपतुरीयमिथ्यात्वम् “अध्यासो नामातस्मिस्तदुद्भूदिरित्यवो-
चाम” इति भाष्योपबृंहितमतं स्वीक्रियते । अधिक्रममत्र ।

पञ्चममिध्यातृत्वं तन्मूलं च । तस्य तृतीयमिध्यात्वाद्विवेकादिद्वय-
सद्विविक्तत्वस्यातिव्याप्त्यव्याप्ति-
निरासेन लक्ष्ये समन्वयश्च

पञ्चमं मिध्यातृत्वं सद्विविक्तत्वम् । अथ च मूलम्—“अतोऽन्यदातम्” इति भुक्तिः ।
ब्रह्मभिले मिष्येति तु धृत्यर्थः । तत्र सद्विविक्तत्वं प्रमाणसिद्धभिन्नत्वम्, न तु सद्विलक्षणत्वमात्रं
वाध्यरूपम् ; ज्ञाननिरास्यत्वरूपमिध्यातृत्वेन पौनरुक्त्यात् । तत्र प्रमासिद्धत्वं दोषनिष्ठकारणता-
निरूपकतानान्यधीविषयान्यत्वम् । तत्र दोषविधयाऽधिष्ठानावरणद्वारा निमित्तकारणाविद्या-
प्रमुक्तविवर्तविषयकत्वाद् घटादिज्ञानं दोषकारणतानिरूपकं ज्ञानम्, तदन्यच्च ज्ञानं ब्रह्मज्ञानम्,
ब्रह्मणः सत इव ब्रह्मविवर्तत्वाभावात् तदन्यत्वं घटादिज्ञानस्येति तद्विषयत्वाद् घटादेः
सद्विविक्तत्वम् । शुक्तिरूप्यादौ स्वविद्यतिरिक्तत्वादिदोषकारणकत्वात् समन्वयः । अन्वी-
केऽपि दोषविधयाऽविद्यायास्तदतिरिक्तस्य वा विकल्पाख्यज्ञाने कारणत्वाभावाद् दोषनिष्ठ-
कारणतानिरूपकज्ञानान्यदेव ब्रह्मज्ञानमिवालीकृतानमपि, इति न तत्साधारणं सद्विविक्तत्वम् ।
अतो ब्रह्मणीय तत्रापि न व्यभिचारः, दृक्तादात्म्यरूपस्य ह्रस्वत्वस्य तत्राभावात् ।

असतः साधकस्य समन्वयः, वेदान्तानां
स्वरूपतो मिध्याभूतानामपि
ब्रह्मणि प्रामाण्यं च

तत्र चाऽऽविद्यकत्वेऽपि चक्षुरादीनां चक्षुरादिकरणस्त्वमात्रेणाविद्याकारणत्वं विना
घटादिज्ञानस्य न भ्रमस्त्वनिर्वाहः ; स्वरूपतोऽप्यमात्रत्वेऽपि विषयतः प्रमाया अविरोधात् ।

“उपायाः शिक्ष्यमाणानां बाधनामुपलब्धनाः ।
अस्त्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥”

इति न्यायात्, सत्तस्य कारणतानवच्छेदकत्वाच्च । अतो वेदान्तानां यदि सत
आविद्यकत्वेऽप्यविद्या स्वयं दोषविधया न निमित्तकारणम्, तदा वेदान्तस्याऽविद्यकत्वमात्रेण
तत्तमस्यादिवान्यजन्यज्ञानस्य न भ्रमत्वम्, येन ब्रह्मण्यतिव्याप्तिः स्यात् ।

अत्र वेदान्तानामाविद्यस्त्वाद्वेदान्तब्रह्मज्ञानं मिष्येति वादस्तु न द्वैतिनामन्वेषायाव-
सरति; ब्रह्मणो विषयस्यानाविद्यस्त्वात्, अवाधाय ।

मिथ्यात्वस्य प्रत्यक्षानुमानादियाधोदाहरादिः

अत्राद्वैतसिद्धेः पट्टिप्रकरणेष्वप्याद्यानि सप्त प्रकरणान्यालोचितानि । तत्र पञ्चदशमारभ्य प्रत्यक्षबाधोदाहरः, प्रत्यक्षप्रारम्भभङ्गः, प्रत्यक्षानुमानबाधपक्षम्, प्रत्यक्षस्यागमबाधत्वम्, अपच्छेदन्यायवैपम्यभङ्गः, प्रत्यक्षस्याबाधपक्षे बाधकम्, भाविबाधोपपत्तिः, सत्यत्वानुमानभङ्गः, मिथ्यात्वे विशेषतोऽनुमानानीति दशप्रकरणानि मिथ्यात्वस्य तत्तच्छ्रुतिविहितस्य प्रत्यक्षादिना बाधशङ्कां धारयितुं प्रवृत्तानि ।

प्रत्यक्षेण वर्तमानमात्रमादिणामपि मिथ्यात्व-

परश्रुतिबाधयोगः, परिणामेनैव

पूर्वस्य प्रत्यक्षस्य बाधयोगश्च

तत्र प्रत्यक्षादीनां पौष्पेयत्वाच्छ्रुतस्य मिथ्यात्वस्य बाधशङ्का नावसरति । तत्र प्रत्यक्ष-विरोधे श्रुतीनामन्यथा नयनं श्रुतेरर्थान्तरतात्पर्यं तद्विरोधाभास्यथानयनेन भवति । अत्र तु प्रत्यक्षेण वर्तमानमात्रप्रसूरेण भाविविषयाग्रहणाद् भाविबाधबाधरूपं बाधकज्ञानेन शायित्वात् संभवति । तत्र यथा 'इदं रजतम्' इति ज्ञानस्य 'नेदं रजतम्' इति ज्ञानेन परेण बाधः, एवमत्रापि बाधकज्ञानेन परेण पूर्वस्य 'सत् पदः' इत्यादिप्रत्यक्षस्य बाध एव युक्त इति 'सत् पदः' इत्यादौ सामानाधिकरण्यं बाधायां पर्यवस्यति ।

अपच्छेदन्यायेन प्रत्यक्षपारमार्थिकप्रामाण्यस्य बाधेऽपि

ध्यावहारिकं प्रामाण्यमबाधम्

यद्यप्युपक्रमाधिकरणन्यायेन प्रथमस्य प्रत्यक्षस्य प्रावृत्त्यं शङ्कितुं शक्यते; तथापि तस्यापच्छेदन्यायेन बाधास्त पौर्वापर्यनियमे पूर्वेण परस्य बाधः, किन्तु परेणैव पूर्वस्य । अत्रापच्छेद-न्यायेन यदि—“यदि प्रतिहर्तृऽपच्छिन्न्यात् सर्ववेदस्य दद्याद् यद्युद्गाताऽपच्छिन्न्याददक्षिणं यत्तं संस्थाप्य पुनस्तैन यजेत” इति वचनसिद्धेऽपच्छेदद्वये प्रथमं प्रतिहर्तृपच्छेदेऽनन्तरमुद्गात्रपच्छेदे च क्रमिके परेणोद्गात्रपच्छेदेऽनिमित्तप्रायश्चित्तेन पूर्वस्य प्रतिहर्तृपच्छेदेऽनिमित्तप्रायश्चित्तस्य बाधेऽपि तद् दद्यात् “यत्पूर्वस्मिन् दास्यान् स्यात्” इति वचनात् प्रतिहर्तृपच्छेदेऽनिमित्तप्रायश्चित्तस्यापि सावकाशत्वं मन्यते, प्रकृते त्वागमेन प्रत्यक्षबाधे न तस्य सावकाशत्वमित्यपच्छेदन्यायवैपम्यम् । तर्हि प्रकृतेऽप्यगमेन प्रत्यक्षस्य बाधेऽपि व्यावहारिकं प्रामाण्यं तस्य स्वीक्रियत इति तद्वैपम्यभङ्गः ।

प्रतिदर्शपञ्चेदपूर्वत्वे "तद् दद्यात् यत् पूर्वसिन् दास्यन् स्यात्" इति

धचनयत्नेन तस्य प्रामाण्यम्,

अत्र तु न धचनसिद्धं प्रत्यक्षप्रामाण्यम्,

अतः प्रत्यक्षप्रामाण्यम्, अतः प्रत्यक्ष-

स्यामेनात्यन्तबाध एव

यत्तु तस्य प्रतिदर्शपञ्चेदनिमित्तप्रापञ्चितस्योद्गात्रपञ्चेदनिमित्तप्रापञ्चितेन बाध आत्यन्तिक एव युक्तः, न तु बाधितस्यापि सावकाशत्वं किं न चनं कस्यपितुं शक्यते । प्रकृते तु प्रतिदर्शपञ्चेदनिमित्तप्रापञ्चिते बाधिते पुनरुद्गमनं "तद् दद्याद् यत् पूर्वसिन् दास्यन् स्यात्" इति यचनेन प्रतिप्रपञ्चते, इति 'किमिव यचनं न कुप्यात्, नास्ति यचनस्यातिभासः' इति न्याय-सिद्धं तस्या सावकाशत्वम् । न आनन्तामश्रयित्वे प्रपञ्चसत्यत्वे पुनस्तत्सत्यत्वप्रतिप्रपञ्चपरं किमपि यचनं भूयते, येन नात्यन्तिरबाधः प्रत्यक्षस्य स्यादित्यपञ्चेदन्यायेन सर्वथा बाध एव प्रत्यक्षस्य स्वीकर्तव्यः । तेन च तदन्वयाधिवाधिकरणविहीनो ब्रह्मव्यतिरेकेण प्रपञ्चामात्र एव प्रामाणिकः सिद्धयति ।

प्रतिदर्शपञ्चेदपरस्य पूर्वस्य बाध एव, इति

प्रत्यक्षबाधायोगेनापञ्चेदन्यायवैपरम्यकल्पना युक्ता

न अपञ्चेदन्याये सर्वत्र बाधितस्यापि पूर्वस्य सावकाशत्वं किनापि यचनं कस्यपितुं शक्यम् ; अन्यथा यदि प्रथममुद्गात्रपञ्चेदः, अन्तरं च प्रतिदर्शपञ्चेदः, तत्र प्रतिदर्शपञ्चेदे-नोद्गात्रपञ्चेदनिमित्तेऽवशिष्टवसंस्कारपनपूर्वकपुनर्युद्गमनात् बाधिते प्रतिदर्शपञ्चेदनिमित्त-प्रापञ्चितानन्तरं पुनस्तमुद्गात्रपञ्चेदनिमित्तप्रापञ्चितस्यानुद्गमनापत्तेरिव उच्चात्यन्तिक एव बाधा परेण पूर्वस्य । अतो बाधितस्यापि कुत्रचन सावकाशत्वं पर्यन्तीत्येति कृत्वा नापञ्चेदन्याय-वैपरम्यं सिद्धितुं शक्यम् ।

न्यायश्चन्द्रिकामतेन दृश्यत्वहेतुसमन्वयः

दृश्यत्वस्य दृग्भिन्नत्वस्य विषयत्वेन

फलव्याप्यत्व-वृत्तिव्याप्यत्व-साधारण-

पक्षप्रत्ययापि निरासेन

अत्र मिथ्यात्वानुमाने दृश्यत्व-ब्रह्मत्व-परिच्छिन्नताचितिरूपाभवायो हेतवः । तत्र न्यायचन्द्रिका—“दृश्यत्वं नाम फलव्याप्यत्वं वृत्तिव्याप्यत्वं साधारणं वेति श्रीनेव कल्पान्

पूर्वपक्षमुखेनोपधिष्य नायः, अतीन्द्रियेऽभावेन भाषासिद्धत्वात्, न द्वितीयः; ब्रह्मणोऽपि वेदान्तिभिर्दृष्टिव्याप्यात्वाभ्युपगमादनेकान्वितत्वात्, न तृतीयः; ब्रह्मण्यनैकान्वितत्वादेवेति निरस्य कमपि पक्षं नात्र समर्थयति; परन्तु नाप्रौदासीत्यर्थं मन्यते ।

तदीयमत्र समाधानं तु—अमुकमेतत्; वृत्तिज्ञानमनभ्युपगमच्छतामिदं विषया-
नुरयानात्, तदभ्युपगमे तेषामपसिद्धान्तनिग्रहात् । शिष्यस्योदयसीति चेत्, न इत्थं शिष्य-
णीयः—दृश्यवदार्थं एव त्वया नावगतः । दृश्यत्वं हि दृगवच्छिन्नत्वम् । दृग् आत्मा । एते
शाततया, अतातया वा साक्षिष्येयम् । अतो न दृश्यत्वस्यानात्मनि कचिदप्यसिद्धिरिति । आत्म-
नश्च स्वसंवेदनात्मतायाः प्रतिपादनीयत्वात्” इति ।

न्यायामृतकारस्य दृश्यत्वस्य यत्पान्तर-

मादाय निरासः, अद्वैतसिद्धेः

फलव्याप्यात्वातिरिक्त-

सर्वपक्षसमर्थनं च

तत्र दृश्यत्वं फलव्याप्यत्वं वृत्तिव्याप्यत्वं साधारणं वेति विकल्पत्रयमाशङ्क्य त्रितयमपि न
हेतुरित्यत्र चित्तुल्याः पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते तु न कस्यापि पक्षस्य समर्थनं कृतम्, किन्त्वशित्व-
रूपहेत्वन्तरेण कार्यसामान्यमिध्यात्वं साधितम् । इदं छिद्रं दृष्ट्वा न्यायामृतकार उक्तवान्—श्रीन्
विकल्पानतिरिच्य कदाचित् कथञ्चिद्विषयत्वं वा, स्वग्रहहारे स्वातिरिक्ते उपदिष्टा-
नियतिर्वा, अस्वग्रहशतत्वं वा इत्यपरानपि कल्पान् संकलयति, अद्वैतविद्विस्तु फलव्याप्य-
त्वातिरिक्तस्य सर्वस्य पक्षस्य खोदधमत्वाक्षेति दृश्यत्वहेतुं समर्थयति ।

तत्रप्रदीपिकाया दृश्यत्वहेतुस्यानेऽशित्व-

हेतुसमादरः, दृग्भित्तत्वरूपदृश्यत्व-

हेतुसमादरसूचना च

तत्रप्रदीपिका ॥ न्यायचन्द्रिकागवान् त्रीनेव प्रकारान् दृश्यत्वस्य पूर्वपक्षस्यावसरे
संश्लेष्य तेषामसंभवं च पूर्वपक्षयित्वा तत्र किमपि समाधानं न्यायचन्द्रिकोक्तप्रसारेणाप्यसंकल्प्या-
शित्वहेतुत्वमेव तत्र मन्यते, परन्तु चरित्र दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिमुपपादयन्ती सा दृक्तादात्म्यरूपं
न्यायचन्द्रिकोक्तं हेतुं समर्थयितुं हेतुः प्रतिभाति ।

अद्वैतसिद्धेः शाङ्करवेदान्ते किं स्थानम्

वृत्त्यभ्युपगमेन वृत्तिविषयत्वरूपदृश्यत्वस्य

ब्रह्मणि व्यभिचारपरिहारेण समर्थ-

नमद्वैतसिद्धेः, न्यायामृतोल्लिखितसर्वदृश्यत्व-

प्रकारसमर्थनं च ।

इदं छिद्रमवलोक्य न्यायामृतमुक्तान्त्रीम् प्रकारानिषापरानपि शीघ्र प्रकारान् हेतोः संयुक्त-
इत्यनुमाने हेतुं निरस्यति । परन्तु दृक्त्वस्यास्य न्यायचन्द्रिकाविषयित्वप्रदीपिकाऽप्या-
पत्तिविषया निरूपितं च प्रकारं दृश्यत्वस्य न मात्रामात्रेणापि स्पृशति । एवं संकल्पन्यायामृतं
पैदान्तिमिश्रचित्तस्वीकारात् तन्मतरीत्यैव वृण्वं परीत्या परस्य निरसनं कर्तव्यं मत्वा वदति । तेन
च न्यायचन्द्रिकायाः परिहारः सूच्यते इव । सिद्धिकारास्तु यद्यद्वैतदृष्ट्या वृत्तिमभ्युपगम्य दृश्यत्व-
हेतुनिरसनं क्रियते, तदाद्वैतसिद्धान्ता वृत्तिविषये सर्वेऽपि प्रकाराः शिक्कन्ताम्, येन ब्रह्मण्यनेकान्ति-
क्तादिद्रूपगानामतीन्द्रिये भागासिद्ध्यादिपरिहाराणाञ्च प्रकारा अवगन्तुं शक्यन्ते इति
मन्यन्ते । तत्राद्वैतमत्तरीत्या कलम्याप्तकथमात्रं न दृष्टव्यमत्र हेतुक्रियते, किन्त्वपरे न्यायामृतो-
ल्लिखिताः पञ्चाभि प्रकाराः समर्थ्यन्ते ।

मिथ्यात्वानुमानस्य मिथ्यात्वविषयकत्वम्-

प्यापनविधिप्रयुक्तत्वम्, स्वविधप्रयुक्तत्वं वाऽध्ययनस्येति ।

तत्त्वप्रदीपिकोक्तविधया, तेन

मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेऽपि न प्रपञ्चसत्यत्वम्

अत्र मिथ्यात्वमिथ्यात्वेऽपि प्रतियोगिनो न सत्यत्वमिति द्वितीयमिथ्यात्वभावसरे तद-
तात्त्विकत्वपक्षोपपादनावसरे सिद्धयादौ सम्यग् विवेचितम् । अत्र तत्त्वप्रदीपिकोक्तं मिथ्यात्वा-
नुमानस्य स्वविषयविषयकत्वमप्यापनविधिप्रयुक्तस्याध्ययनस्यापि स्वाविधिप्रयुक्तत्ववदेकावच्छे-
दकावच्छेदेन समर्थितमित्यनुवन्धेयम् ।

परस्परप्राध्यासोऽधिष्ठानस्य संसर्गमात्राध्यासेन,

न स्वरूपाध्यासेनारोप्याणामिवेति

ब्रह्मसिद्धिव्यवस्थाया न्यायामृतेनापि स्वोक्तः

तत् आभाससाम्यप्रकाशसरे ब्रह्मणोऽपि मिथ्यावृत्तिर्या वद्विता, तथापि दृश्यत्वा-
दिकमेव हेतुक्रियते, न तु परस्परप्राध्यासः, तेन च परस्परप्राध्यासो ब्रह्मण्यनारोपिते संसर्गाध्यास-

मात्रेणेति व्रतसिद्धिव्यवस्था न्यायमुपादिभिराश्रिता निरवसरति न्यायामृतमपि स्वीकरोति । तत्रा-
नारोपितेऽधिष्ठाने संस्मार्गाध्यासेऽप्यधिष्ठानविषयमेवाश्रयं स्वरूपम्, न त्वारोपितविषयमिति
शुक्लन्द्रिकाद्युक्तमनुसंधेयम् । तेन आरोपितस्य परस्परान्यासेऽधिष्ठानत्वं नापद्यते । तदेवं
प्रत्यक्षादिना संभाव्यमानदोषेण भूतस्य मिथ्यात्वस्याबाध उपपादितः ।

जगत्कारणत्वादिपटाणामागमानाम-

ध्यारोपपादयान्यायेन प्रवृत्तत्वात्, तेषामा-

गमत्वेऽपि बाध्यतैव, न तु बाधकता

सर्वभाष्यदोषागमेन तादृशत्वममस्याबाधशङ्का तु जगत्कारणत्वाद्यागमस्याध्यारोपे-
षापवादार्थं प्रवृत्तत्वा 'इदं रजतम्', 'नेदं रजतम्' इत्यनयोरीबोभयोरपि प्रत्यक्षत्वाविशेषेऽप्य-
पवादेनारोपबाधस्यैव युक्तत्वादप्यारोपबाधस्य उभयोरपि बाधैक्याक्यतयाऽन्ययानुभावक-
त्वात्, अप्यारोपस्य सन्दर्भत्वमाप्तत्वात्, "अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्यात्
शब्दार्थस्यप्रयोगभूतः" इति न्यायेनाध्यारोपेण निरोपस्याकिञ्चित्करत्वात्, प्रत्युतापच्छेदस्याप्येन
परेणापवादेन पूर्वस्यैव बाधस्य युक्तत्वाच्च नावसरति ।

सावकाशनिरवकाशान्यायो निराकाङ्क्षवाक्यार्थस्यास्ति,

कारणवाक्यादिषु त्वप्राप्तानुपपत्तिन्यायः, अतः कारण-

वाक्यानामध्यारोपापवादस्याप्येन

प्रवृत्तानां न तन्म्यायेन व्यवस्था

तत्र सावकाशनिरवकाशादिन्यायेनागमस्य बाधाशङ्का तु—तत्र सर्वप्रोभयोरपि निराका-
ङ्क्षवाक्यार्थेनाप्राप्तानुपपत्तिन्यायस्यानवतारद् नावसरति । एतदुदाहरणे तु "आदित्यो
भूतः" इत्यादावर्थवादस्य पदत्वानीगत्वात्, विष्येकवाक्यत्वमेव तस्य प्रामाण्यात्, तस्याप्रयोग-
भूतत्वाच्च न विष्येकवाक्यत्वार्थं तात्पर्यान्वयानुपपत्त्याऽर्थान्तरपरता दोषाय । "सोमेन यजेत"
इत्यत्रापि पदार्थमाश्रयात् सोम-यामयोरन्यथो विदग्ध इति कृत्यैव विशिष्टलक्षणा स्वीक्रियते ।
प्राचीनमोमावकाशु शब्दद्विपिकाकाण्डयः 'दद्या बुद्धेति' इत्यादिशुभमात्रविधानस्यलक्षणेऽपि—

"विधाने वाऽनुवादे वा यागः करणमिष्यते ।

कृत्वापीषे तृतीयान्तं तद्वाचित्वं न युज्यति ॥"

इति वचनमुपपत्त्यं तात्पर्योपपत्त्यर्थमेव मतयैल्लक्षणां स्वीकुर्वन्ति । खण्डदेवस्तु
'सोमेन' इति तृतीयाया इत्यभूतलक्षणार्थस्वमूरीकृत्य विशिष्टविधिष्व इव । पार्थिकब्रह्मेणेन याग-

करणत्वं सोमस्य सृष्ट्यादमिति लक्षणापत्तं परिब्रूयतीति त्वन्यदेतत् । इदमेवाभिप्रेत्याद्वैतसिद्धिः—
तदुक्तमानन्दबोधान्तरैः—

“तत्परत्वात्परत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च वैदिकम् ।

पूर्वस्य बाधकं नायं सर्प इत्यादिवाक्यजातम् ॥”

इति ! मानान्तरावाधितं हि परशास्त्रं स्वविरुद्धस्य पूर्वस्य बाधकम्, ताःपर्यविषय एव
कार्यं प्रामाण्यात् प्रमाणस्य सतः परस्यैव प्रामाण्यं स्वीकर्तव्यम् । सर्वथाऽऽगमेनापि परेणापवाद-
विधया प्रवृत्तस्य बाध एवागमस्यापि । अथोत्तर्गापवाद-सावकश-भिरवकाशादिषु ह्युत्तरतत्तन्त्या-
पायालम्बनागमस्याप्यागमान्तरविरुद्धस्य विरोधपरिहारार्थं प्रमाणविशेषस्य प्रमाणविशेषबाधे प्रसक्तो
तद्धारणम्, तत्तद्विषयसंकोचाद्युदाहरणं तु तेषामप्यारोपापवादविषयाऽप्रवृत्तत्वात्, पौर्वापर्यनिय-
माभावात्, विध्यर्थवादयोरिव पदैक्यावश्यक्य, वाक्यैक्यावश्यक्यतया वाच्यतामावाद विषयभेदा-
द्यानाकिञ्चात्परम्, इति नागमस्य प्रपञ्चमिष्यात्परस्यापाततत्तस्य तत्तत्परत्वात्परमूलस्यागमस्य च
न बाधशङ्काऽप्यत्र ।

मिथ्याभूतस्याप्यर्थक्रियाकारित्यस्याऽऽक्षेप-

समाधानाभ्यां सत्यस्य कारणता-

वच्छेदकत्वादिनोपपादकम्

तत्रेयं शङ्का समुदेति—मिथ्यात्वे प्रपञ्चस्य कथमर्थक्रियाकारित्वमिति, इत्युक्तशङ्कानिरासार्थं
मुपरितनं प्रकरणम्—अस्यः साधकोपपत्तिप्रकरणं नाम । तत्रेदं प्रष्टव्यम्—अत एवार्थक्रियाकारि-
त्वमित्यत्रोपसम्मतं निदर्शनं किं नामेति ? किमिदं सत्यस्यापि कारणतावच्छेदकत्वमभिप्रेत्य,
उत तत्तत्पदार्थस्वरूपमात्रमर्थक्रियाकारीति मत्वा । आद्ये किं नाम सत्त्वमर्थक्रियाकारिता-
वच्छेदकम्, किं श्रिकृत्वावाच्यत्वरूपं सत्यम्, उत तत्तद्व्यवहारमात्रनिर्वाहकं पादद्वयार्थं
व्यापहारिकसत्यम्, उत सत्तावात्यादिमत्त्वम्, उत कालसम्बन्धभावनम् । तत्र न कारणता-
वच्छेदकत्वं सत्यस्य कस्यापि—

“अन्तर्मानितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्ततः ।

नान्तर्मानितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्ततः ॥”

इति सण्डनखण्डितम् ।

गतपदार्थस्वरूपमात्रस्य गतदर्शक्रियाकारित्वं नु प्रातिभाषिकस्य, आगच्छतिपक्षे वाग्नि-
 यवर्णोपस्थापि सत्त्वद्वैतशक्त्यस्वरूपान्न विद्वद्भ्यः । अर्थक्रियाकारितावच्छेदकं सत्त्वं विज्ञा-
 वापस्य कस्याप्यर्थक्रियाकारिणो नाद्वैतमागीत्य संभाति; अस्मिन्नेऽप्यप्यर्थक्रियाकारितामायात्,
 तद्वद्वैतसौपाधिकवाप्याभ्यागमात्, अन्वेष्टाननिर्वचनीयानां विज्ञात्वाप्यन्तान्, परमावेऽपि
 पदादीनां विज्ञात्वाप्यन्तविज्ञानानामप्यर्थक्रियाकारित्वात् । तत्तद्वप्यद्वैतनिर्वाहकं नु सत्त्वं सत्ता-
 ज्ञात्यादिरूपं सत्तादिज्ञानिष्टन्यानामभावादीनामप्यर्थक्रियाकारितात्, अर्थक्रियाकारित्वयोग्यस्य
 धर्मस्यानिर्वचनीयसाधारण्यमन्तानोऽप्यर्थक्रियाकारित्वविरोधि ।

असतोऽप्यर्थक्रियाकारित्वेऽस्तत्पदेन सृष्टिविकल्पमात्रं

विपश्यते, तच्च सत्त्वसृष्टिदक्षिणसाधारण-

मित्यादिस्यच स्वायाः सौदाहरणनिर्देशम्

असत्पदेन नाम सृष्टिविकल्पं विपश्यते, न सत्त्वसत्तादेकत्वं । न चानिर्वचनीयस्य
 फविदुपाधी सत्त्वेन प्रतीयनर्तकरूपमवतारम्, येन सत्त्वविज्ञागादिवदर्थक्रिया-
 कारित्वाभावेऽनिर्वचनीयत्वं न स्यात् । न च सत्त्वैलक्षण्यमवतार इयार्थक्रियाविरोधि;
 सिद्धन्तेऽऽद्वैतलक्षण्येवार्थक्रियाकारित्वप्रबोधकत्वात् । तद्वद्वैतशक्तेऽनिर्वचनीयेऽद्वैतलक्षण्य-
 मात्रेण सत्त्वैलक्षणेऽप्यर्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः, स्वामिस्त्वानिवर्णनिर्वचनीयानां देवानपया-
 दीनामप्यर्थक्रियाकारित्वदर्शनात् । न च तत्र तत्त्वज्ञानमेशार्थक्रियाकारि; विपद्याविरोधितस्य
 ज्ञानस्य स्वरूपसाध्यात् सर्वस्य ज्ञानस्य सत्त्वार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः, अर्थोपलक्षणमात्रेण ज्ञानस्य
 विरोधे तु सर्वत्रैवार्थक्रियाकारित्वपस्यार्थस्यासतोऽर्थक्रियाकारितापाप्यर्थक्रियाकारिता कथाया
 भङ्गापत्तेः, ज्ञानस्यापि शुक्तिरूपायाकारस्याधियावृत्तित्वेन प्रातिभाषिकपक्षेनाप्याप्यवस्तुसत्ता-
 भावाच्च ।

ज्ञानमात्रस्य स्वाप्तादी नार्थक्रियाकारित्वम्,

किन्त्वर्थविशेषितस्यैवेति बहु-

तरोदाहरणेन निष्कर्षः

अथमत्र निष्कर्षः—

असतः साधकत्वाभावे चिन्वरूपेण सतोऽपि प्रतिविम्बाकारेणासतः प्रतिविम्बस्य,
 स्वाप्तादर्थस्य, सृष्टिकारोपितलौकिकस्य च शुभाशुभमूलनोपाधिसिद्धिप्राप्त्यवस्थमनुभूयमानं

वाचितं स्यात् । एतेन रेशारोपितवर्णप्रत्यायकत्वं वर्णारोपितदैर्घ्यासार्धेदप्रत्यायकत्वं च व्याख्या-
तम् ; कस्मरं लिङ्गति गकारं पदतीत्यादिसार्वभौमिकव्यवहारेण रेशागामेन वर्णात्मत्वारोपेणार्ध-
प्रत्यायकत्वम्, न तु तत्समारितवर्णानामित्यङ्गीकरणीयत्वात् । ध्वनीनामस्फुरणेऽपि दोषो वर्ण इति
प्रत्ययेन दैर्घ्यादीनां वर्णं समारोपस्यैवाङ्गीकरणीयत्वाच्च । अत एव हि सवित्रुसुपिरादेः, तज्ज्ञानस्य
वाऽरिष्टपापकत्वमुपपद्यते; अवच्छिन्नस्य जनकत्वेऽवच्छेदकस्यापि तत्त्वावयवकत्वात् । घटदेशकालौ
गृहीत्वा ग्राह्यस्य तद्विज्ञानदेशकालस्य घटाभावादिसंक्रमस्य घटेनापि संक्रमे तद्देशकालमिन्द्रदेश-
कालवत्स्यैव व्याहरणपत्त्या घटस्याभावे, वेदान्तसाध्यत्वे नित्यत्वविरोधापत्त्या ब्रह्मणो ज्ञाने, स्वस्य
स्वजनकत्वे प्रतियोगि-प्रायमाययोः समकालिकत्वापत्त्या घटस्य प्रागभावे, प्रतियोगि तदभावायोः
सदाहृत्या भ्रम-प्रत्यवाययोरनुपपत्तिप्रसङ्गेन विशेषदर्शनविहितकरणबोद्धव्यभावे च सिद्धे इच्छानु-
पपत्त्या कामनाया एव व्याहृत्यापत्त्या स्वर्गस्य कामनाया, कार्याव्यवहितपूर्वकाले स्व-सध्याप्या-
न्यतरसत्त्वापत्त्याऽऽतीतस्य स्मृतौ, निश्चरूपमत्त्वप्राप्तापत्त्याऽऽवतः परोक्षज्ञाने, घटस्यापि
स्वजनकत्वे चिकीर्षाया एव व्याहृत्या चिकीर्षाया घटस्य ज्ञाने, शुद्धब्रह्मणो वृत्त्यविपयत्वेन निवर्तक-
त्वायोगेन ब्रह्मणो ज्ञाने च विनियोगत्वस्य बाधादुपलक्षणत्वाङ्गीकारेऽपि सर्वसुपिरादिकाने सर्वसुपि-
रादेर्विरोधपरत्वे बाधकमायाज्ञोपलक्षणत्वमित्यसतो विपयस्यापि साधकत्वस्यानुभवात् । अत एव
शुक्लद्वयसर्वविकानेनोत्कृष्टभयाद्यनुविधानोपपत्तिः ।

एतेन ज्ञानत्वेनैव जनकत्वम्, न तु विषयावच्छिन्नत्वादिनेति वस्तुवस्तित्वादिना प्रति-
पादितं निरस्तम् ; स्वरूपस्य सर्वज्ञानसाधारण्याभावेऽनुमानस्य कस्यचन धर्मस्यैवात्सर्पज्ञानादिव्या-
वृत्तिप्रयोजकत्वस्य वर्णनीयताया, तस्य च बाधुगत्वादिना सांकर्येण ज्ञानत्वज्ञातिरूपत्वासंभवात्
स्वरूपसंशयेन वाऽप्यासिकृष्टवन्धेन वा ज्ञानसंश्लिषविषयकत्व एव पर्यवसानाद्विषयस्यापि
साधकत्वस्यैव युक्तत्वात् ।

एतेन—तज्जनकविलक्षणवन्धनत्वेन तज्जन्यविलक्षणजनकत्वेन च हेतुता धर्म्यन्तरसंभन्धान-
पेक्षवैलक्षण्यानुमानमपि—पराहृतम् ; उक्तप्रकारेण विषयसंक्रमपेक्षैव वैलक्षण्यस्य वर्णनीयतया
बाधात्, घटरूपापाधिसंशयेनैव विलक्षणे घटसंयोगे व्यभिचारात्, अप्रयोजकत्वाच्च । अतोवादे-
रपि व्यावृत्तिजनकधीविषयत्वं व्यापकत्वत्वं विवक्ष्य एवेति नानुपपत्तिः । एतेन—विषयस्यैव विषया-
वच्छिन्नज्ञानस्यापि मिथ्यात्वमिति—सूचितम् । तुच्छत्वाददर्शनमप्यत्राप्यकम् । वस्तुतस्तु सर्वं न
साधन् कारणत्वावच्छेदकम्, न वा तुच्छविलक्षणत्वम्, किन्तु दण्डत्वादिकमेव, तन्नेदाद्य कारणमपि
मिन्नमिन्नम् । तथा च जनकवाच्यनुसारेण न सत्तावत्यभिदिः । तदुक्तं खण्डनशुद्धिः—

अद्वैतसिद्धेः शास्त्रवेदान्ते किं स्थानम्

“पूर्वसंबन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ ।

हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा ॥

अन्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्ततः ।

नान्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्ततः ॥ इति ।

एतेन—

अन्तर्भावितसत्त्वं चेदधिष्ठानमसत्ततः ।

नान्तर्भावितसत्त्वं चेदधिष्ठानमसत्ततः” ॥

इति साध्यापादनम्—पराहृतम्; अधिष्ठाने मया स्वरूपेण सत्ताङ्गीकारयत् त्वया तदनङ्गीकारेण वैषम्यात् । “कथमसत्तः” इति श्रुत्यादिकं तु तुच्छे जनकत्वनिषेधपरं नास्माकं प्रतिकूलम् ; असम्भवेऽपि तुच्छस्य जनकत्वानङ्गीकारादिति सर्वमनवयम् ।

दृश्यत्वस्य ज्ञानजन्यफलाधारत्वादिरूपस्य मिथ्यात्वा-

प्रयोजकत्वे सत्यत्वापत्तिः, अन्यथा दृक्तादात्म्यानुपपत्तिः,

वृत्तिव्याप्यत्वं विषयत्वं तूपहितइत्येव, इति

न ब्रह्मणः शुद्धस्य तेन मिथ्यात्वम्

तदेवं मिथ्याभूतस्यार्थक्रियाकारित्यात् तस्यासाधकत्वेऽनुपपत्तेर्दृश्यत्वेन मिथ्यात्वानुमाने न कोऽपि बाधः । तत्र दृश्यत्वस्य मिथ्यात्वाप्रयोजकत्वशङ्का तु सत्यत्वानुपपत्तिरेव बाधिकेति निरूपणार्थमनन्तरं प्रवरणम् ।

तत्र—(१) ज्ञानजन्यफलाधारत्वम्, (२) ज्ञानजन्यज्ञानादिबुद्धिशोचरत्वम्, (३) ज्ञानकर्मत्वम्, (४) ज्ञानाकारसमर्पकत्वम्, (५) दृश्यमानत्वविशिष्टत्वम्, (६) ज्ञानजन्यव्यवहारयोग्यत्वम्, (७) तत्संनिवृद्धकारणजन्यज्ञानसम्बन्धित्वम्, (८) यस्यां संविद्यर्थोऽवभासते, स तस्या विषयः, तथा च सविदि भासमानत्वम्, (९) सम्बन्धान्तराद् ज्ञानावच्छेदकत्वं दृश्यत्वं यद्यपि जन्यज्ञानविषयत्वमादाय वक्तुं शक्यम् ; तथापि तदिदं दृश्यत्वं प्रातिभासिकसाधारणम्, सविन्मात्रसम्बन्धविद्यादावनादावव्याप्तम्, तस्या विना जन्यज्ञानं साक्षिमात्रमाश्रयानादैर्दृश्यवत्त्वमात्रस्यैव दृक्तादात्म्याभिधानस्य संभवात् ; अन्यथा तन्मिथ्यात्वानुपपत्तेः ।

अत एव न्यायचन्द्रिकायां दृक्तादात्म्यरूपमेव दृश्यत्वमत्र हेतुक्रियते । अद्वैतसिद्धौ तु श्रुतिव्याप्यत्वं ब्रह्मसाधारण्याभावेऽपि यद्धेतुत्वेन विवक्षितम्, तदिदं ब्रह्माखण्डं न श्रुतिव्याप्यमपि, किन्तु श्रुत्याऽऽवरणमिमेवे स्वप्रकाशमात्रं ब्रह्म, श्रुतिव्याप्यमुपहितं तूपहितरूपेण मिथ्येयेति निरूपितम् । तथा च ब्रह्मणोऽपि दृक्तादात्म्यवद् श्रुतिव्याप्यत्वस्याप्यसंभवाभ्यागैरान्ति-
कत्वाप्रतिः । एतत्प्रस्थानेऽविद्यादीनामपि प्रत्याख्यानमानानामादिविषयत्वम्, श्रुतिविषयत्वेन मिथ्यात्वं च नानुपपन्नम् । नित्यपरोक्षगुह्यत्वादीनामपि श्रुतिव्याप्यत्वमसत्त्वापादकारणविषयत्व-
प्रयोनरविशिष्टचैतन्यात्प्रस्तत्वेनैव श्रुतिव्याप्यत्वात् तन्नाते मिथ्यात्वोपपत्तिः । व्यवहार-
विषयत्वं त्वत्त्वब्रह्मातिरिक्तस्यैव, इति तदव्ययानुपपत्त्या मिथ्यात्वमपि दृक्तादात्म्येनैव । श्रुत्यु-
पहिते ब्रह्मणि श्रुतेर्दृक्तादात्म्यमादाय मिथ्यात्वव्यपेक्षः । ज्ञानस्य परोक्षत्वापरोक्ष-
त्वविभागादिकमपि न श्रुतिस्मग्धमात्रेण, किन्तु तदवच्छिन्नचैतन्याप्यासेनैव । न च
चैतन्यमात्राप्यासेन परोक्षत्वापरोक्षत्वविभाग उपपद्यते, किन्तु तदर्थे श्रुतिनिर्गमप्रादोऽपि,
यैन प्रतिरूपन्यवस्थादिकमुपपद्यते । यद्यपि दृक्तादात्म्यरूपदृश्यत्वज्ञानं श्रुतिवापेक्षम्; तथापि
मिथ्यात्वप्रयोजकत्वं तादात्म्यत्वेन मुख्यम्; अत एव श्रुतिव्याप्यतापीत्यभिप्रेत्यैव न्याय-
चन्द्रिका दृक्तादात्म्यं दृश्यत्वमेव मिथ्यात्वप्रयोजकमिति वदति । सर्वत्र श्रुतेरुपयोग आवरणा-
भिभवार्थः । ब्रह्मव्यतिरिक्तेषु स्वावरणमभिभवार्थोऽपि, साक्षिचैतन्याभेदायोऽपि, चित्तुपयोगार्थोऽपि
वा । अधिकं सिद्धन्तलेषां ब्रह्मादौ व्यक्तम् ।

ब्रह्मण इवन्तया वेद्यत्वाभावाः; आवरणा-

भिभवमाश्रयत्वाद् वृत्तेः

ब्रह्म नेदन्तया वेद्यम्, किन्त्वविद्यानिवृत्तिमाश्रयतया । अत एव भगवत्पादमाध्यं “न हि
शास्त्रमिदन्तया ब्रह्म बोधयति, अविद्यानिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य” इति । तदिदं स्वप्रकाशं न स्वप्रकाशार्थं
श्रुतिमपेक्षते । इदमेवाप्यासमाप्योपक्रमे “युष्मदक्षमत्प्रत्ययोचरवोर्विषय विपयिणोः” इत्यनेनापि
सूच्यत इति प्रामेयं व्यक्तीकृतम् ।

एकमेवेत्यादिश्रुत्यर्थविचारः

तदेवं प्रतिवर्तुमवस्थानुपपत्त्या दृश्यत्वस्य साक्षात्, परम्परया वा दृक्तादात्म्यरूपस्य
मिथ्यात्वं विना ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यानुपपत्त्या ब्रह्मज्ञानमानादीनां मिथ्यात्वं एव तात्पर्यस्य युक्तत्वेन

प्रपञ्चमिथ्यात्वमुपपादितम् । ततः प्रकरणचतुष्टयेन मिथ्याज्ञाश्रुतीनामुपपत्तिः । तत्राद्वैतसिद्धिकारः
 “एकमेवाद्वितीयम्”, “तदति शोकमात्मवित्” इत्यादिमिथ्यात्वपराणां वाक्याणां निर्गोचरे,
 यदधिकृत्य तदन्वितात्वलक्षणाविचार एव विवादोक्तम् ।

दृष्टिद्विवादे ॥ सिद्धिकाराद्वन्निष्काराश्च स्वीयं वक्तव्यं सम्यगेव विवेचयन्ति ।

एकजीववादनिष्कर्षः

एकजीववादेऽद्वैतसिद्धिनिष्कर्षस्तु—अविद्यावशात् सर्वशरीरेषु संवत्तः समष्टयभिमानिन
 एव मुह्यद्जीवत्वेन, तस्यास्तुत्वेन, सुप्ते च तस्मिन् रूपकाले जगदप्रतीतिरिष्टत्वात्, संस्कारसा
 कारणात्मनाऽन्यत्वेः सुप्तपुनरुत्थानोपपत्तेः, समष्टयभिमानिन एव तत्त्वैकत्वेन प्रतिशरीरमह-
 मत्ययविपक्षत्वेन च ‘तव’ ‘मम’ इत्यादिविकल्पाद्यनुपपत्तेः, अक्षय एव जीवत्वेऽपि मन्थस्यऽऽविद्य-
 कत्वेन नित्यमुक्तव्यभुतिविरोधाभावात्, भिन्नभिन्नान्तःकरणभेदाभ्यासेन तत्तदन्तःकरणमादाय
 प्रत्यक्ष-परावत्त्वादिव्यवस्थोपपत्त्या तत एव चैत्रमुखानां मैत्रेयानुसन्धानस्य “अनादिमायया
 सुप्तो नदा जीवः प्रबुध्यते” इत्येकजभुतिविरोधेनाविद्याप्राप्त्यादिभुतेर्भ्रमप्राप्तबहुत्वादेवोपपत्तेर्ब-
 र्णनीयतयाऽविद्या कर्म कथादीनामनेकधर्मत्वोक्तश्चोपपत्त्येधरकारणव्यवस्थापनसिद्धान्तविरोधाभा-
 वस्याविद्याविग्रहाभावात्प्रत्यक्षोपपादनत्वसरे निरूपयिष्यमाणत्वेन चानेकशरीरैकजीववादासंभवात्,
 समष्टयभिमानिनो जीवस्यैव तर्कत्वस्य—“तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेद्य परंतप” इति
 स्मृत्यनुसारेण पर्णजीवतया सर्वतत्त्वादिभुतीनामुक्तस्मृतेश्च निरूपितत्वामात्रेण तद्विरोधाभा-
 वात्, सामान्यतो मोक्षोपयोगिगणनविरोधान्त्वेनाज्ञातव्यत्वेन तत्त्वमस्यादिवाक्यवक्तृत्वेन
 वा कल्पितस्योपदेष्टृत्वसंभवेन “सदेव भगवान्” इत्यादिभुतिस्मृतिविरोध-मोक्षापदेशवैयर्थ्यानाम-
 प्रसङ्गात्, शिष्यवद् गुणैरपि कल्पितत्वेन स्वप्नगुरोरिव प्रवचनादौ प्रभृत्युपपत्त्या सर्वव्यवस्थोपपत्तेः,
 प्रामाण्यरक्षणामावेऽन्यत्राधिगविपक्षत्वेन शास्त्रप्रामाण्योपपत्त्याऽनिश्चिनाद्वैतप्रत्यक्षविरोधात्,
 एकत्वेन वस्तुनोऽसंसारिणोऽपि दृढचैतन्यस्य स्वाश्रयाविद्यावदोन कल्पकत्वाद्युपपत्तेः, अपूर्वज-तीया-
 नुपपत्तिप्रसङ्गेनाशयप्रदागिरूपस्योत्पत्तिविरोधित्वामात्रेण कारणत्वस्यैव तद्विरोधित्वेन च कारण-
 मानात्, पूर्वं तत्त्वज्ञानानुपपत्त्यापि कारणप्रवधाने इदानीं पश्चादा तत्त्वज्ञानोत्पत्तिरसंभवेन शास्त्र-
 प्रामाण्यदोषोक्तज्ञानोत्पत्तिविषयाभेदादेरपि संभवात्, “तवो यो देवानाम्” इत्यादिभुतीनां
 प्रथमिद्विजीवभेदाद्यनुगदत्वेन तद्विरोधाभावाद्यैकजीवस्योऽपि युक्त एवेत्ये ।

मिथ्यात्वस्याज्ञानमूलकत्वस्याध्यासमात्र उल्लेखाद्
ज्ञानस्वरूपादिविचारस्याऽऽवश्यकता

सर्वोऽप्ययं मिथ्यात्वविचारः प्रधानमज्ञानं मूलोद्भूतैवात्मानं लभते । अध्यासमात्रेऽपि
“मिथ्याज्ञाननिमित्तः” इत्यध्यासेऽज्ञानस्य निमित्तत्वं प्रस्तुतम्—“तमेतमेव लक्षणमध्यासं पण्डिता
अचिन्तेति मन्यन्ते, तद्विचेनेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः” इति, ‘कथं पुनरविद्या-
वद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि’ इति ।

अविद्याविरोधित्वं घृत्तेरेय, न तु चैतन्यस्य, अतो
नाविद्याया प्रज्ञाश्रयत्व-विषयत्वयोः

अत्र ‘अध्यासं पण्डिता अचिन्तेति मन्यन्ते’ इत्यत्राध्यासोपेकार्थाध्यास इव मूलाज्ञानमपि
नियम्यत इति व्यवस्थानुसन्धेया । अतोऽविद्याविरोधिनी विद्येति वाक्यनिर्दिष्टा विद्या का नामेति
सङ्कायां ब्रह्मविद्धिः—“न खल्वामरमभावा विद्याऽविद्यानिवर्तिनः; अविद्यायास्तथा विरोधा-
भावात्, विरोधे वा नित्यनिवृत्तेर्नित्यमुक्तं जगत् स्यात् । न च विद्यान्तरमस्य विरोधि-
नितर्कम्, ऐक्यत्ववादे व्यतिरिक्तस्य तस्यायोगात् । आशङ्क्यस्य ब्रह्मत्वभासवानुपपत्तेर्मे-
ल्यत्तमसभास एव विद्या नाम । तस्याभाविषयाऽविरोधनाविद्यानिवर्तकत्वमिति शाङ्कर्य—
केन पुनरविद्या निवर्तते ? अवगमनन निदिध्यासनभ्यसनैः साधनमेव शास्त्रादिवि-
द्यादिनाऽविद्याविरोधिनी विद्या भरणद्विषयाऽज्ञाऽज्ञाकारवृत्तिरेवेति विवेचितम् । विद्याविद्याः—
“एतद्विचेनेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः” इति भाष्यार्थ एवायं निष्पन्नः ।
ब्रह्मविद्याभरणमप्यमुमर्थं ह्यवयति । “अविद्यानिवृत्तिपरत्वाद् शास्त्रस्य” इति रामानुजप्रमाणमात्रा-
दिप्रमाणममर्थमुपपद्यति ।

अविद्यास्वरूपे सर्वदर्शनाविप्रतिपत्तिः,
तस्या ज्ञानेन निवृत्तौ च

न चाविद्यायां विद्यानिवर्त्यायां विप्रतिपत्तिः, यतः सर्वप्रतिमादिभिन्नेष्वप्यवधारणम् । तथा
हि धन्यवादिना सत्ते यदादर्शनं नाविद्या, खण्ड्यतुल्यत्वे न व्यग्रताज्ञम् । विद्यामात्र-
वादिनोऽपि यथावमासं ज्ञानरूपावे कार्यावहनः, नीलपीवादेज्जैवाकाशस्यैवैवमप्यवधारणम् ।
अप्यन्तासत्ते स्वहिरवभासयोगात् खण्ड्यम् । ब्रह्मार्थमादिनामप्यवधारणम् । निरादिन्यन्तः
रज्ज्वादिज्ञानस्यैवभावः समानरूपसद्भावेनाविद्यात्तमस्तुतीर्येति प्रमाणम् । अतो न विद्या

अपह्नवः, इति । अनादिप्रयोजना च मूलाधिद्याऽपि ब्रह्मसिद्धिसंमतः । अतस्तत्स्वरूपभेदे सहापि नापदापोऽधिद्यायाम्, तत्त्वज्ञानेन निवृत्तौ च सम्भवति ।

अधिद्याया अभावविलक्षणत्वे भावत्वव्यपदेशः, तस्या भावाभाव-
विलक्षणत्वेनानिर्वचनीयत्वमेव स्वरूपम्

अस्या अधिद्याया लक्षण-प्रमाणादिकं सर्वमपि तत्त्वप्रदीपिकादौ सम्पक् परीक्षितम्, यस्य न्यायसुधादौ निरासो दृश्यते । सा च भावरूपा । भावरूपत्वं च तस्या अभावविलक्षण-त्वमात्रेण, परमार्थतस्तु भावाभावविलक्षणा तृतीयप्रकारा सेतीष्टसिद्धयादौ व्यक्तम् ।

अधिद्याभावरूपस्य द्वैतिनामधिप्रतिपत्तायपि न्यायामृत-
न्यायदृष्ट्या भावत्वनिरासाद् न्यायामृत-
निरासः उच्यते । अत्र द्वैतसिद्धेरभावाभावत्वनिरासः,
वस्तुतस्तु भावत्वनिरासोऽप्यत्र

यद्यपि द्वैतसिद्धान्तेऽपि भावरूपमेवाज्ञानम्, नाभावरूपम्; तत्रानिर्वचनीयत्वादी विप्रतिपत्तायपि तत्रापिवादात्; तथापि तस्या भावरूपत्वसमर्थनं नैयायिकादिनिरासदृष्टयेव, न तु स्वदृष्टयेति तदीय एव निश्चये व्यक्तम्, इति न्यायामृतस्य तदभावात्निरासो न यस्तुगति-मनुष्येति तन्निरासायैव द्वैतसिद्धिकाराणां प्रयत्नो निष्प्रयोजनः; तथापि 'गतानुगतिको लोकः' इति न्यायेन न्यायामृतगतिमेषानुसृत्य द्वैतसिद्धिरप्यत्र कृत्वाचित्तया गच्छति ।

अधिद्यालक्षणानां तत्त्वप्रदीपिकोक्तानां निरूपणम्,
सर्वेषां लक्षणानां तत्र सम्भवयद्वा

तत्राधिद्यालक्षणानां मानादिक्रिये तत्त्वप्रदीपिकामेवालम्ब्य, प्रायेण न्यायामृतनिरासार्थम-द्वैतसिद्धिः । तत्राज्ञानलक्षणमनादिभावत्वे सति ज्ञाननिरर्थकत्वम्, भ्रमोपादानत्वम्, ज्ञानत्वेन रूपेण ज्ञाननिरर्थक्ये वा । तत्राप्यस्य प्रयोजोपादानमूलाज्ञानेऽनादिभाववत्त्वस्य, उपादानत्वस्य च विद्यमानत्वाल्लक्षणसमन्वयः । शुक्तिरूपाय ज्ञानगतायेर ज्ञाननिरर्थकरूपोपादानमपीति लक्षणसमन्वयः । भावत्वं चास्याभावविलक्षणत्वमात्रेण, तस्य ज्ञानाभावाधिनिरास एव तात्पर्यात्, तस्य भावाभावावच्छिन्नमनोविपरिवारत्वात् तस्याभावावच्छिन्नत्वमपि न विद्वद्म ।

तृतीयप्रकाराया अधिद्याया भावा-

भावोभयोपादानत्योपपत्तिः

न चोपादानोपादेयभावे साबाह्यनियम इति तु 'न निवृत्तशङ्कात्' इत्यधिकरणेन सिद्धान्तितम् । अतस्तस्याभावभिन्नत्वेऽपि न भावरुम्, किन्तु सद्ब्रह्मलक्षणत्वमेव; तथापि माशानामपि सतां तृतीयप्रकारत्वमस्यादृतम् । यदिकञ्चित् साधर्म्यं तु सर्वत्र सत्त्वादिनां मुख्यमित्यपि तत्रैव स्थितम् ।

ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वम्, जीघन्मुक्तानां

संस्कारस्यापि ज्ञानेनैव निवृत्तिरित्यादिविरोधः

ब्रह्मणो नृत्तिविपर्ययपक्षेऽपि स्वरूपसदुपाधिमतो ज्ञानस्यैव निवर्तकत्वादज्ञानस्य ज्ञाननिवर्तकत्वम् । जीघन्मुक्तज्ञानसंस्कारादीनामखण्डाकारनृत्तेर्ज्ञानमुक्तत्वेन प्रारब्धस्य प्रतिबन्ध-
कस्याभावे ज्ञाननिवर्तकत्वम् ; अप्रामाण्यज्ञानानास्फुटपटुतमसंस्कारखण्डितप्रमत्तप्राप्त्यनुभूत्यमानाद-
ज्ञाभावसहितस्याऽऽदेशादिमोक्षमन्त्रसमानस्य तत्त्वज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वात्, "भोगेन त्वितरे
क्षययित्वा ततः संपद्यते" इति सूत्रस्य प्रारब्धाभावसद्विचारोपपन्नमात्रे तात्पर्यात्, स्यत एष
संस्काराणां निवृत्तिरित्यस्यापि विना प्रमत्तं साक्षात्कारस्यानुवृत्तिबोधन एव तात्पर्यान्वयः ।

अधिद्याया भावाभावविलक्षणत्वरूपतृतीयप्रकारत्वादितोऽर्थः,

तस्य माधोपपत्तिश्च

सत्त्वावस्थयोरिव भावाभावयोरपि परस्परविरुद्धरूपत्वाभावेन न्यायबन्धिनोक्तरीत्या
स्थीकर्तव्यत्वान्न तृतीयप्रकारत्वविरोधः । अज्ञानस्य चाप्यस्यैव साक्षिभावत्वमन्य-
विद्यानृत्तुपहितत्वैतत्त्वस्यैव साक्षित्वादविद्यानिवृत्तिर्काल एव साक्षित्वस्यापि निवृत्तेः संविग्नमात्रस्या-
साक्षित्वाच्च माधोयोगः ।

अधिद्याया भ्रमोपादानत्वलक्षणस्य निवृत्त्यर्थम्

भ्रमोपादानत्वं चाऽज्ञानलक्षणम् । इदं तु मायाऽपि परिणामविपर्ययोपादानकारणमिति
विपरणमतमिमांशेन । उपादानत्वं हि तस्याः परिणामविपर्ययैव विवक्षितमिति न ब्रह्मण्यतिशयः ।
अतपि तृतीयप्रकारत्वाद् भावाभावोभयोपादानत्वं बयाप्यमनादृतम् । अन्यदपि लक्षणमेव-
मनादृतं द्रष्टव्यम् ।

भावरूप एवाज्ञानेऽहमज्ञ इति प्रत्यक्षं प्रमाणम्

अयं भावरूपेऽज्ञाने प्रत्यक्षप्रमाणोपन्यासः । यद्यपि द्वैतमतेऽपि भावरूपमेवाज्ञानम्, नाभावरूपमिति द्वैताद्वैतमतप्रक्रियाप्रस्तावे नायं विचारः सावसरः; तथापि न्यायानुमतमनुसृत्यैव 'गुणानुगतिर्यो लोकः' इति न्यायेनाद्वैतसिद्धिरप्याऽऽस्तमनुगच्छति । 'अहमज्ञः', 'मागम्यं च न जानामि' इति प्रत्यक्षमज्ञानमवगाह्यते, न तज्ज्ञानाभावपरम्; धर्मि-प्रतियोगिज्ञानयोः सतोर्ज्ञानाभासानुभवविरोधात्, भावरूपत्वे तज्ज्ञानस्य धर्मिज्ञानस्य साभिज्ञानत्वात् साक्षिज्ञानाज्ञानसाधकत्वादुपपत्तिः ।

अज्ञानस्य ज्ञानायत्योपपत्तिः, साक्षिवेद्ये सुखादौ

'सुखं न जानामि' इति प्रतीत्युपपत्तिश्च

अभारमर्षस्याज्ञानाभक्त्येन नाज्ञानानुभवविरोधः । विवरणाचार्यैरहमज्ञ इति प्रतीती तस्य शुद्धचैतन्याश्रयत्वेऽप्यन्तःकरणज्ञानयोरेकत्र द्वयमिति रीत्या शुद्धचैतन्याश्रयत्वेनैवोक्तानुभवस्य व्यवस्थापनात्, साक्षिवेद्ये सुखादौ तु साक्षिणोऽज्ञानाविरोधेऽपि 'सुखं न जानामि' इत्यादिप्रतीत्यापादनं न्यायानुगतम्, तदीयचन्द्रिकागतम्, बिन्दुदीकार्या च ब्रह्मानन्दसरस्वतीभिः सुखस्यैवाज्ञानविरोधित्ववर्णनेन परिहृतम् । अत एव 'सर्वं वस्तु ज्ञातव्याऽज्ञाततया वा साक्षिभास्यम्' इति विवरणमुपपद्यते ।

'न जानामि' इति प्रतीतेर्ज्ञानाभावाभाविपक्ष्यत्वेऽप्यज्ञानस्य भावरूपतैद्य

यस्तु नस्तु 'न जानामि' इति ज्ञानप्राप्त्यभावाविषयमित्येवाभाववादिना स्वीकर्तव्यम् । ज्ञानप्राप्तादक्ष ज्ञानस्याज्ञानावस्थैवेति तेनापि भावरूपज्ञानविपक्ष्यमेव पर्यवस्यति । अत एव चाज्ञानोपादानता, तदीयैनावरणेन ब्रह्मणो विवर्तमानता च सिद्धयति । भस्वाज्ञानस्य भावरूपस्य विशेषशक्तिः प्रायेण सर्वतमता, तस्यावरणशक्तौ परं विवादः । अधिकमन्वयः ।

भावरूपे ज्ञाने विवरणाचार्याद्यभिमत-

नुमानप्रमाणोपन्यासः, सर्वेषां

भावामावधिलक्षण-

तृतीयप्रकाराज्ञानसाधनत्याचिरोधः

अथ ज्ञाने नुमानप्रमाणं यथा—(१) प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावाङ्गीतरिक स्वविषयाऽऽवरण-स्वरूपगत-वस्तुवन्तरपूर्वकम्, अप्रमादितार्थप्रत्यक्षरूपम्; अन्यकारे प्रमाणोत्पन्नप्रदीपप्रभायत् ;

(२) चैवप्रमा प्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तिष्य, प्रमात्वात् ; मीमप्रमावत् ; (३) विगीतो भ्रम एतज्जनसाध्यातिरिक्तोपादानकः, विभ्रमत्वात्, संमतवदिति तत्र त्रयः प्रयोगाः । तत्राऽऽयमनुमान-मेनाशानपक्षे विवरणाचार्यशाम् । एवं तृतीयानुमानमपि । द्वितीयं तु जीवाशानवादां तज्ज्ञानत्ववादं चाभिरु । सर्वत्र प्रागभावातिरिक्तत्वमेवानुमानस्य विषयः, न तु तस्य स्वरूपमावत्वमपि या, तेनाशानस्य न भावाभावविलक्षणतृतीयप्रकारत्वविरोधः ।

अधिद्यानुमाने वस्तुपदप्रयोगप्रयोजनादिः

यद्यपि प्रथमानुमाने वस्तुपदं प्रयुक्तम् ; तथापि तच्चृतीयप्रकारतापक्षेऽपि तद्वस्तुत्वस्य व्याव-
हारिकत्वं सत्यस्यानिर्वचनीयत्वेऽपि स्वीकारात् भ्रुतिः ; अन्यथा प्रमागेनानुमानेन प्रमाणज्ञानस्यापि पक्षत्वेऽज्ञानविषयकाज्ञानान्तरसाधनान्वचनयस्या स्यात् । अनोऽत्र प्रथमज्ञानस्य प्रागभावव्यतिरि-
क्तमेव साध्यम् । तत्र तत्र प्रमाणज्ञानेन भावत्वमेव साध्यत इति वर्णनमपि तस्याभावव्यतिरिक्त-
त्वाभिप्रायमेव । तत्रैव स्वत्वविद्यायां विप्रतिपक्षिः ; अन्यथा विशिष्य प्रागभावव्यतिरिक्तेति विशेषणं
धितपम् ; वस्तुपदेन भावत्वविषयत्वाऽपि प्रागभावव्यावृत्तिरिद्धेः । अत एव द्वितीयानुमाने
वस्तुपदाभावः । तृतीयानुमानेऽवाध्यातिरिक्तत्वविशेषणं तु ब्रह्मोपादानकत्वमात्रमादाय तिद्धसा-
धनवारणार्थम्, विवरणप्रतेऽज्ञानब्रह्मोपादानत्वस्वीकारात् । तत्र मण्डनमते, याचस्पति-
मते वा ब्रह्ममात्रोपादानकत्वस्वीकारात् तन्मतनिरासाभिप्रायं तृतीयानुमानम् ।

अनृत-भावाऽज्ञान-तमोनीहारादिघटितभ्रुति-

प्रमाणानामाचरणशक्तिः-

मति, आचरणविक्षेपशक्तिद्वयवति

वाऽज्ञाने प्रमाणानामुपन्यासः

अवाज्ञाने श्रुतिप्रमाणोपन्यासः । तत्राज्ञाने “अनृतेन प्रसूदाः,” “विश्वमायानिर्गुतिश्च”
इति च भ्रुतिः । ज्ञाननिर्वन्धेऽज्ञाने मानम्, भावाऽविद्ययोरैक्यात्, तस्याः शक्तिमेदमात्रत्वां-
द्राऽऽचरणनिर्गुतिपरत्वस्यैव युक्तत्वाच्च, इति । श्रुतिद्वयभेदमज्ञाने प्रमाणम् । “ज्ञानेन तु तदज्ञानं
येनां नाशियन्मात्मनः ।” इति तु ज्ञाननाशत्वमज्ञानस्य प्रतिपाद्यते । एवम्—“नासदासीद्
नोसदासीत् तम आसीत् तमसा गूढममे प्रकृतम्” इति श्रुतिः सदसद्विलक्षणआचरणशक्ति-
मदज्ञाने प्रमाणम् । अगिर्वचनीयस्यापि, काळसम्बन्धस्यानिर्वचनीयस्य स्वीकारात्

'तम आसीत्' इत्यासीच्छब्दप्रयोगोपपत्तिः । किं ब्रह्मा? मायाशब्दो मिथ्याभूतविविच-
कार्यकारिपरः, शुक्तिरूप्यादौ तत्तदुपादानाज्ञानानां भावरूपाणां स्वीकारात् । विवि-
चार्थक्रियाया व्यवहार एव साक्षात् मायाशब्दप्रयोगः । सर्वथा ॥ वज्रादौ पृथिव्यादिव्यवहारा-
भावेऽपि पृथिवीत्ववद् मायाशब्दव्यवहाराभावेऽपि न दोषः, 'नैमित्तिके सति निमित्तानुसरणम्,
न तु निमित्तमस्तीति नैमित्तिकारोपः' इति न्यायाच्च । नीहार-तमःशब्दावपि "नीहारेण
प्रावृताः", "तमसा गूढमग्रे" इत्यादिवाक्यगतौ मायाया आवरणशक्तौ प्रमाणम् । श्रुत्यन्तराणि
चात्र प्रमाणानि सविमर्शमद्वैतसिद्धौ विस्तृतानि ।

जीवस्यानवच्छिन्नब्रह्मानन्दप्रकाशानुपपत्तिः, भ्रमस्य

सोपादानत्वानुपपत्तिश्चाविद्यायां प्रमाणम्

अर्थापत्तिप्रमाणमप्यविद्यायांमद्वैतसिद्धौ सवित्तरं परीक्षितम्—तत्रैका (१)
तत्राऽऽद्या जीवस्यानवच्छिन्नब्रह्मानन्दप्रकाशानुपपत्तिः, (२) भ्रमस्य सोपादानत्वानुपपत्तिर्द्वितीया ।
तत्र जीवस्यानवच्छिन्नब्रह्माभावो जीवत्वेश्वरत्वादिविभागश्च्युतायामेव, न त्वाधिप्रयुक्तजीवत्वा-
द्यवस्थायाम्, जीव ब्रह्मावेदेऽपि 'सन् घटः' इत्यादौ सदात्मना यथा ब्रह्मप्रकाशोऽसत्त्वापादका-
ज्ञानविषयत्वमात्राभावेन, एवमानन्दात्मनाऽप्रकाशोऽपि भवितुमर्हति; तथापि तदात्मनाऽ-
प्रकाशोऽज्ञानान्दत्तापादकाज्ञानवशात्, किन्तु तत्र सदाद्यात्मनाऽखण्डाकारब्रह्मणोऽज्ञानमनाद्यविद्या-
प्रयुक्तं सदादिभेदमादायैवेति जीवेशादिभिरखण्डस्य ब्रह्मणः सदादिभेदः । तत्राप्यानन्दात्मना-
ऽप्रकाशः सदाद्यात्मनैव प्रकाश इत्यादिकमनाद्यविद्याया अनादियोगं विना नोपपद्यते । सर्वथा
त्वनवच्छिन्नब्रह्मण आनन्दात्मनाऽपि प्रकाशानुपपत्तिः प्रथमाऽविद्यायां प्रमाणम् ।

अमोपादानत्वानुपपत्तिर्विवरणतीत्यैवाज्ञाने प्रमाणम्

एतेन—अमोपादानत्वान्यथानुपपत्तिरपि प्रमाणमिति—व्याख्यातम् । भ्रमे ह्युपादानं
बाधकज्ञानवाच्यमपि तद्विषय इव; अन्यथा शुक्तिज्ञानानन्तरं वाक्यस्य रजतस्यापि रजतज्ञानस्यैव
मन एवोपादानकारणं स्यात्, अतो वाचकज्ञानवाच्यत्वं अमोपादानस्य तस्यैव स्यात्, यत् साक्षात्
स्तरगतान्तरानाद्यं स्यात् । न चान्तःकरणं साक्षात् शुक्तिज्ञानस्यैव ब्रह्मज्ञानस्य बाध्यं स्यात् ।
अज्ञाननाशधीनो ह्यन्तःकरणनाशः । अत एवास्याखण्डाकारखण्डेऽज्ञाननाशानन्तरमेव मोक्षः ।
अतो नान्तःकरणं अमोपादानम् । अन्तःकरणं हि भ्रमविनाशकवृत्तेरुपादानम्, न भ्रम-तद्विष-
योपादानम्, मर्हति; व्याघातात् । तत्रोपादानोपादेययोः समसत्ताकत्वमज्ञानोपादानतायामेव भवति,

भ्रमोपादानत्वं तु विवर्तविषयैव । अतः द्युक्तिरुपादौ भ्रमोपादानत्वान्यथानुपपत्त्या तूष्णज्ञान-
कल्पनपद व्यावहारिकभ्रमोपादानत्वान्यथानुपपत्त्या मूलाज्ञानकल्पनमिति विवरणरीत्या व्ययस्या ।

यच्चस्पष्टिमते भ्रमोपादानत्वं नाविद्यायाः, तन्मते
तस्या आवरणविधया निमित्तमात्रत्वात् तथापि ग्रहमात्र-
विवर्तोपादानत्वानुपपत्तिरक्षाने प्रमाणम्

गण्डनमते तु नाविद्योपादानम् ; ब्रह्मात्रविवर्तोपादानत्वाद् नानुपपत्तिद्वयमप्यज्ञाने ।
तन्मते हि ब्रह्मैवोपादानम्, तदपि विवर्तविषयैव । तच्च विवर्तोपादानत्वमज्ञानेनाऽऽवरणविधया
निमित्तकारणत्वमात्रमविद्याया, इति तत्र भ्रमोपादानत्वानुपपत्तिर्वैक्षण्यो विवर्तमानत्वमात्रानुपपत्ति-
रक्षाने प्रमाणमेव । प्रथमा त्वनुपपत्तिरुभयत्र समानैव ।

अज्ञानस्य जीवाश्रयत्व-ग्रहमाश्रयत्वेद्वयराश्रयत्व-
पक्षाख्योऽपि युक्ताः, तन्नामानस्य जीवाश्रयत्वेद्वयराश्रयत्व-
पक्षयोर्नानिबन्धेत्यादि, तत्र सर्वत्र जीवस्य चन्द्रः,
सर्वज्ञत्वं चैद्वयस्यैवेति व्ययस्या

अज्ञानस्य चिन्मात्राश्रयत्व-सर्वाश्रयत्व-जीवाश्रयत्वपक्षाख्योऽद्वैतसिद्धौ समर्थितः । इदञ्च
न्यायामृतानुवादमनुकृत्य यथान्यायामृतं कृत्वाचिन्तया विचारसरणिं स्वीयामनुसृत्य । यस्तुतस्तु
चिन्मात्राश्रयत्वसर्वज्ञाश्रयत्वपक्षौ द्वावेवाद्वैतमते । तत्र चिन्मात्राश्रयत्वमज्ञानोपाधिरवमात्रेण,
सर्वज्ञाश्रयत्वादस्तु तस्य विशेषणत्वमिष्टमिति । तत्र प्रथमे सर्वज्ञत्वं सर्वतादात्म्यमात्रेणानुप-
हिततद्विषयमात्रस्य जगत्कारणस्य, द्वितीये सर्वशीपाधिमायावरिणामनुकृत्याश्रयत्वेन । उभयत्र—

“जीव ईशो विद्मद्राक्षि तथा जीवेशयोर्मिदा ।

अविद्या तच्चित्तोर्गोः पदस्माकमनादयः ॥”

इति यत्नाद् अनादित्वादविद्यायोगस्य नान्योन्याश्रयः । तत्रोभयत्राविद्याया उपाधि-
त्वेऽपि कारणावस्थोपाधेः प्रतिविम्बपक्षपातित्वत्, तदन्वच्छिन्नपक्षपातित्वादेकस्यैव चन्द्रा-
पत्तिः । तत्र जीवाश्रयत्वपक्षे विशिष्टस्य जीवस्यैव चन्द्रः, सोऽपि पूर्वपूर्वभ्रमसङ्कृतमूलावि-
द्यावच्छेदेन बीजाङ्कुरन्यायेनानादिना, पञ्चान्तरे त्वनादिना प्रतिविम्बमात्रेण ।

अहमज्ञ इति प्रतीतेर्मण्डनमते, चिचरणमते चोपपत्तिप्रकारः । उभयत्रापि कारकत्व-
प्रकारश्च चैतन्यस्याज्ञानाश्रयत्वाद्यविरोधश्च

‘तत्राहमज्ञः’ इति प्रतीतिः साक्षाज्जीवस्यैवाज्ञानाश्रयत्व एव, बिम्ब-प्रतिबिम्बभावे त्वज्ञा-
नाहङ्कारयोरेक्य द्वयमिति रीत्योभयोरपि ‘लब्धे कर्मात्’न्यायेनोभयत्र तद्वन्धमोक्षव्यवस्था बुद्ध्यादि-
तादात्म्य-तदभावाभ्याम्, बिम्ब-प्रतिबिम्बवृत्तिभ्यामिति विशेषः । तत्राविद्याकारणत्वं ब्रह्मा-
वरणमात्रेण तद्विचर्तृतापादानताप्रयोजकत्वाद् निमित्तकारणत्वमात्रं जीवाश्रयाज्ञानवादे, ‘अन्यत्र ॥
परिणामित्वेनोपादानकारणत्वं चावरणेन निमित्तकारणत्वमपीत्यभिन्ननिमित्तोपादानत्वं ब्रह्मणः ।
विशेषस्तु ब्रह्मण उपादानत्वं विवर्तमानत्वमात्रेण, अविद्यायास्तु परिणामित्वमात्रेण । उभयत्र
चिन्मात्रस्य स्वप्रकाशस्यात्मस्वभावस्य नाविद्याया विरोधः, किन्तु श्रवणादिजन्यवृत्तेरेवेति तत्र
तत्र व्यक्तम् । वक्तव्यञ्चात्र सर्वं पूर्वमेवोक्तम् । न्यायामृतस्य चिन्मात्रस्याज्ञानविरोधित्वेन तदा-
श्रयत्वविपर्ययायोग इति शङ्का तु नाद्वैतसिद्धान्तमूरीकृत्य ।

चिन्मात्रस्याज्ञानविपर्ययोपपादनम्, तस्यैव चाशक्तित्रयेण ‘नास्ति’, ‘न प्रकाशते’,
‘नानन्दः’ इति प्रकारत्रयेणावरणात्,
वृद्धादिज्ञानमात्रेणामुक्तिश्चेत्यादि

अथाज्ञानविपर्यये शङ्कापरिहारौ । तथाहि—अज्ञानस्य विपर्ययोऽपि चिन्मात्रमेव; तत्रैव
प्रकाशप्रसक्त्याऽऽवरणकृत्यसंभवात् । तत्रावरणकृत्यं त्वसत्त्वापादकत्वशक्त्या, अमानापादकत्व-
शक्त्या, अनानन्दतापादकत्वशक्त्या च ‘नास्ति’, ‘न प्रकाशते’, ‘नानन्दः’ इत्यभिज्ञाभिलषनादिरूपो
व्यापारः । सा च शक्तिः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थानु यथासंभवं वर्तते । तत्राज्ञानसम्बन्धस्तु—

“जीव ईदृशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिदा ।

अविद्या तद्धिनोर्योगः पदस्माकमनादयः ॥”

इति ध्वननादनादिः । चिदिव, अविद्याप्यनादिः । स च सम्बन्धविन्मात्रस्यैवाद्वितीयत्वादिवि-
शिष्टचैतन्यस्य । तत्र शुद्धायाभितः स्वप्रकाशत्वेऽपि परिपूर्णानन्दादिरूपेणाप्रकाशाच्चावरणविरोधः ।
जीवेशधरयोः वसितमेदकत्वेन जीवं प्रति चैतन्याप्रकाशो वस्तुतः संविन्मात्ररूपेणाभेदेऽपि न व्याह-
न्यते, अनवच्छिन्नचैतन्यरूपेण मुक्तं न जानामीत्यनुप्रवादं शानात्मनाऽज्ञानं ब्रह्मणः । परोऽयमित्यादि-
ज्ञानेन परावयवच्छिन्नचैतन्याज्ञानत्वस्यैव नाशः, तदवच्छिन्नचैतन्याज्ञानत्वस्य तदवच्छिन्नचैतन्यज्ञा-

नेनैव निवृत्त्याऽनवच्छिन्नचैतन्याज्ञानानिवृत्त्या न घटादिज्ञानमात्रेण मुक्तिः । यावन्ति अनाद्यव-
च्छिन्नचैतन्यविषयज्ञानानि, तावन्ति तत्र ज्ञानानि, तावन्यज्ञानविषयत्वानि निवर्तन्ते
इति वा स्वीकाराच्च कोऽपि दोषः । उपदिष्टान्याविषयकत्वे कस्युपदिष्टविषयकत्वस्यैव ज्ञाना-
ज्ञानयोर्विरोधविषयोकाराच्च । तथा चानवच्छिन्नचैतन्यमेवाज्ञानविषयः, तत्तदवच्छिन्नचैतन्यविषया-
ज्ञानान्यवच्छिन्नचैतन्यज्ञाननाश्यानि, इति घटादिमानेन न मुक्तिरिति सर्वमनवद्यम् ।

सिद्धयुक्तरीत्याऽज्ञानस्याश्रय-विषयचिवेकसंग्रहः

अद्वैतसिद्धिकारास्तु—स्वरूपत आश्रयतो विषयतश्चाज्ञानं मुनिरूपमेव । तथाहि—
चिन्मात्रमेवाज्ञानाश्रयः । अभिग्राहिसाधारणस्य 'नास्ति न प्रकाशते' इति व्यवहाररूपस्य, 'अस्ति
प्रकाशते' इति व्यवहाराभावरूपस्य वा आवरणकृतस्य तत्रैव संभवात् । आवरणं च तद्योग्यता,
अज्ञानसंबन्धरूपं सुस्पष्टादिसाधारणी आवरणज्ञानमयत्तिष्ठते इति सुस्पष्टादौ नानावरणम्, मोक्षकाले
याऽऽवरणमापद्यते । इदं चावरणानादित्येन चित्प्रकाशयत्वेन च, उत्पत्तौ इति शक्तौ वा न सापेक्षमिति
नात्माभयादिकम् । उदा स्वरूपतः प्रकाशमानस्यापि शुद्धचैतन्यस्य परिपूर्णाकारेणाप्रकाश-
मानत्वात् तत्रावरणरूपत्वेन न किमपि बाधकम् ।

अज्ञाननिवर्तकानुपपत्त्याद्विपरिहासप्रकारः

एतेन—अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपस्य प्रकाशत्वविरुद्धे योग्यतायोग्यत्वे
कथं ब्रह्मणि संभवतः ? अज्ञानादिमत्त्वेनापरोक्षव्यवहारयोग्यतम्, स्वरूपेण न मेति
कथ्यते स्वरूपाप्रकाशापत्तिरिति यन्नमपि—पराहतम् ; कल्पितमेदं जीवं प्रति
शुद्धचैतन्यस्यावृत्त्यमेव त्रिविधमिति न स्वप्रकाशविरोधः । भेदावरणयोर्ममदोरप्यनादि-
त्वेन परस्परानन्तर्वाभावाज्ञानोभ्याश्रयः । कल्पितमेदस्य जीवस्यापि शुद्धचैतन्यतया जीवं
प्रत्यपि चिन्मात्रप्रकाशानाश्रयत्वाज्ञानसाध्यतायामपि न विरोधः । अज्ञान-तमशोर्थादशो विरोधो
न तादृश एव चैतन्याज्ञानशोः ; प्रकाशमाने वस्तुन्यज्ञानानुभवदालोके तमोऽनुभवाभावात्,
इति स्वरूपचैतन्यस्याज्ञानविरोधित्वे न किमपि बाधकम् । सुखादिस्वरूपं न प्रकाशत इत्यनु-
भवाभावेऽप्यवच्छिन्नाकारेण न प्रकाशत इत्यनुभवाच्छुद्धचैतन्यस्याज्ञानविषयकत्वे न कोऽपि
दोषः । 'स्वदुक्तमर्थं न जानामि' इति भासमान एवाज्ञानानुभवात्, सामान्यनिश्चयशक्तिविशेष-
सन्देहेनैव सामान्यज्ञानजनितविशेषज्ञानेनापि विशेषविषयीकरणसावश्यकत्वेन भासमानेना-
ज्ञानमित्युक्तानुक्तप्रत्ययविरोधापत्तेः, द्वेषस्येव द्विष्टस्याप्यवच्छेदकतया इच्छाविषयत्वात्,

ईश्वरस्य भ्रान्तिरुक्तत्वेन भ्रमविषयकत्वस्यापि विद्यमानत्वाद् असदादीनामपि सर्वत्वेन सर्वज्ञानस्य विद्यमानत्वाच्च द्वेषस्येष्टत्वेऽपीत्यादिदृष्टान्तोऽप्यसंप्रतिपन्नः, इत्यज्ञानज्ञानाभावे नाज्ञानज्ञानसंभवः, इति प्रकाशमान एवाज्ञानम् । प्रतियोग्यभावयोरिव ज्ञानाज्ञानयोरपि विरोधादभावस्य प्रतियोगि-
सत्त्वानपेक्षत्ववदज्ञानज्ञानस्यापि स्वविषयाज्ञाननिवृत्त्यनपेक्षत्वात्, नाज्ञानाविरोधिण्या अज्ञाननि-
वृत्तेरपि कल्पनाप्रसङ्गः । विरोधस्य समानत्वात्तद्विषयकज्ञानापेक्षापि नास्तु, इति वर्णने
तु अभावस्यभावविरोधिप्रतियोगिज्ञानविषयत्वमज्ञानस्याभाववैलक्षण्यसाधकमेवोपपादितमित्यस्मिन्
मत एव पर्यवसानम् । एवं च वृत्त्यवच्छेदेन चैतन्यस्याज्ञानविरोधित्वम्, न स्वरूपत इति स्वरूप-
चैतन्यस्याज्ञानविषयत्वे न कोऽपि दोषः ।

चिदुपरागार्था वृत्तिरिति मतेऽप्यज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकत्वेन वृत्तेरेवाऽज्ञानविरोधि-
त्वमिति मन्तव्यम् । जानामीति व्यवहारस्यापि वृत्तिप्रतिबिम्बितं चैतन्यमेव विषय
इति न कोऽपि दोषः । वृत्तेस्तु निवर्तकत्वं प्रमाणवृत्त्युपाकृत्यप्रकाशत्वेन विवक्षितम्,
न तु जातिविशेषत्वेन, प्रकाशत्वेन वा । परोक्षवृत्तेस्तु विषयपर्यन्तत्वाभावात् विषयाभिज्ञान-
निवर्तकत्वम् ।

एतेन—सुखादिस्फुरणमपि—न्याख्यातम् । तत्र सुखादेशात्तैकसत्त्वेनाज्ञाननिवृत्तिं
विनेवाज्ञानादर्शनादिति स्फुरणमात्रस्याज्ञानविरोधित्वे प्रमाणाभावः । परिपूर्णत्वादिनाऽ-
प्रकाशविधुराधामावेऽप्यप्यासाधिष्ठानत्वादिना प्रकाशमानत्वाद् स्वसत्तायामप्रकाशविधुरत्वेन
स्वप्रकाशत्ववाचनमप्युपपन्नमेष । साक्षिवैवे सुखदुःखादौ तु नाज्ञानप्रसक्तिः । आत्मा च प्रकाश-
रूपो न साक्षिवैद्यः, इति स एवाज्ञानविषयः । घटादिरिव स्वतमोनिवर्तकमालोकमात्रमपि स्व-
तमोनिवर्तकवृत्तिमपेक्षत इति न दोषः । अत एव “सर्वं यस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षि-
भाष्यम्” इति विवरणवचनमुपपद्यते ।

अज्ञानविशेषः, शक्तिविशेषोऽवस्थाविशेषो वाऽधियागतो विशिष्टगोचरवृत्त्या
निवर्तत एव । प्रपञ्चोपादानमूल्यज्ञानं परं भेदभ्रमस्यानुभूयमानत्वेन भ्रवणादिकारण-
विशेषजन्येनैव ज्ञानेन निवर्तते । यतोऽयमिति ज्ञानेनापि तदवच्छिन्नाज्ञातत्वप्रयोजकाज्ञानविशेष एव
निवर्तते, इति न सज्यो मोक्षापत्तिः, इति वृत्तेरेवाज्ञानविरोधित्वे न किमपि बाधकम् । तत्सिद्धम्—
“आभयत्व-विषयकवमाग्निं निर्धियागचित्तिरेव केवला” इति । एतेन—आत्ममात्रदेशादिभेदो ज्ञान-
विषय इति पथोऽपि—न्याख्यातः; द्वितीयामावोपलक्षितात्मस्वरूपमेवाज्ञानविषय इत्यहोकारेऽपि
न दोषः; तत्परागापि शाक्त्यानामलब्धार्थत्वाद्युपपत्तेर्वर्णयिष्यमाणत्वादिति निरूपयन्ति ।

अप्राप्तानि निवर्तकानुपपत्तिनिवृत्त्यनुपपत्तेराद्याः श्रीभाष्यादावुत्थापिता, न्यायामृते न प्रयोज्येति चेत्; तथाप्यज्ञानाभयानुपपत्तिशङ्कावीजं ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधकस्यैव निवर्तकानुपपत्तावपि वीजम्, इति तत्र निर्धारितया ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधकस्यैव सापि शङ्का परिहृतप्राया ब्रह्मविद्वत्करोत्या, इति न तदर्थं प्रयत्नं प्रकरणम् । अज्ञाननिवृत्त्यनुपपत्तिस्त्वनादित्वेऽप्यनिर्वचनीयस्य ज्ञाननास्त्यस्य श्रुतिस्मृतिविद्वत्त्वाभावव्यति ।

अहमात्मना कर्तृत्वाध्यासादिसमर्थनोपयोगितयाऽ-

ख्यात्यापि परीक्षाऽऽवश्यकता

तदेवभाष्यसो भगवत्पादैरप्यासमाभ्यो जगन्निष्पत्त्य-तदेतु-सत्प्रत्यक्षानुमानागमाद्यविरोध-मायावादाद्युपहृणोः 'अहमिदम्', 'ममेदम्' इति नैसर्गिको लोकस्यवक्षारोऽप्यासकारणाभावात् 'अहं पदार्थमखण्डं मायैव प्रवर्तितः' इति शङ्कानिरासस्तच्चयुक्तिजातानां संमर्शेण, अनिर्वचनीया-भावविशङ्कणमात्राभावविलक्षणज्ञानोपपादनेन चोपहृतिः । परन्तु—अहमर्थस्य विद्वि-दात्मवरूपमप्याससिद्धान्तनिष्पन्नं समर्थयितुं धर्माध्यासात् कर्तृत्वाध्यासादि, देशात्मैक्याप्यासश्च समर्थनीयः, तदर्थमपराणि प्रधानान्योपसंहारिकानि वीणि प्रकरणानि । तानि ॥ प्रकरणान्योपसं-हारिकार्थपराध्यासासमाप्यस्य सामान्यतोऽप्यासे निरूपितेऽप्यध्यासस्य विशिष्य निष्पत्त्यस्य स्याति बाधानुपपत्त्या तस्यानिर्वाप्यत्वात्तुपपत्त्या अस्यात्यन्तयाध्यातिनिरसनेनानिर्वचनीय-त्वातिप्रमर्शनं विना न सिद्ध्यति । अतः 'पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयान्' इति न्यायेनाऽहमर्थाना-त्मताऽर्तुत्वाप्यासदेशात्मैक्याप्यासज्ञानपूर्वत्वेन पूर्वोदाहृतानामनिर्वचनीयत्वव्यातिबाधानुपपत्तीना-मेवार्थतः पूर्वार्थं युक्तम्, इति तानि प्रकरणानि पूर्वं प्रहृत्य, अहमर्थानात्मत्वादिप्रकरणानामुप-संहारेणाद्वैतसिद्ध्यर्थः संकल्पते, येनाध्यासमात्रेणाद्वैतसिद्धेः प्रथमपरिच्छेदस्य चैकदानयता, अध्यास-भाष्यत्वैवाद्वैतसिद्धेरात्मतत्त्वमुख्यवस्तुतायामेव तात्पर्यं चोन्नेतुं शक्यम् ।

“स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावमासः”, “तथा च

लोकेऽनुमद्यः” इति भाष्याभ्यामस्यात्यन्तयाध्यासादित्यादि-

निरासेनानिर्वचनीयस्यातेरेव

सिद्धान्ततत्त्वसूचनम्, असत्स्यातिनिरासश्च

तथाप्यासमाध्ये—“तं केचिदन्वयान्तरमाप्यास इति वदन्ति । केचित्तु यत्र यदध्यासः, तद्विद्वेकाग्रहनिवन्धनो भ्रम इति । अन्ये तु यत्र यदध्यासः, तस्यैव विपरीतधर्मत्वपरम्परा-

माचक्षते” इत्यन्यथाख्यात्याख्यातनिर्वचनीयत्वात्। केवलमुपक्षिपन्ति भगवत्पादाः। परन्तु तत्रानिर्वचनीयत्वातिरेकं युक्तैति न वर्णयन्ति; तथापि ‘स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः’ इत्यध्यासलक्षणवाक्येन स्मृतिरूपत्वोक्त्या रजतांशे स्मरणमित्यख्यातिनादस्य, ‘पूर्वदृष्टावभासः’ इति पूर्वदृष्टतादात्म्यापन्नस्य पूर्वदृष्टसदृशस्य वा भानमिति वर्णनेन संसर्गमात्रावभास इत्यन्यथाख्यातिपक्षस्य च निरासं परत्र पूर्वदृष्टावभासं ज्ञानमित्यनिर्वचनीयत्वातेः समर्थनं च प्रतीयते। “तथा च लोकेऽनुभवः—शुक्तिका हि रजतवद्वमाचक्षते” इति भाष्यन्तु ‘लोकेऽनुभवः’ इति पदार्थ्यामलौकिकानुभव एव रजतस्येत्यन्यथाख्यातिवादस्य, ‘अनुभव’पदेनाख्यातिवादस्य च निरसनम्, ‘रजतवत्’ इति वक्ष्ययोगेनानिर्वचनीयत्वातेः समर्थनञ्च विशदयति। नारायण-सरस्वतीकृतौ भाष्यवार्तिके, प्रदीपे चास्मदीयेऽधिकं व्यक्तम्। तद्यो च अनिर्वचनीयत्वातिरेकं भ्रमे युक्तं, न त्वसत्ख्यातिः, स्याद्यसत्त्वे प्रमाणाभावात्। ‘असदेवेदं रजतमभाद’ इति तद्विज्ञातविषयम्। असदात्मना सत एव हि त्वयापि प्रत्यक्षमिष्यते। न च पूर्वकालेनमानविषयरजतेऽसत्त्वज्ञानमसदात्मना अवधिष्यकम्। एतेन—विमतमसत्, सत्त्वानधिकरणत्वात्, शशशृङ्गवत्; विमता अप्रमा, अवधिष्यका, सत्त्वानधिकरणविषयत्वात्, शशशृङ्गमसदिति वाक्यत्रन्यपरोक्षज्ञानवदित्यनुमानद्वयमपि—परास्तम्; पूर्वयुक्त्या नाभात्, शब्दैकमधिगम्यत्व-परोक्षत्वयोः यथाक्रममुपाधित्वाच्च।

एतेन—असत्ख्यातिवादे शास्त्रमतप्रवेशापत्तिरपि—सूचिता। न हि तदुपरागेन विशेषेण सत्ख्यात्यापत्तिः परिहर्तुं शक्यते। तार्किकाणां तु सत्त्वोरेव शुक्तिरूप्ययोस्तत्तादात्म्यस्य च भ्रमे भानादासत्ख्यात्यापत्तिः। असत् एव संसर्गस्य तत्र भानमिति तु युक्तम्।

अनिर्वचनीयत्वात् न सत्ख्यातिः, न चा
शुक्ति-रूप्याकारवृत्तिद्वयाङ्गीकारादस्यातिः,
न चाऽऽत्मख्यातिः, नापि चाऽऽ-
न्यथाख्यातिरिति ध्येयस्था

भ्रमत्वं तु व्यधिकरणप्रकाररक्षणत्वरूपं न संसर्गासत्त्वं विना नोपपद्यते। न हि भावमान-वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रसरत्वम्, किन्तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, इति न तद्वैशिष्ट्यविषयकत्वाद्यर्थ-मसत्संसारविषयवमङ्गीक्रियेत। शशशृङ्गमसदिति वाक्येन तु विशिष्ट्यमात्रमेवेत्युच्यते, न तु भानमिति नास्मात्प्रसत्ख्यात्यापत्तिरिति मुस्यन्। तत्र प्रातिभासिकसत्त्वेऽधिष्ठानांशेऽन्तःकरणवृत्ति-

रूपज्ञाने चाविद्यावृत्तिः । एवमपि तादात्म्यस्य भानाद् गत्यातिगतप्रवेशः । नहि ययं सर्वत्रा-
पात्रे इयात्मकतां ब्रूमः, किन्तु अन्तःकरणवृत्तिशेषेष्वधिष्ठानप्रकाशः, इति । इदन्त्राद्यधिष्ठानस्य
स्वप्रकाशत्वेनेदमिति द्वयात्मकतापत्तिः । एतेन—इदं रूपमित्यस्य त्रयात्मकतापत्तिः, स्वप्ने
चतुर्गतापत्तिश्च—पराहता, स्वप्ने इदंरूपयोः सम्योरप्यविद्यावृत्तिश्चैतन्याधिष्ठानकत्वेन
तस्य स्वप्रकाशत्वाच्च । चाक्षुषत्यानुभवस्तत्त्वानुभवत्वमात्रेऽप्यात्मानं पश्यामीतिवदौपचारिकः ।
उपचारे न निमित्तं चाक्षुषेदंश्वत्त्ववृत्तिश्चैतन्यस्याविद्यापरिणामवृत्तिविषयत्वमिति मन्तव्यम् ।
अविद्यावृत्तिप्रतिफलिते चैतन्येऽविद्यावृत्तैः स्वत एवोपाधिन्नेन नाविद्यावृत्तेरपि प्रातिभासितत्वेऽन्य-
स्याप्रसङ्गः । रूपमिति तु न शनगताकारः, साकारवादप्रसङ्गात् । अपरोक्षत्वानुभवस्तु नातीत-
विषयवदुपपद्यते । दोषाणां स्वाभ्य एवाविद्याजनकत्वमित्यत्र न विनिगमकं दृश्यते । त्वसम्भू-
तित्वेन कार्यजनकत्वाङ्गीकाराच्च नातिप्रसङ्गावकाशः । ज्ञानैक्यानुभवस्तु विषयभेदेनोपचार-
निवृत्त्यनः । उपचारसम्प्रदायं विषययोरभेदाध्याकृष्टानयोरप्यभेदाध्याकृष्ट इति नानुभवविरोधोऽपि ।
यावता च ज्ञानभेदः, तावता विषयैक्याध्याकृष्ट ज्ञानैक्याध्याकृष्टनिमित्तत्वमपूर्वमपि कल्प्यत एव ।
सामान्यमादात्तु विषयभेदप्रसङ्गाने न शनभेदप्रसङ्गः, इति न तदापत्तेरपकाशः । इदंश्वत्त्ववृत्तेन
रजतवृत्तित्तु श्वत्त्ववृत्तिश्चैतन्यगोचराविद्याया एव परिणामः, न तु तदवच्छिन्नचैतन्यगता-
विद्यापरिणामः । इदंश्वत्तिर्हि आभयमावच्छेदिकैव, न तु विषयमावच्छेदिकैव न दोषः । श्रुतिस्त्वं
ज्ञानत इदंश्वत्तिस्त्वं चाज्ञानतो रूपमिति नुत्तावपि तदज्ञानानुवृत्तिप्रसङ्गोऽप्येतेन पराहताः, श्रुतित्वा-
ज्ञानत्वैवोभयपरिणामित्वात् । अल्पस्तेन सहेन्द्रियासंयोगाच्च यावत्कलाशचित्तज्ञानैक्यानु-
भवः । तन्निकर्षस्य प्रामात्रसमग्रीवाभावात् प्रत्यक्षत्वोपपत्तिरप्यविद्यावृत्तौकार एवोप-
पद्यते । अपवाऽविद्यावृत्तिर्न ज्ञानम् ; ज्ञानत्वस्याज्ञाननियतकमात्रवृत्तित्वात्, इति न ज्ञानैक्यानु-
भवविरोधः । पारमार्थिकद्वितीयादिज्ञानमपि तत्त्वज्ञानविशिष्टनिश्चयकत्वेनानभिगतविषय-
मेवेति नानुपपत्तिः । परोक्षप्रमेऽपि फलैक्योपचारेण ज्ञानैक्यानुभवोपपत्त्या फलैक्यनिवृत्त्यनो-
पाश्रमेक्यानुभव इति सर्वं मुख्यम् । एतत् चैवमनिर्वचनीयत्वातेरेव प्रामाणिकत्वात्,
तदा भिप्याज्ञाननिमित्तत्वात्, पूर्वपूर्वप्रमेणोत्तरोत्तरप्रमन्निर्वाहद् जीवाज्ञानवादस्य प्रामाणिक-
त्वेनाहमावस्थासमर्पणेन विगळिताहङ्कारात्मन एव प्रामाणिकत्वात्, मुख्यतत्त्वव्यपित्वात्
तैत्तिरीयावुपनिषदां तत्रैव स्तरस्यात् । अहमवस्थास्य तैत्तिरीयोपनिषदि देहहमादौ चाकाशा-
वस्थासपूर्वस्त्वावगमात्, तस्मिन्प्रानुपदिष्टे रुदेहात् शारीरिकमीमांशापदस्तरस्यात्, 'माया
कल्पिता' इति मङ्गलश्लोके जीवत्वमतरस्य परमवात्पर्यविपदावस्थापनाच्चाहमर्थहमन एव

तात्पर्यं परमादरोऽद्वैतसिद्धिचरणानाम् । न चैतावता प्रस्थानान्तरे विद्वेषः । ते हि यथासंभवं प्रस्थानान्तरमपि समर्थयन्ति । यथा सर्वज्ञानाभायकवादम्, शाब्दापरोक्षवादम्, जीवेश्वरबिम्ब-प्रतिबिम्बवादम्, अन्यान्याश्च ।

अहमर्पानात्मत्वं कर्तृत्वाऽप्यासं देहेत्याप्यासं चाप्यासमाध्यविचारोपसर एव
न्यरूपयम् ।

अद्वैतसिद्धेः प्रथमपरिच्छेदं दृष्ट्वा ध्यासभाष्य-
संकलनरूपस्य संग्रहः, अद्वैतसिद्धान्तस्य
नास्तिकसिद्धान्तत्यनिरासश्च

किं बहुना ! भगवत्पादसिद्धान्ता एव सर्वे प्रसक्ततदाक्षेपपरिहारमुखेनाद्वैतसिद्धेरध्यास-
भाष्यमूलाः प्रथमपरिच्छेद आमूलचूडं निर्धार्यन्ते । द्वैतिनामद्वैतमतनिरसनप्रकारा लौक-
विरुद्धा तथाद्वैतसिद्धान्ता उपपद्यन्ते इति । अलौकिकेऽद्वैतयादे लौकिकव्यवहारेण किमुपकरिष्यते ?
शरीरात्मतायादौ हि लौकिकोऽलौकिकेन आत्म-स्वर्गादिपरलोकवादिद्वैतान्तेन विरुद्धः, इति
परलोकवादनिरासपरमाकथादिमतावलम्बिभिरप्रमाणं मन्यमानं कथमप्रमाणीक्रियते ? नास्तिको
नाम न एव, यो नास्तीति पदमात्रं प्रयुङ्क्ते, किन्तु यदस्ति, तज्जास्तीति, यज्जास्ति,
तदस्तीति वाच्यम् । सति वैयमद्वैतमत आधिकारिकाणां स्थितप्रज्ञानां वा दृष्ट्या प्रह्वैवास्ति;
नान्यत्, इति यज्जास्ति जगत्, तज्जास्तीति, यदस्ति ब्रह्म, तदस्तीति यादिनश्च कथ-
मद्वैतवादिनो नास्तिका नाम । ते हि भाविनो दशमेव धर्तमानामिय दृष्ट्वा तथा वदन्ति ।
अन्ये ॥ परीक्षका भाविनो दशां शास्त्रविद्धां मत्वा तथा वदन्ति परलोकयादिनः, शास्त्राज्ज्ञा-
दिनश्च शास्त्रदृष्ट्यैव परलोकादिकमस्तीति मन्यन्ते, अव्यथा न तेऽपि नाम कथं नास्तिकाः ।
किं भ्रान्तदशायां रज्जौ सर्पोऽस्तीति मत्त्वाना एवास्तिवाः, न ॥ रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारानन्तरं
सर्पो नास्तीति यादिनः, इति न नास्तिकशब्दप्रयोगमात्रेणाद्वैतवाद्दो नास्तिक्यवाददूषणमर्हति ।
प्रमाकरो हि ब्रह्मत्वाम्—यस्य ब्रह्मविदो निश्चयः—यदुपलभ्यते, न तत् तप्यमिति,
यत्रोपलभ्यते, तत् तप्यमिति, नमस्तेभ्यः, विदुषां नोत्तरं वाच्यमिति यदन्नप्य-
द्वैतसिद्धान्तमेव प्रपञ्चमिष्यात्वादि साधु मन्यते । तदेवमद्वैतसिद्धेः प्रपञ्चमिष्यात्वनिर्णयपरः
प्रथमपरिच्छेदः समालोचितः ॥

अथ तृतीयं प्रवचनम्

द्वितीयपरिच्छेदार्थसंग्रहः

तदेवमप्याद्यभाष्यसङ्कल्पनपरोऽद्वैतसिद्धेः प्रथमः परिच्छेदः समालोचितः । तत्र द्वितीय-
परिच्छेदः 'अपातो ब्रह्मविज्ञासा' इति पदे प्रस्तुतब्रह्मस्वरूपनिरूपणपरः, तृतीयपरिच्छेदस्तथा-
पदप्रयुजितसाधननिरूपणपरः, तुरीयपरिच्छेदस्तु विज्ञासापदपट्यकाराननिवृत्तियोगलभितज्ञात-
तन्निरीतात्मस्वरूपाख्यमोक्षनिरूपणपरः । तदुक्तं वार्तिके—

“निवृत्तिरात्मा मोक्षस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः” इति ।

तत्र द्वितीयपरिच्छेदप्रतिपाद्या विषया इमे, ते यथा—

(१) अलण्डार्थत्वम्	(१८) जीवब्रह्माभेदानुमानभङ्गः
(२) सत्याद्ययान्तरमात्रालण्डार्थतोपपत्तिः	(१९) जीवभेदानुमानभङ्गः
(३) अलण्डार्थस्योपपत्तिः	(२०) जीवभेदानुकूलतर्कभङ्गः
(४) निर्गुणत्वोपपत्तिः	(२१) भेदपञ्चम्यनुमानभङ्गः
(५) निर्गुणे सप्रमाणता	(२२) जीवभेदधुतेस्तुवादकस्यम्
(६) निराकारत्वसाधनम्	(२३) असत्यभेदधीभ्रुतिः
(७) ब्रह्मणो ज्ञानावाप्त्युपपत्तिः	(२४) शब्दान्तरादेरात्मभेदकल्पारम्भः
(८) ब्रह्मणो उपादानत्वम्	(२५) भेदध्रुतेः पदविधितात्पर्यलक्षणभङ्गः
(९) ब्रह्मणो विश्वकर्तृत्वम्	(२६) ऐक्यस्वरूपोपपत्तिः
(१०) ब्रह्मणोऽभिलनिमित्तत्वम्	(२७) जीवब्रह्माभेदे प्रमाणम्
(११) स्वप्रकाशत्वलक्षणोपपत्तिः	(२८) ऐक्यध्रुतेरुपजीव्यविरोधाभासः
(१२) स्वप्रकाशत्वोपपत्तिः	(२९) तन्त्रमयिवास्त्यार्थनिरूपणम्
(१३) शब्दावाच्यत्वम्	(३०) 'अहं ब्रह्मासि' इत्याद्यनेकध्रुतिस्मृत्यर्थकधनम्
(१४) सामान्यतो भेदलण्डनम्	(३१) जीवब्रह्माभेदानुमानम्
(१५) विशेषतो भेदलण्डनम्	(३२) अविश्वेनैक्योपपत्तिः
(१६) विशेषलण्डनम्	(३३) विश्व-प्रतिविम्बन्यायेनैक्यसिद्धिः
(१७) भेदपञ्चके प्रमाणभङ्गः	(३४) जीवाणु-लण्डनम्

सखण्डाखण्डस्वरूपनिष्कर्षः, तदुभयोदाहरणपरीक्षा च

अत्राद्वैतसिद्धान्ते ज्ञेयं जिज्ञास्य प्रस्तुतं ब्रह्माखण्डम्, उपाध्यव्यस्ततयाऽध्यारोपविधया, जगत्कारणतया, विवर्ताधिष्ठानतया वा ब्रह्मानाद्यविद्याकल्पितसदादिभेदयत्, आवृतानावृत-
भागद्वयवद्वा ब्रह्म सखण्डम्, तस्याखण्डत्वञ्च भ्रवणादिप्रमाणजन्यवृत्तिप्रयुक्ताविद्यानिवृत्त्याऽऽवृता-
नावृतभावद्वयशून्यत्वेन । तत्र सखण्डमधिष्ठानम्, अखण्डं तु मुक्तात्मस्वरूपम् । 'इयं शुक्तिः' इत्यत्रापि
शुक्तिरप्यनाद्यविद्ययाऽनावृतमखण्डम्, आवृतावस्थं तु सखण्डम्, सखण्डत्वावस्थायानेवाधिष्ठा-
नम्, अन्यथा तु नाधिष्ठानता, न वा भ्रम इति व्यरस्था ।

सर्वत्र हि सखण्डेषु केचुचन खण्डेषु भासमानेष्वभासमानखण्डान्तरमात्रे बोधिते-
ऽखण्डार्थत्वम्, यथा 'हृदं रजतम्' इत्यत्रेदमंशे ज्ञायमान एव शुक्तित्वांशमात्रस्य ज्ञाने इयं
शुक्तिरिति ज्ञानमखण्डार्थम् । इयान् विशेषः—यद् दृष्टान्ते शुक्तित्वमिदंत्वमुभयमनुवर्तते, महा-
वाक्यार्थेऽवान्तरवाक्यार्थे वाऽनाद्यविद्याप्रयुक्तसदादिभेदस्य तत्प्रयुक्तानाद्यविद्यानाशे बाधाद् शतांश-
तविभागशून्यस्वरूपत्वात् स्वप्रकाशशंखिन्मात्रस्य तस्य वस्तुगत्याऽखण्डार्थत्वम्, न तु वाक्य-
जन्यज्ञानमखण्डार्थम्, ब्रह्मणो वृत्तिविषयतया स्वीकारेण मण्डनप्रस्थाने ज्ञानस्याखण्डार्थत्वाभा-
वात् । विवरणमते तु ब्रह्मणो वृत्तिविषयत्वे सत्यपि यावद्वृत्ति नाऽखण्डार्थत्वम्, तथाऽविद्याया
नाशे तु मण्डनमतवदेव स्वप्रकाशमेवाखण्डम् ; सदादिभेदशून्यत्वात् ।

तात्पर्यविषयस्वरूपमात्रबोधकत्वं वाक्यस्य स्वतः

सिद्धमिति न तद्योगायोगचर्चावसरति

तत्र वाक्यस्य निर्विकल्पकज्ञानजनकत्वयोगायोगचर्चादिकमनवसरम् ; अज्ञातार्थमात्रबोधक-
त्वस्य प्रमाणत्वाभावात्, सद्देशे चिदशे चास्वप्रकाशायोग आवरणाभावात्, आनन्दांशमात्र
एव भेददशायां प्रामाण्यप्रवृत्तेः प्रमाणजन्यज्ञानेन तदा तद्देशेऽप्यविद्याया निवृत्त्याऽखण्डार्थत्व-
मनपोहम् ।

सत्यज्ञानादिवाक्यानामपि सदादिरूपेण कारणात्मताविचक्षायां

नाखण्डार्थत्वम्, किन्तु स्वरूपमात्रविचक्षायामेव,

अत एव आनन्दात्मनोऽपि न निर्देशः

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यत्रापि सद्रूपेण चिद्रूपेण च ज्ञानदशायां नाखण्डार्थत्वम्,
किन्तु तस्य वस्तुगत्या । तदनन्तराधिरूपेण हि तदनन्यत्वदशामादावैवाखण्डार्थत्वमभिप्रेति ।

तत्र मदाशङ्क्यार्थज्ञानदशां भाविनीमादायैव, न तु कारणज्ञानस्याशङ्कः । अत्र एव 'तत्त्वं ज्ञान-
मनन्तम्' इत्यज्ञानन्दरूपत्वमपि न निर्दिश्यते । शीघ्रज्ञानस्याप्यन्तमेव अष्टिरूपेण, सामष्टिरूपेण
चाज्ञानोपधानात् कारणता, सल्लण्डार्थता वा, तुरीयावस्थापामेवाल्लण्डार्थता; आनन्दश्मनाऽपि
ज्ञातवात् । अतः सत्यादिवाक्यानामल्लण्डार्थता बाधितैवेति प्रतिभाति, तथापि तत्राप्यल्लण्डार्थता-
व्यपदेशः 'सन् पद' इत्यादौ विकल्पाद्यस्य पदादेरिव सदावशस्य स्वरूपतोऽन्यत्वात्, बाधा-
भावाद् भेदमात्रस्य बाधादल्लण्डार्थत्वम् । अतोऽत्राभेदे सामानाधिकरण्यम् । तच्च बाध्यज्ञानम् ;
औपाधिकस्याविद्याकल्पितस्वरूपभेदमात्रस्य वा बाधेनाभेदेऽल्लण्डार्थत्वव्यवहारः सत्यादिवाक्ये ।
अत एव तत्त्वमस्यादिवाक्येऽप्यभेदे सामानाधिकरण्यादल्लण्डार्थता ।

जाग्रदाद्यवस्थायां सल्लण्डार्थता, तुरीयावस्थायाम-
ल्लण्डार्थता, यदाऽभेदे सामानाधिकरण्यम्,
न बाधायाम्, "सदेवेदम्" इत्यादौ तु बाधायां तत्
चतुर्विधसामानाधिकरण्यस्य सोदाहर-
णनिर्देशमुपपादनम्

अत एव चातुर्विध्यं सामानाधिकरण्यस्य—(१) विशेषणविशेष्यभावे, (२) बाधायाम्,
(३) अग्राह्ये, (४) अभेदे वा सामानाधिकरण्यमिति । एवं प्रत्यक्षादिस्थले स्वविशेष्यत्वे विषयाणां
विशेषणविशेष्यभावे, बाधायां वा सामानाधिकरण्यम् । शब्देन तु निर्विशेष्यत्वे विषयस्यात्यन्ता-
भेदेऽपि सामानाधिकरण्यात् सत्यादिवाक्यस्याप्यल्लण्डार्थत्वम् । तत्र हि पदस्मारितातिरिक्तार्थो न
वाक्येन बोध्यते, अन्यत्र तु पदस्मारितातिरिक्तसंसर्गोऽभिहितान्यथादेः, अत्रितीताभिधानवादे वा
बोध्यते । तत्र सामानाधिकरण्येनाभेदे बोध्यमानेऽपि तादात्म्यं भेदघटितमेव बोध्यते, अल्लण्डार्थस्थले
तु न भेदघटितं सामानाधिकरण्यम् । तत्र बाधायां सामानाधिकरण्येऽप्यभेदसम्बन्धः, परन्तु
भेदघटितरूपतादात्म्यरूपं एव; एकस्य तत्र स्वरूपतोऽपि बाधात् तादात्म्यस्यापि बाधात् । सत्यादि-
वाक्ये तु भेदोऽज्ञानावस्थया बाधो न स्वरूपतोऽपि बाधस्तादात्म्यस्यापि । अयमेव न्यायः "सा वैश्वदे-
व्यामिक्षा" इत्यादौ ।

अल्लण्डार्थत्वप्रकारभेदनिष्कर्षः, तत्र निर्भेदाद्य-
स्यस्य सत्यादिवाक्ये समन्वयः

अतोऽल्लण्डार्थत्वम्—निर्भेदाद्यविषयम्, निर्विशेष्यार्थविषयत्वम्, पदस्मारितसंयोग-

प्रमानकृत्यम्, प्रतिपिपादयिषितपदार्थसंस्कारप्रमाणत्वं वा सत्यादिभेदस्यानाद्यविद्याप्रयुक्तत्वेन, सत्यादिवाच्यैरभेदे सामानाधिकरण्यनोपाविरोधेन निर्मेदार्थतस्य बोधादत्यन्ताभेदस्य सर्वाविद्याया निवृत्तौ मानेनाखण्डार्थत्वाद् निर्मेदं भूतलमित्यादिवाक्यानामपि नाऽखण्डार्थतापातः । 'प्रकृत्यप्रकाशश्चन्द्रः' इत्यापि प्रकृत्यप्रकाशश्चन्द्र इत्यभेदे सामानाधिकरण्यत्वाद् नाग्न्यातिः ।

निर्दिशेयार्थत्वसमन्वयः, बाधायां
सामानाधिकरण्यस्याभेदे सामाना-
धिकरण्यत्वाद् विरोधश्च

एतेन—निर्दिशेयार्थत्वमखण्डार्थत्वमपि—व्याख्यातम्; अविद्याप्रयुक्तभेदाविषयकस्यैव तेनापि विवक्षणात् । विरोधो ह्यत्र भेद एव, योऽभेदे सामानाधिकरण्येन बाध्यते । बाधायां सामानाधिकरण्यस्यैव भेदस्य बाधो भाव्येव, अभेदे सामानाधिकरण्यस्यैव तु भेदबाधो वर्तमान इति विरोधः ।

प्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसाय्यनेकापर्याय-
शब्दस्य समन्वयः, पदान्तरवैयर्थ्यम्,
पर्यायता या पदानामित्यादि

एतेन—प्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसाय्यनेकापर्यायशब्दत्वमखण्डत्वमपि—व्याख्यातम् । अत्र पर्यवसायिपदेन वाच्यविषया प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वं स्पष्टस्यते, न मुख्याभेदेन सामानाधिकरण्यसिद्धेः प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वम्, येन पदान्तरवैयर्थ्यम्, तदप्रयोगो वा स्यात् । अभेदे सामानाधिकरण्येन भेदमात्रस्य कल्पितस्य निरासेन पदान्तरवार्थक्यमव्याहृतम् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् स्वरूपैक्ये नापर्यायत्वस्य अतिः । अतो न पदान्तरवैयर्थ्यम् । अत एव तत्र सर्वत्र वाक्यस्य वाक्यार्थवैयर्थ्यप्रयुक्तम् ; अन्यथा हि पदमात्रस्याबोधकत्वाद् बोधस्त्वमपि न स्यात् । 'श्रीतोऽगस्त्यर्षकन्तो पयःपावकौ' इत्यादौ विरोधश्च विशेष्यभावे वा सामानाधिकरण्यं न प्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वेन । इतरेतरद्वन्द्वस्यैव श्रुत्येकगोष्ठेऽवस्थाक्यार्थमात्रपर्यवसायित्वात्, सम्भूयार्थस्वरूपात्वात्, वेदान्तवाक्यानामद्वैते ब्रह्मणि प्रपञ्चमित्यादिपक्षेऽखण्डार्थत्वस्य बाधायां सामानाधिकरण्येनावधानात्, अभावप्राप्तिरित्यप्येव ब्रह्मस्वरूपमानपरत्वेनाखण्डार्थत्वाविधाताच्च न कोऽपि दोषः ।

सर्वेषां ज्ञानानां प्रकारांशे भ्रमत्वात् 'विशेष्यांशे'

एव प्रामाण्यात् सर्वत्र तत्राखण्डार्थत्व'समन्वयः'

एकविशेष्यमात्रपरत्वमप्यधिष्ठानांशमात्रप्रामाण्यरूपं सर्वेषां ज्ञानानां विकल्पांशेऽप्रामाण्य-
स्यैव ब्रह्मसिद्धिः तत्त्वमुद्बधादौ व्यवस्थापनात् सम्मात्रप्रामाण्यवादस्य निदुर्लभ्यस्य शतभूषण्यादौ

पदानां परस्परविभिन्नार्थबोधकानाम-

नन्याकाङ्क्षाणामन्यतिरिक्तैकरस-

प्रातिपदिकार्थरूपाखण्डार्थत्वसमन्वयः

विशिष्य ब्रह्मसिद्धावपि साधनाच्च न विरुद्धम् ।

अनः पञ्चपादिकाद्युक्तरीत्या पदानां परस्परभिन्नार्थानामनन्याकाङ्क्षाणामन्यतिरिक्तैकरस-
प्रातिपदिकार्थमाश्रम्य, संसर्गागोचरार्थबोधकानेकपर्यायशब्दत्वं वाऽखण्डार्थमित्यपि
व्याख्यातम् । तत्र संसर्गागोचरत्वमित्यत्र संसर्गपदेन पदस्मारितातिरिक्तसंसर्गो विग्रह्यते,
तेनाप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग इत्यादौ नाभ्यासिः, तस्य पदस्मारितत्वात्, सत्यादिवाक्येषु
तदभावाच्च । 'द्विपदन्तं न भोक्तव्यम्' इत्यादि लक्षणाया शत्रुघ्नहोक्तव्यत्वपरतया
पदस्मारितसंसर्गपरत्वमेवेति न तत्रातिभ्यासिः ।

प्रतिपिपादयिपिताभेदातिरिक्तसंसर्गप्रमापकत्वस्य

सत्यादिवाक्ये समन्वयः

अनेन प्रतिपिपादयिपिताभेदातिरिक्तपदार्थसंसर्गप्रमापकत्वमखण्डार्थत्वमपि व्याख्यातम् ।
चन्द्रब्रह्मादिशब्दानां स्वरूपतो ज्ञातत्वेऽपि 'प्रकृतः प्रकाशश्चन्द्रः', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'
इत्यादिवाक्येषु तेषां प्रकृतप्रकाश-सत्यज्ञानादिभेदाभावबोधस्यैव प्रतिपिपादयिपितत्वाच्च
पदार्थसंसर्गोऽभेदातिरिक्तः प्रतिपिपादयिपितः, अभेदस्तु न प्रतियोग्यनुयोगिभेदसापेक्षः संसर्ग-
इत्यनोऽपि न कोऽपि दोषः । अतो नाखण्डार्थत्वलक्षणासंभवः, इति सत्यादिवाक्यानामभेदे
सामानाधिकरण्यपरागामखण्डार्थत्वोपपत्तिः, पदस्मारितातिरिक्तभेदघटितसंसर्गपरत्वाभावात्,
पूर्वोक्तरीत्या पदान्तरसाध्यक्यस्यापि सम्भवाच्च ।

सत्यादिवाक्यानामखण्डार्थत्वेऽनुमानम्, सत्यादिवाक्यायै

नित्यपरोक्षे श्रौतेऽपि नानुमानापेक्षाविरोधः

सत्यादिवाक्याखण्डार्थत्वमनुमानेनापि सिद्ध्यति । यद्यपि श्रुतिसिद्धसार्थस्या-
नुमानेन साधनं नापेक्ष्यते, अन्यथा स्वर्गादिसाधनत्वस्याप्यनुमेयत्वापत्तेः, प्रत्ययोगानु-

मित्या चाऽसिद्धस्य वेदैकगम्यत्वस्य धर्मे स्वीकारात्, तथापि न नित्यमपरोक्षेऽनुमित्यनपेक्षाया-
मपि प्रत्यक्षयोगेऽनुमानमप्यनवसरम्, ब्रह्मस्वरूपं तु स्वतः प्रत्यक्षं स्वप्रकाशश्च विषय इति युक्तम्,
सदादिवाक्यानामपि सत्यादिभेदमिथ्यात्वबोधन एव तात्पर्येण तस्य च तेन परोक्षस्य साधनाद्
नानुमानानपेक्षा । सत्यादिवाक्यस्य सदादिभेदविरोधाच्च नाभेदज्ञानमपरोक्षम् ; अन्यथा तत्त्व-
मस्यादिमहावाक्यवैयर्थ्यपातात् । सत्यादिवाक्येन सदादिभेदः परं बाध्यते, तत्त्वमस्यादिवाक्ये
तत्त्वानुपाधिप्रयुक्तजीवेशभेदप्रयोजकविधानिष्ठत्वा स्वत एव संविन्मात्रमपरोक्षमिति खलु
सिद्धान्तः ।

इन्द्रियसंनिकर्षं शाब्दादप्यपरोक्ष-
ज्ञाननिर्वाहात् शाब्दापरोक्षवादसमर्थनम्
सत्यादिवाक्यानामखण्ड्यार्थत्वं न मुख्यम्,
अतो न तद्वाक्यमात्रेण सार्थक्यम्,

तत्र वाक्यजन्यज्ञानस्यापि षडेन्द्रियसंनिकर्षदशायां शुक्तीन्द्रियसन्निकर्षदशायामित्य-
शब्देनाप्यपरोक्षज्ञानं दृष्टचरम् । अतः शब्देनाप्यज्ञातांशमात्रबोधकेन निर्विकल्पकं ज्ञानं
बहुशो दृश्यते । निर्विकल्पकत्वं च ज्ञानस्यारोपितविकल्पाज्ञनिवर्तकज्ञाननिष्ठत्वा । अत एव
मण्डनः सर्वस्य ज्ञानस्य प्रकाशांशेऽप्रामाण्यं स्वीकरोति, अज्ञातांशबोधकत्वेन खलु
प्रामाण्यं प्रमाणानाम्, न तु तत् ज्ञानस्य सविशेषत्वप्रयुक्तम् । नहि ज्ञानप्राप्त्यर्थं
सविशेषविषयमिति नियमः । तत्र विषयस्य सविशेषत्वं न तन्मम् । सत्यादिवाक्यस्येन तु
संविदानन्दरूपं निर्विशेषमेव विषयः, सत्स्वरूपमात्रस्य सदादिरूपत्वात् ।

तत्र 'ब्रह्मविदोऽप्येति परम्' इति वाक्येऽखण्डाकारसाक्षात्कार एव परमाद्वैतवाक्यत्वे-
नाभ्यापनै, आनन्दस्यापि स्वरूपमात्रत्वात् । तथा चित्तोऽपि । अत एव चित्तो नानुमाप्यत्वम् ;
अन्यथा सदादिब्रह्मत्वमितीष्टसिद्धिपादौ व्यक्तम् ।

तत्र सर्वत्र प्रतीतिध्यात्मस्वरूपमात्रमधिष्ठानतया स्वयं प्रकाशते, सदर्भस्याधिष्ठानतयाऽ-
वाप्यस्वरूपत्वात् सद्रूपस्य, तत्र सत्यादिवाक्ये आनन्दस्वरूपत्वं न प्रतीयत इति न मिथ्यात्व-
निर्णयः, यतस्तत्र सच्चिदंशपरोक्षभावेदो बोध्यते, तेन च सदादिभेदमात्रमिथ्यात्वमवगम्यते, यतो
वस्तुपरिच्छेदराहित्यमप्यर्थविरुद्धम् । सच्चिदात्मनैव ब्रह्मणोऽधिष्ठानत्वादधिष्ठानव्यतिरेकेण
सर्वस्याभावाच्च बदनप्यत्वप्रयोजकमेवानन्तत्वमत्र विवक्ष्यते । आनन्दात्मना तु ज्ञानं 'आनन्दो

ब्रह्मेति व्यजानात्' इति वाक्यमात्रावसेयम् । अतः सत्यादिवाक्यस्याश्विषेण एवाभेदज्ञानम्, इति तस्याखण्डार्थत्वं न मुख्यम्, किन्तु शश्विशेषेण भेदप्रतीतिनिवारणेनैवाखण्डार्थत्वम् ।

सत्यादिवाक्यम्, अखण्डार्थम्, तन्मात्र प्रश्नोत्तरत्वाद्
इत्यतो प्रश्नोत्तरत्वहेतुसमन्वयः
प्रकरणार्थोपपादनपूर्वकम्

अत एव—'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इति कारणत्वेन सच्चिदात्मन एव प्रसायः; यतस्तत्र सच्चिदात्मनोर्वस्तुतो न भेदः । तत एवाधिष्ठानवादशायां सर्वशस्यापि प्रकाश-मानत्वं चिदात्मन इव, इति न तस्यापीन्द्रियसंनिर्कर्षप्रयुक्तवृत्तिविपर्ययवेनाधिष्ठानत्वम् । इदमेवाभि-प्रेत्य—“नहि पुरोऽपस्थिते विषये एव विषयान्तरमप्यसितव्यमिति नियमः” इति भाष्यम् । “ब्रह्मविद्यदामोति परम्” इति प्रस्तुतब्रह्मस्वरूपं न सत्यादिवाक्यमात्रेण बोध्यते, किन्तु तन्मुखेन प्रस्तुत्य, “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इति वाक्येन पुच्छब्रह्मोपगृह्य, तदेव “सैषा भार्गवी वाक्णी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता” ल्युपसंदिश्यते, इति सत्यादिवाक्यस्याखण्डार्थत्वं दृष्टान्तिविधयैव विवक्ष्यते, न मुख्यतया प्रतिपाद्यतया; सर्वोत्तमाऽखण्डार्थत्वस्य तत्राभावात् । एवं च “ब्रह्म विद्यदामोति” - इति प्रस्तुतं ब्रह्म किमिति प्रश्नोत्तरत्वस्य सच्चिदात्मनोरेकत्वेनाधिष्ठानतया प्रसायमभिप्रेत्य द्वारविधया प्रश्नोत्तरत्वमेवेति सत्यादिवाक्यमखण्डार्थम्, तन्मात्रप्रश्नोत्तर-त्वादित्यत्र प्रश्नोत्तरत्वपदार्थः ।

तत्त्वमस्यादिवाक्याखण्डार्थत्वानुमानस्यापि

समन्वयः, साध्यहेत्वोः

तत्त्वमस्यादिवाक्याखण्डार्थत्वं त्वानन्दात्मनापि ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारेण सर्वोपाधु-पादानाविद्यानिवृत्त्या जीवत्वेश्वरत्वप्रयोजकोपाधिनिवृत्ती तत्प्रयुक्तोपाधिकभेदस्यापि निवृत्त्या मुख्यमेव । अभेदप्रतीत्या भेदनिरासस्तु कार्य-कारणभावेऽपि भवति, तथापि तत्र कार्यात्मनाऽत्य-न्तभेदस्य निवृत्तावपि तादात्म्यप्रतीतिनिर्वाहकतया भेदोऽप्यविद्वदो मासते; भेदगर्भाभेदरूपत्वात् तादात्म्यस्य । य चाभेदोऽधिष्ठानवादशायामेव । अत एव ‘सन् षट्’ इत्यादिस्थलेऽपि नाखण्डार्थ-त्वम्, कार्य-कारणभावस्य तदानीं विवक्षणात् । तत्त्वमसिवाक्यजन्यसाक्षात्कारदशायां तु सर्वोपाधि-प्रयोजकविद्यायाः, तत्प्रयुक्तानां च विनाशात् न कार्यकारणभावः, इति सामानाधिकरण्यात्त्रात्यन्ता-भेदविपर्ययम् । इदमेव अभिप्रेत्य तत्त्वमस्यादिवाक्यानामखण्डार्थत्वानुमानम्—तत्त्वमस्यादिवाक्यम्,

अखण्डार्थनिष्ठम्, अकार्य-कारणद्रव्यमात्रनिष्ठत्वे सति समानाधिकरणत्वात् । अयं तु हेतुर्न सत्यादिवाक्यस्यापि साधारणः, सत्यज्ञानयोरकार्यकारणभावाभावात् 'समानाधिकरण्य' च । एवञ्च तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वमुभयत्र हेतुः । सामानाधिकरण्यं ह्यत्राभेदमात्रप्रतीतिमादाय, न भेदघटिततादात्म्यमादाय । अतो न संसर्गागोचरत्वमसिद्धम् ।

सत्त्वादिवाक्यस्य मिलितलक्षण एव तात्पर्यम्, न प्रत्येकलक्षणत्वे

सत्यज्ञानादिपदानां न प्रत्येकं लक्षणत्वम्, परैः सत्यत्वस्यासत्त्वे, क्षणिकज्ञाने शान्तस्य च शून्यवादिभिः स्वीकारात्, किन्तु मिलितमेव लक्षणम् ।

स्वरूपस्यासंकीर्णरूपेण स्वरूपलक्ष्यत्वाविरोधः

तत्र स्वरूपस्यापि भेदावस्थायामविद्याप्रयुक्तायां लक्षणत्वम्, इतरव्यावृत्तावस्थायाम् तु लक्ष्यत्वम्, इति न लक्ष्यलक्षणभावविरोधः । संशयादिनिवर्तकस्वरूपज्ञाने स्वरूपस्यापि शरत्त्वं त्वविरुद्धम् ।

निर्विशेषज्ञानस्यैवाज्ञाननिवृत्त्या मोक्षहेतुत्वं तत्त्वमस्यादिस्यले

मोक्षहेतुर्हि ज्ञानं न सप्रकारकम्, किन्त्वज्ञानसमानविषयकमिति निष्प्रकारकज्ञानेनाप्यज्ञाननिवृत्त्या मोक्षोपपत्तिः । उपहितान्याविषयकत्वे सत्युपहितविषयकस्यैव ज्ञानस्याज्ञानसमानविषयकत्वेनाज्ञानतत्प्रयुक्तसंशयादिनिवर्तकत्वात्, अभिहितान्यदवादे, अभिवृत्ताभिधानवादे च तात्पर्यविषयसंकीर्णस्वरूपमात्रबोधकत्वेनेवावभावात् । वाक्यस्य संसर्गाविषयकत्वानियमात् । अप्यमेव न्यायसत्त्वमसिवाक्यार्थेऽपि । दृष्टान्तस्तत्र 'सोऽयं देवदत्तः' इति वाक्यम् । न चात्र साध्यवैकल्यम् । नहि तत्र सदेह-तत्कालविशिष्टाभेदबोधकत्वम् ; विशिष्टगौरभेदयोगात् । अत एव नान् सदेह-कालयैशिष्ट्यबोधकत्वम्, न वा तत्र विशेषणयोरेक्यबोधकत्वम् ; बाधात्, किन्तु तत्तद्विशेषणविवक्षया विनोच्यैक्यमात्रपरत्वम् । तदुक्तम्—

“अविरुद्धविशेषणद्वयप्रभवत्वेऽपि विशिष्टयोर्द्वयोः ।

घटते न यदैक्या तदा नतरां तत्र निपरीतरूपयोः ॥” इति ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यानामैक्यबोधकत्वं लक्षणया,
तन्नाभेदो न प्रकारः, किन्तु संसर्गः

तत्रैक्यबोधनं तु लक्षणया । तत्र लक्ष्यस्वरूपैक्येऽपि प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभ्यापयिता ।
तन्नाभेदो न प्रकारः, किन्तु संसर्गः । पदार्थबोधसाम्येऽपि वाक्यार्थस्याभिशादय इव प्रथमं
विशिष्टार्थोपस्थापनात्, अभिशादयप्रत्यभिज्ञयोरिव सप्रकारकत्व-निष्प्रकारकत्वान्मा विशेषात् ।

तत्रापि चिन्मात्रस्य नित्यसिद्धत्वेऽपि सार्वशास्त्रपलक्षितस्वरूपज्ञानस्यागाननियतकस्य-
साध्यत्वात् महावाक्यजन्यज्ञानम्, सोऽयमित्यादौ तत्तादेरिव सार्वशादेरुपलक्षणत्वेन न सप्रकारक-
ज्ञानत्वं महावाक्यजन्यज्ञानस्य । तेन च फलबैलक्षण्यम्, अस्याज्ञाननियतकत्वात् । अप्रोभयत्र
ज्ञानान्-दाष्टान्तिरूपोरभेदो नैक्यम्, किन्तु भेदविरह एव—उपाधिनाशप्रयुक्तौपाधिकभेदविरह
एव । तदुक्तं वार्तिके—

“उपाधिभेदभिन्नार्थो येनैकः प्रतिपाद्यते ।
तदपि स्यादखण्ड्यार्थं महत्त्वं कुम्भत्वं यथा ॥”

इति । तत्सिद्धम्—

“मानं वेदान्तवाक्यानि निर्गुणाखण्डबोधनात् ।
निर्गुणत्वं च तस्योक्तं श्रुत्या युक्तिसहायया ॥”

इति ।

ग्रहानिराकारत्वे विष्णुपुराणवचनानि

अत एव तस्मिन्निराकाराऽपि । अत एव विष्णुपुराणे—परापरमूर्तभेदेन, परापरा-
मूर्तभेदेन च चतुर्धा ब्रह्म प्रस्तुत्य, परामूर्तम्—

“प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तावन्नमोच्चरम् ।
वचसामात्मसंवेद्यं तद् ज्ञानं ब्रह्मशब्दितम् ॥”

इत्युपसंहृतम् । अस्य मुक्तात्मपरत्वेन केषाञ्चन विवरणमप्यद्वैतमतमम्मनमेन;
तस्यैवानुपदितात्मतत्त्वरूपत्वात् । अत एवाद्वैतसिद्धावपि—

“मायाकल्पितमातृतामुखमृपादैतप्रपञ्चाश्रयः
सत्यज्ञान-मुक्त-त्मनः श्रुतिशिलोत्पावण्ड्योच्चरः ।

मिथ्याबन्धविधूननेन परमानन्दैकतानात्मकं
मोक्षं प्राप्त इव स्वयं विजयते विष्णुर्विकल्पोभिज्ञतः ॥”

इत्यत्र विष्णुपदेन व्यापकजीवस्वरूपमिति व्याख्यातम् । अत एवाहमर्थस्वरूपनिर्ऋपः
प्रथमपरिच्छेदे द्वितीयपरिच्छेदान्ते च जीवाणुत्वनिरास उपपद्यते । कठवल्ल्यपि मुक्तात्मस्वरूप-
मेवाशरीरम् “अस्तीत्येवोपलब्धव्यः” इति निर्धारयति ।

ब्रह्माभिन्ननिमित्तोपादानं निर्विशेषञ्च
उपादानत्वं च विवर्तमानतया

इदं च ब्रह्म निर्विशेषं निमित्तम् उपादानं च । तच्च केवलविवर्तोपादानम्, न परिणाम्यु-
पादानम् । अत्रानुमानप्रयोगौ—महाभूतानि सद्रस्तुप्रकृतिकानि, सत्स्वमावानुरक्तत्वे सति
विविधविकारत्वात् ; मृदनुत्प्लूतवस्तुषत् ; जगद्, अभिन्ननिमित्तोपादानकम्, प्रेक्षापूर्वकं
जनितत्वात् ; सुख-दुःखवदिति । तथाहि—

ब्रह्माविद्योभयोपादानताविवेकः

ब्रह्म निर्विशेषं निमित्तमुपादानं च ।

“अस्य द्वैते-द्रजालस्य यदुपादानकारणम् ।

अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते ॥”

इति वचनानुसारेण शिववर्तकारणाज्ञातश्रियस्वरूपविवर्ताधिष्ठानत्वेनोपादा-
नत्वोपपत्तेः । आहमिति कार्यजनिहेतुत्वमुभयविधोपादानसाधारणलक्षणमपि न दुष्टम् ।
एवं चाज्ञानं परिणामरीत्या, ब्रह्म विवर्तमानतया जगत्कारणम् । परिणामित्वं च परिणाम्युपादान-
समवसायकत्वम्, न सत्यरूपान्तरापत्तिरूपम्, इति न जगत्सत्यतामापादयति । घटकुण्डलादेः
परिणाम्यपेक्षादर्शनेन तद्रदेवाकाशादावपि तस्यापेक्षायां नाविद्याकारपनानुपपत्तिः, येन ब्रह्मण
एव कल्पितविकारेण परिणामित्वमपि कल्प्येत । तद्विषयमाज्ञानपरिणामित्वव्यतिरेकेण नहि विकारे-
ऽन्तात्त्विकत्वं निर्वक्तुमलम्, इति नाविद्योपादनत्वमन्तरा प्रपञ्चविकारिवोपपत्तिः । उपादानत्व-
स्वरूपाविकल्प तद्द्रूपणादिकं सर्वमप्यनुक्तोपादम्भनमेव । एवं अग्राधिष्ठानत्वेनापि ब्रह्मोपादान-
त्वम् । नहि शुक्तिः, अनीतादिकं याधिष्ठानम्, किन्तु तदचिच्छिन्नचैतन्यमेवेति नातीतेऽतिव्याप्तिः,

श्रुतौ वाऽन्यथातिः । एवं नैकमेव चैतन्यनिविशोपहितत्वेनोपादानम्, अविद्यावशेनामेकाग्रतया-
भवात्वेन कर्तुं च, इति सिद्धमिदं निर्विरोधं वदन् निमित्तापादानं वेति । कुन्तन्कार्यपटादीनामपि
कलितत्वाद् रूपादीनामपि सर्वज्ञत्वाच्च न कोऽपि दोषः ।

कर्तृत्वनिष्कारः, येन ब्रह्मणो निमित्तत्वम्

एवं च कर्तृत्वं स्रोपादानमोच्चरप्रयत्नादिमत्त्वं मत्वापि यद् व्याप्योद्भूत्यं वेति सूचितम् ।
व्याप्युपपत्तीरद्वयत्वेऽपि भ्रान्त्यवयवमेव स्यात्, न तु भ्रान्तत्वम् । भाष्येऽपि कर्तृत्वातीति
संक्षेपपूर्वकं करोत्येव, इति व्याकरणातीति ननु उपपन्नम् । भाष्यादित्वेऽपि सृष्ट्युपागमाधिकविश्वकार-
मायावत्तावशिष्टाभावात्तावा ताप्युपागमात् सात्त्विको निमित्ताधिकरणभावमपि न विवक्ष्यते ।

ब्रह्मणोऽभिन्नानिमित्तोपादानत्वे प्रमाणानि

तत्र च (१) “अतो वा इमानि भूतानि जायन्ते”, (२) “सद्य त्वया भवत्”, (३)
“सोऽस्माकमप्य बहु ह्यं प्रजायेव”, (४) “तदेकत बहु स्यात्”, (५) “अवदन् इदमथ आसीत्
ततो वै सद्वायत” इति मुत्तयः, (६) “ब्रह्मणि सृष्टिर्लभ्यमणिलिङ्गम्”, (७) “भूतयोनिमिति मोनि-
शब्दः”, (८) “सर्वे सत्त्विति सामानाधिकरण्यम्”, (९) “प्रकृत्यधिकरणम्”, (१०) “महाभूतानि,
सर्वलुप्तकृतिकानि” इत्यनुमानं च प्रमाणानि ।

“अतो वा” इत्यादिश्रुतीनामभिन्नानिमित्तापादानत्वपरतानिरूपणम्

एवाहि—“यत्रो वा” इति श्रुतौ हि व्यापारत्वादिलिङ्गेन प्रकृतिपरत्वमेव पञ्चभ्या अवर्ज्यकर-
णीयम् । न ह्यन्यथा वाक्यशेष उपपद्यते । “सद्य त्वया भवदिति” सामानाधिकरण्यमपि ब्रह्मोपादानत्वं
एवंोपपद्यते । सदादिभाव एवात्र चगत्सङ्घिः, न तु सृष्टयन्तरकालिकप्रत्ययोत्तरकालिकत्वादिगुण-
मिलनसिद्धिः । सद्य त्वन्वेति वाक्ये योऽप्येतैः “तदनुभवविषय” इत्यस्य “मुख्यं व्यादाय स्वपिति” इति वदुपपत्तेः;
“इदं सर्वमसृजत” इति तु निमित्तत्वमात्रमात्रिक्युदात्तार्थमिति न तेन यौनस्यत्वम् । “स्यात्”
इत्यनेन मुख्यो स्यामिति तद्वद् भाविसत्त्वोक्तत्वा निशामयत्तुपागमादीश्वरानिमानां पूर्वमेव सिद्धत्वा तत्र
संक्षेपार्थमेव न तु शुरुः स्यामिति तदनुपपत्त्या कार्यमात्रावच्छेदेन विवक्षणीयतया “बहु स्यात्” इति
श्रुतिरपि व्याख्याता । “तत्तज्ज प्रेक्षत” इत्यत्र तेन आद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विवक्षणेऽप्यवच्छेदकतेज
आदिसत्त्वेन वाक्कायावेन “तदेकत बहु स्यात्” इति श्रुतिरपीदानीमुक्तुः । एतेन—“तदहमात्मनं
स्वयमकुर्वत” इति श्रुतिरपि—व्याख्याता; आकाशाकात्मना तस्यापि कारणशेषपत्तेः । ऊर्ध्वनाभौ
वादिष्ठस्य तन्वीर्यतः प्रवेशमाशयेन, न तु लयः, इति त्रितोपायमात्र एव “यथोर्ध्वनाभिः सृजत” इति

दृष्टान्तः, इति न निमित्ते कुत्रापि ल्य इति लयाधारत्वञ्चिद्व्युत्पत्त्युपादानत्वं गोचरयति । अन्यत्र मुख्यसंभवाद् गौणोऽपि योनिशब्दोऽत्र बाधकामावाद् मुख्योपादानार्थशोधक एवेति योनिशब्दोऽपि विवृतो मन्तव्यः । नहि सर्वगतत्वमात्रेण सर्वत्वम् ; आवाशस्यापि सर्वत्व-प्रसङ्गात्, इति 'सर्वं खलु' इति सामानाधिकरण्यमप्यस्माकमेवानुकूलम् । यथा च प्रकृत्यधिकरण-मस्माकमेवानुकूलम्, तथा कल्पतरुपरिमालाद्युपवृंहितब्रह्मसूत्रभाष्यभूमिकायां धिस्तृतम् ।

एतेन—अनुमानद्वयमपि—व्याख्यातम् । यथा चिरतर्मतेऽप्युपादानत्वोपपत्तिः, तथा पूर्वमेव निरूपितम् । नहि प्रधान तदिति नार्थान्तरमपि । हेतुभाष्ये तदनुरक्तविवक्षितद्विकारत्व-मेव, इति न गौट्यानुरक्तलण्डे व्यभिचारः । ब्रह्म न ब्रह्मोपादानमिति सत्प्रतिपक्षानुमानं तु भुक्तिभक्षितं भुत्सनुगृहीतास्सदनुमानवाधने न समर्थमिति प्रथमानुमानं निर्दुष्टमेव । द्वितीया-नुमाने तु हेतुद्वयतात्पर्याच्च व्यर्थविशेषणरतम् ; अन्तःकरणस्यैव परिणाम्युपादानत्वेऽपि तद्वेषेण परिणताविद्याधारतया विवर्तोपादानत्वमपि विद्यत एवेति न सःप्यवैकल्यम्, नापि भुक्तिविरोधेन हीनबलत्वेन सोपाधिकत्वेन च सत्प्रतिपक्षोऽपीति सर्वमनवद्यम् ।

ब्रह्मस्वप्रकाशत्वनिष्कर्षप्रकाराः

एतेन—स्वप्रकाशत्वमपि—व्याख्यातम् । तथाहि—परिणममानाविद्याधिष्ठानत्वमपि

ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वाद्बुधपद्यते । ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वात्तु तज्ज्ञानार्थं प्रमाणान्तरानपेक्षा । स्वप्रकाशत्वं चावैद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यतात्यन्ताभावानधिकरणत्वम् । अनधिकरणत्वस्य स्वरूपत्वाद् मोक्षेऽपि सत्त्वेन नाव्याप्तिः । स्वरूपस्यापि लक्षणत्वं त्वन्मते ब्रह्माभिन्नानन्दादौ गुणावव्यवहार-बुधपद्यते । अभावश्चात्र योग्यत्वविरोधी व्यावहारिको वा विवक्षित इति न ब्रह्मण्यसंभवः । अवैद्यत्वं चात्र फलव्याप्यस्वरूपमेव विवक्षितम् । घटादीनामपि फलव्याप्यत्वस्य पूर्वमेवोपादानाद् अपरोक्षव्यवहारपदेन प्रमाणजन्यापरोक्षवृत्तिविषयत्वस्यैव विवक्षणाच्च न घटशुक्तिरूप्यादावति-व्याप्तिः । ब्रह्मस्तु न फलव्याप्यत्वम् ; स्वस्य स्वासंभवादिति नासंभवोऽपि । अपरोक्षव्यव-हारश्चापरोक्ष इति शब्दप्रयोग एव विवक्षितः, इति न तद् दुर्बलम् । तच्च योग्यत्वं प्रमातारं कञ्चन प्रतीति न दोषः । स्वविषयमपि स्फुरणं स्वभावभेदात्स्वव्यवहारबनकमिति न व्याहृत्याद्यवकाशः ।

एतेन चिदविषयरूपत्वमपि स्वप्रकाशत्वं निर्दुष्टमिति सूचितम् । नहि स्वमेव स्वस्य विषयः । चिदन्यस्य सर्वस्य चिद्विषयत्वात्तुच्छस्य च निःस्वरूपताद्यातिव्याप्तिः । मिथ्यात्वानुमिति-स्तु स्वपरविषयतानियामकेनैकेन रूपेण स्वविषयापीति युक्तम्, नैवमन । स्ववेद्यत्वस्य बाधितात्वेन

तदाशयार्थान्तराप्रसङ्गेन स्वप्नसूत्रे स्वतिरिक्तशक्तिरित्यत्रापि तत् संभवति । स्वप्नशास्त्रं चेद ब्रह्मस्वरूपमेवेति न तच्चान्तरत्वेऽद्वैताद्यापत्तिरिति सर्वमनवयम् ।

अनुभूतिस्वप्नकादात्वानुमित्यादिव्यवस्था

एतेन—अनुभूतिः स्वप्नकाशा, अनुभूतिरिति व्यतिरेक्यनुमानमपि तत्र प्रमाणमिति सूचितम् । न च साप्याप्रसिद्धिः; वेद्यत्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभाषप्रतियोगीत्यनुमानेन साप्यप्रसिद्धि-संभवात् । अत्र च चिद्विषयस्वरूपस्वप्नकाशास्त्वस्य साधने वेद्यत्वं चिद्विषयस्वरूपमेव चिद्व्य-साधनवृत्तिपक्षः । अवेद्यत्वे तस्यपरोक्षव्यवहारविषयस्वरूपस्ये फलसाधनरूपं तत् । साप्यं तु पूर्वप्राप्त्यन्ताभावप्रतियोगित्वयुक्तत्वापरोक्षव्यवहारयोग्यं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभाषप्रतियोगित्व-मित्याद्यद्वैतसिद्धौ निस्तारः । श्रुतिविरोधात् न च स्वप्नविषयादिकम् । कश्चित्कान्ति-भेदमादायानुभूतित्वजातेः शुद्धेऽपि संभवान्नासिद्धिः । आत्मनूनसत्तास्वप्रतिभेदसापेक्षैव चेति नातिप्रसङ्गः । अनुमाण्याभावेऽयानुभूतिरयम्, अनात्मव्यनुभूतिशब्दप्रयोगश्च पूर्वमेव निरस्तमिति न दोषः ।

स्वप्नकाशात्वेऽनुमानान्तरपरीक्षा

एतेनानुमानान्तराण्यपि व्याख्यातानि । नहि स्वप्नैव स्वप्नैव; विषय-विषयिभावस्य भेदशास्त्रादात् । स्वप्नैव स्वप्नवहारीपक्षौ न स्वप्नविषयवोपपादकं किञ्चिदस्ति । वेदान्त-प्रामाण्यादिकं नृत्तिविषयत्वमात्रेणोपक्षीणमिति न विरोधः । एतेनात्मस्वप्नकाशात्प्रमाणं व्याख्यातम् । यथा चात्मनो न ज्ञानाश्रयप्रमाणं, किन्तु ज्ञानरूपत्वमेव, तथान्यत्र विस्तृतम् । एवं च निर्धर्मकतयाऽवेद्यतया च ब्रह्मानन्दादिपदलक्ष्यं न वाच्यम्; प्रशुक्तिनिमित्ताभावादिति मन्तव्यम् । अत्रान्यथान्तरु वाच्यत्वात्पन्थावबोधनद्वारा लक्षणा स्वरा एव पर्यवस्यतः । यस्तु तस्तु ब्रह्म न लक्ष्यमपि; वाच्यत्वाभावेन निबन्धनत्वात्तद्व्यवहारस्य । लक्ष्यत्वाभावेन चास्त्व-व्यवहारोऽपि गौण इष्ट एव । यथा चान्विताभिधानेऽपि स्वरूपलक्षणाऽविरोधस्तथा पूर्वमेव निरूपितम् । एवं च ब्रह्मणि न शब्दस्याभिधेया प्रशुक्तिः । एतदभिप्रायैव “यतो वाचो निवर्तन्ते” इति श्रुतिरिति मन्त्राभेदे । निर्धर्मकतया आधात् । यधर्मकत्वेन सोपाधिकत्वाच्च तात्पर्यविषयो ब्रह्म वाच्यमित्यनुमानमपि पराहृतमिति सर्वमनवयम् ।

इति द्वितीयपरिच्छेदार्थसंग्रहः ।

विशेषस्तु भवणमेकत्राङ्गि, अपरत्र निदिध्यासनमङ्गि, इतरे त्वङ्गे, तत्र पूर्वाङ्गत्वमेव भवण-मन-
नयोः, भवणाङ्गित्वपक्षे तूत्तराङ्गे निदिध्यासनमनने इति न फलभेदः ।

शाब्दापरोक्ष-तत्परोक्षवादयोः फलाभेदादिव्यवस्था

तत्र निदिध्यासनाङ्गित्वपक्षे साक्षात्कारे भवणस्य, भुतस्य शब्दस्य वा प्रयोजकतया
शाब्दत्वम् भवणाङ्गित्वपक्षे साक्षाच्छब्दजन्यत्वेन । यथाऽन्विताभिधानवादेऽन्वयानुभवस्य
शाब्दत्वं साक्षात्, अभिहितान्वयवादे तु शाब्दत्वं शब्दप्रयुक्तत्वेन । उभयत्र तत्त्वसाक्षात्कार
एवाज्ञाननिवर्तनक्षम इत्यविशेषः ।

कर्मणां ज्ञानयोग उपकारकत्वे मण्डन-

विद्यरणाचार्यमतयोर्निष्कर्षः

विशेषस्तु—शाब्दापरोक्षवादे संन्यस्तस्य भवणाधिकारः, शाब्दपरोक्षवादे तु यावन्निदि-
ध्यासनपरिपाकाभ्यासेन साक्षात्कारोदयः, तावत्पर्यन्तं निष्कामकर्मणां संयोगपृथक्-
त्वनयेन । तत्र प्रथमे भवणानन्तरमेव स्थितप्रज्ञः सिद्धः, तथापि तस्य षष्ठ उक्तम-
भूमिकाभेदेन तदतिशयावस्था, द्वितीयपक्षे तु यावन्निदिध्यासनाधीनसाक्षात्कारं साधकावस्था-
स्थितप्रज्ञस्य, तदनन्तरमेव निरतिशयः सिद्धः स्थितप्रज्ञः । तत्राद्ये संन्यस्तानां चिरेणैव मोक्षः,
द्वितीये तु निरतिशयानां स्थितप्रज्ञानामचिरेण मोक्षः । इदमेवाभिप्रेत्य—“सर्वापेक्षा च यज्ञादि-
भुतेरश्वयत्” इत्यत्राश्वदृष्टान्तः । यथाश्वेन ग्रामं गच्छन्नचिरेण गच्छति, वृषभेण तु चिरेण,
तथाऽत्रापि कर्मसाहित्ये निदिध्यासनपर्यन्तमचिरेण साक्षात्कार इति मन्तव्यम् ।

भास्करीयज्ञान-कर्मसमुच्चयवादाद् मण्डना-

भिमततत्त्वसमुच्चयवादविशेषादिः

अत्र ज्ञान-कर्मसमुच्चयवादे भामत्यभिमतः, मण्डनादिमतो वा । सोऽपि न भास्करमत
इव समसमुच्चयेन, किन्तु पापक्षयार्थत्वेनैव, आनिदिध्यासनम्, आत्मसाक्षात्कारानन्तरं तु
नोभयत्र कर्माधिकारस्तत्र । भवणाङ्गित्व तदङ्गत्वपक्षयोः कर्मण उपयोगे सत्यपि विशेषे, प्राप्तात्म-
साक्षात्काराणां कर्मसंन्यासे न विशेषः । इदमेवाभिप्रेत्य तत्त्वप्रदीपिकादिष्वद्वैतसिद्धौ च ज्ञान-कर्म-
समुच्चयवादनिरासः ।

अद्वैतसिद्धेः शाङ्कर्येदान्ते किं स्थानम्

तुरीयपरिच्छेदस्य, किं यदुना ? परिच्छेद-
प्रयस्यापि मण्डनसिद्धान्त एव समादर
इति विस्तरेणोपपादनम्

इदमत्रायधेयम्—यत्तुरीयपरिच्छेदोऽपि मण्डनसिद्धान्तेनैव याचस्पतिमतेनोप-
संहियते । तत्र जिज्ञासापक्षस्य भ्रमविधिपूर्वकत्वं न भामतीप्रस्थाने भविष्यतीति; तस्या-
विधिर्यात्, ब्रह्मजिज्ञासाया ऐच्छिन्नस्वरूपापद्यते, इति तत्र प्रवर्तनार्थं भामत्या स्वाभ्यासविधिपूर्वकत्वं
स्वीक्रियते । न चेतापनयि पूर्वोत्तरमीमांसयोरैक्यम्; धर्मजिज्ञासावृत्ते धर्मपदस्य प्रभाकरदृष्ट्या
वेदार्थपरत्वं हि वेदार्थविषयत्वोपाधिकं तदिष्टमेव तदैक्यम् । यदि तदैक्यं मीमांसकदृष्ट्या, जैमिनि-
दृष्ट्या वा, “क्षेपत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येति जैमिनिः” इति सूत्रितदिशा तूपनिषदामर्थ-
वादत्वेन, तर्हि तासां पृथक् न प्रामाण्यं स्यात्, पृथक् ब्रह्मजिज्ञासायुक्त्वं चानुपपन्नं स्यात् । इदमे-
वाभिप्रेत्य भगवत्पादानां “स्वाध्यायानन्तरं तु समानम्” इति वाक्यम्, भामती चात्र साम्यं व्याचष्टे
धर्मपदेन वेदार्थो विवक्ष्यत इति । यतः “चोदनाच्छ्रुणोऽर्थो धर्मः” इति धर्मपदार्थनिर्भर्यः, ब्रह्म तु
‘ब्रह्माद्यस्य यतः’ इति निष्कृष्यते । ब्रह्मपदार्थो यदि जीवः, तर्हि अर्थवादता वेदान्तानामिति
भामत्यादिपूर्वपक्षः, अनुपहितचैतन्यपरत्वे तु सिद्धान्त इति व्यवस्था । अनेन शाप्यते—न
जीवात्मतत्वातिरिक्तं ब्रह्मतत्त्वं नाम; अन्यथा जीवपरत्वेन पूर्वपक्षः, अर्थान्तरपरत्वेन
सिद्धान्त इति पूर्वोत्तरपक्षयोर्वैयर्थिकरूपं स्यात् । “क्षेपत्वात् पुरुषार्थवादः” इति सूत्रोपक्षित-
सिद्धपूर्वपक्षनिरासपदे “अधिकोपदेशात्” इति सूत्रेऽधिकपदसंस्कारित्वरूपपरतया विदुष्यद्
भाष्यमप्यनुमेयार्थं द्रढयतीत्यटमतिविस्तरेण । अत्राद्वैतसिद्धौ—प्रथमपरिच्छेदस्याहमर्थनात्मत्व-
समर्थनपरतयोपसंहारः, द्वितीयपरिच्छेदस्य जीवाणुत्वनिरसनपरतयोपसंहारवत् तुरीयपरिच्छे-
दस्याप्यसंसारार्थमस्वरूप एव वेदान्तानां तात्पर्येणैवोपसंहारश्च तस्याः परमादरो मण्डनसिद्धान्ते,
भामतीसिद्धान्त एव चेति विशदमवगम्यते ।

तुरीयपरिच्छेदार्थसंग्रहः

अथ तुरीयः परिच्छेदः “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति सूत्रे जिज्ञासापक्षज्ञानपदसूचितं
मोक्षस्वरूपमद्वैतसिद्धान्तसिद्धमुपपादयितुमारभते । तत्र षट् प्रकरणानि । तानि यथा—

(१) अविद्यानिवृत्तिनिरूपणम्

(२) अविद्यानिवर्तकनिरूपणम्

(३) मुक्तोरानन्दरूपत्वेन पुरुषार्थत्वनिरूपणम्

(४) चिन्मात्रस्य मोक्षत्वोपपत्तिः

(५) जीवन्मुक्त्युपपत्तिः

(६) मुक्ती तारतम्यमङ्गश्च

अविद्यानिवृत्ति-तन्निवर्तकप्रकरणयो-

मुक्तिप्रकरणे सङ्गतिनिरूपणम्

अत्रानिर्वचनीयाविद्याप्रकरणे तन्निवर्तक-तन्निवृत्तिप्रकरणे यद्यपि प्रसङ्गात् सङ्गते, तथैव धीमाध्यादिषु ते अपि विचारिते; तथापि तयोर्मुख्या सङ्गतिर्मुक्तिप्रकरण एव, यतः सैव मुक्तिः, अतोऽत्र तन्निवृत्तिप्रकरणम् । अविद्यानिवर्तकप्रकरणं तु मुक्तिसाधनत्वात् साधनाध्यायार्थसंकलनपरे तृतीये परिच्छेदे एव साक्षात् सङ्गतम् ; तथाप्यविद्यानिवर्तकस्यैवाविद्यानिवृत्तिरूपत्वस्याद्वैतमते स्वीकारादुभयस्य फलाध्याये सङ्गतिः । मुक्तिर्हि—

“निवृत्तिरात्मा मोक्षश्च शास्त्रत्वेनोपलक्षितः ।”

इति शास्त्रयोपलक्षितनिवृत्तिस्यरूप आत्मैवेत्यद्वैतसिद्धान्तः ।

अविद्यानिवृत्तेर्मुक्तिस्वरूपत्वसमर्थनम्

अविद्यानिवृत्तिश्चेयं शास्त्रत्वोपलक्षितास्वरूपत्वात् तत्रोपलक्षणज्ञानाजन्यत्वेन तद्रूपायास्तस्या अपि जन्यत्वात्संभवाच्च न संभवति यस्तु, तथापि ततोऽविद्यानिवृत्तिस्तद्विरोधिनी वृत्तिरेव, इति न तस्याः साध्यत्वविरोधः; यावत्कार्योत्पत्तिविरोधिकार्यमेव ध्वंस इत्यङ्गीकारात् । तत्र च जीवन्मुक्तावपि यद्यपि वृत्त्युपलक्षित आत्माऽस्ति । तथापि चरमवृत्त्युपलक्षितात्मन एव मुक्तित्वान्न तदापि मुक्तव्यवहारापत्तिः । जीवन्मुक्ति-प्रयोजकवृत्तेः परमुक्तिप्रयोजकवृत्तौ विशेषस्तु प्रारब्धविक्षेपाविक्षेपान्ध्याम् । अतो न जीवन्मुक्तिः परमुक्त्योरविशेषापत्तिः । तत्र मुक्तेर्वृत्तिसाध्यत्वं तद्विरोध्यावरणनिवृत्तिमात्रेण । अतोऽज्ञाननिरासामरूपैव मुक्तिः ।

तत्त्वज्ञानस्याविद्याप्रयुक्तस्यापि समान-

विषयकस्यापि निवर्तकत्वेनाविद्या-

निवर्तकत्वोपपादनम्

अविद्यानिवर्तकञ्च ज्ञानं न चिन्मात्रम् ; तस्य तदविरोधित्वात् , किन्तु श्रवणादिसाध्य-ब्रह्मज्ञानम् । तस्याप्यज्ञानप्रयुक्तत्वेन निवर्तकत्वेन स्वरूपतो मिथ्यात्वेऽपि विषयतोऽमिथ्यात्वम् ।

अज्ञाननिवृत्तेरपि मिथ्यात्वपक्षे तेन तदुत्पत्तेरविरोधात्, सत्यत्वपक्षेऽप्यसत्यात् सत्योत्पत्तेः साधनात् न जानामीत्यनुभवेऽपि भावरूपसाधिमास्याज्ञानस्यैवानुभवेन तस्य साधिना वद्भावेनेनाविरोधात्, वृत्त्युपायदाया वृत्तेरेवाज्ञानविरोधित्वात् चरमवृत्तेरस्तण्डाकाराया उपाधित्वमात्रेणोपदिताभ्या- विषयकत्वे सत्युपहितविषयत्वेनाज्ञानसमानविषयत्वेऽपि 'सन् घटः' इत्यादिज्ञानस्य तद्विपरीतस्य तन्नो विशेषेण घटजानादपि मुक्त्यनापत्तेः, मायोपादानरूपेऽप्यात्मसाक्षात्कारस्य "तरति शोकमात्म- वित्" इति प्रमाणशान्तात् साक्षात्कारदद्यायामज्ञाननिरतं कस्याविरोधात्, तत्राज्ञानाज्ञानस्योपाध्य- विषयकत्वेऽमुपहितविषयकत्वेन शुद्धब्रह्मविषयाज्ञाननिर्वतकत्वाविरोधात्, उपादाननाशस्योपादेय- नाशप्रयोजकत्वेन तज्ज्ञानस्यापि तन्नो नाशेन तेनाद्वैताविरोधाय न कोऽपि दोषः ।

आनन्दरूपतया साक्षात्क्रियमाण आत्मा

पुरुषार्थः, तस्य संसारिणो, विशेषश्च

स चात्मानन्दरूपः साक्षात्क्रियमाणत्वेन पुरुषार्थः, साक्षिणस्तु तथाऽऽत्मा भासते; तथा साध्यत्वादानिन्दात्मतयाऽऽमनः; इति संसारिणो विशेषो मुक्तात्मनः ।

चिन्मात्रत्वेऽपि मुक्तात्मनः 'अहं मुक्तः स्याम्'

इतीच्छोपपत्तिमुक्तिरसमयेऽहङ्कारविच्छेदमात्रेण

तत्र यद्यपि 'अहं मुक्ती स्याम्' इतिवत् 'अहं मुक्तः स्याम्' इतीच्छानुपपत्तिः; संसारिणः कालिकमुखानुभवकाल इवाहमर्थस्याद्वैतमतेऽननुवृत्तेः, चिन्मात्रं हि तदाऽऽत्मा प्रकाशते नाहमिति, तथापि मुक्तताया बन्धविच्छेदरूपत्वेन शृङ्खलादिवदस्य शृङ्खलादिविच्छेदमात्रेणैवाहमर्थस्याह- ङ्काराख्यबन्धवदस्याहङ्कारविच्छेदमात्रेण चिन्मात्रानुवृत्तेर्मुक्तावविरोधात्, स्वप्रकाशचिदात्मन्या- नन्दरूपताया एव मुक्तात्मरूपत्वाच्च न चिन्मात्रमुक्तात्मताविरोधः ।

जीवन्मुक्तस्वरूपनिष्कर्षः, द्वैतमिथ्यात्वनिश्चयेऽपि

भरतादिवद् द्वैतेन तस्य व्यवहारादि च

इदञ्च मुक्तात्मरूपत्वमसंप्रज्ञातसमाध्यवस्थायां स्थितप्रज्ञस्य शुभातीतस्य निरतिशयस्ये- त्यनुभवसिद्धम्, तत उत्थितावस्थाया साधकावस्थायां वा नानुभवसिद्धम् । जीवन्मुक्तश्च तत्त्वज्ञानेन निवृत्ताधिद्योऽनुवृत्तेर्देहादिप्रतिमासः, निवृत्तसर्पभ्रमस्य संस्कारवशाद् भयकम्पाद्यनुवृत्तिवद् दण्ड- संयोगनाशेऽपि च भ्रमगानुवृत्तिरद्विद्याऽऽकारानुवृत्त्या मिथ्यात्वनिश्चये भरतादिवत् सुखि-

यत्, दुःखित्यञ्च जीवद् व्यग्रहरन् आपारब्धभोगसमाप्तिं विनैव यत्नं स्वासनिधायादिवद-
न्यस्मान्तत्त्वज्ञानाद् भोगसंभोगसमाप्तीं विदेहकैवल्यारणां परममुक्तिं प्राप्नोति । 'भोगेन
त्विनरे क्षणयित्वा ततः सम्पद्यते' इति सूत्रं तु प्रारब्धकर्मणां विदेहमुक्तिप्रतिबन्धकत्वमात्रं
सूचयति, तेन च प्रतिबन्धकमात्रविषया भोगाभावः परममुक्तौ कारणमित्यवगम्यते । अत्र एव
त्रिभुवीश्वराणां ब्रह्मानन्दः—“अप्रामाण्यज्ञानानास्फुटित-पट्टतमसंस्कारवहित-भुज्यमानादृष्टाभाव-
सहितमेव तत्त्वज्ञानं सर्वात्मनाऽऽज्ञाननिवर्तकम्” इति वदति । तथा चाविद्यालेशानु-
वृत्त्याऽऽदेहाद्यनुवृत्तिं शरीरेऽवस्थितमप्यशरीरमेवाऽऽत्मानं जीवन्मुक्तो मन्यते,—“कर्मण्यकर्म
यः परमेदकर्मणि च कर्म यः” इति न्यायेन, इति सत्येऽपि बन्धामासे बद्ध इवायुक्तं यत् परमेश्वर
गृह्यन्निष किमन्निष कचिदपि सुख-दुःखादिविषयासंस्करो नित्यसंतुष्टो न शरीरादिदुःखेन
दुःभ्यस्यति, न तत्सुखेन वा सुख्यतीति प्रमाणतोऽवगम्यते ।

आप्रारब्धसमाप्तिशक्तिविशेषमात्रानुवृत्त्या जीवन्मुक्तिः

तस्यापिद्यायां निवृत्तायामपि तस्याः शक्तिविशेषमात्रम्, विशेषशक्तिमात्रं याऽनुवर्तते,
प्रारब्धकर्मनश्चादिति तु तत्रम्, इति आप्रारब्धभोगमनुवर्तमानेन तत्त्वज्ञानेन पूर्वजातीयेन
तस्याः सर्वशक्तिनाशात् जीवन्मुक्तिः । तथा च—“तस्याभिध्यानात्...भूयश्चान्ते विश्व-
मायानिवृत्तिः”, “तस्य तापदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पद्यते” इत्यादिभुक्ति-स्मृत्यादयस्त्रय
प्रमाणम् । इति जीवन्मुक्त्यवस्था ।

मुक्तौ न सुखतारतम्यम्

तत्र जीवन्मुक्तेषु—

“सर्वभूतस्वमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईशते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥”

इत्यादिलक्षणयुक्तेष्वपि यदि सुखे न तारतम्यव्यवस्था, तदा परममुक्तेषु केव कथा
तत्तारतम्यस्य !

मुक्तेर्न भक्तिसाध्यत्वम्, किन्तु ज्ञानसाध्यत्वमेव,

इति भोगक्षयमात्रेण परममुक्तिः

तत्रापरोक्षज्ञानिनोऽपि जीवन्मुक्तस्य परमानन्दहेतुमत्त्वभावे तत्तात्पर्यस्य मोक्षहरण-
स्येतिरप्रमादस्याभावेन प्रारब्धकर्मणा संतारानुवृत्तिवद्भवेन व्युत्थितस्य, समाध्यवस्थायां तु तस्याणि

माण्डव्यादीनामिव । तत्र व्युत्थितानां परदृष्ट्या तदनुवृत्तावपि तत्र मिथ्यात्वनिश्चयेन तस्यावश्यकत्वात् "तस्य तावदेव चिरम्" इति तस्य प्रारब्धकर्मक्षयापेक्षायामपीश्वरप्रसादस्य परमशुक्तावनपेक्षणम् । "यमेवैव वृणुते तेन लभ्यः" इति श्रुतेरपि भक्तेः साक्षात्कारोपयोग एव स्वार्थावगमेनापरोक्षज्ञानिनो मुक्त्यर्थं प्रारब्धक्षयार्थं वा भक्तेरनपेक्षणाद् भोगक्षयमात्रेण परममुक्त्युपपत्तेः ।

मुक्तौ जीवग्रहणादिभेदेषु मुक्तानां परस्परमीश्वरेण च तारतम्य- निरासस्तत्तत्प्रमाणपरीक्षणपूर्वकम्

यदा तु जीवमुक्तावपि मुक्तौ न तारतम्यम्, तदा कैव कया निरतिशयानन्दस्वरूपब्रह्मभावे तत्तारतम्यस्य ? तदा हि मुक्तस्य न ब्रह्मणा भेदः; उभयोरपि विभुत्वेनैक्यात्, "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्" इत्यादावपि तस्य भेदनिषेधात् तत्प्रयुक्ततारतम्यस्याप्यभावात्, परममुक्तौ न जीवानाम्, न वा जीवेदवरयोर्भेदः । तत्र तथा परिच्छिन्नोपाध्योस्तत्त्वज्ञानेन तन्नाशाद् घटाकाशानामिव, घटाकाशमहाकाशयोश्चैवोपाधिनाशेन भेदाभावात्, परममुक्तौ तु जीवेदवरयोस्तयोरपि प्रतिविम्बपक्षे ईश्वरस्वस्वरत्वमपि नास्ति, किन्तुभयोरपि प्रतिविम्बत्वमिति नानेकेश्वरभावापत्तिः । तयोर्भिन्नप्रतिविम्बभावे तु जीवोपाधिमात्रनाशेन मुक्तस्यैकेश्वरभावेन जीवत्वापनयेन च नानेकेश्वरभावापत्तिः । "जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंविहितत्वाच्च" इत्यधिकरणं तूपासकानां सविशेषब्रह्मभावमेव सूत्रयति, न तु तत्त्वज्ञानिनाम् । न च स ईश्वरोऽपि; जगत्कारणत्वस्यैश्वर्यधर्मत्वेनोपाधिधर्मत्वाभावात्; अन्यथा तत्कतुन्यायेन तस्याप्युपासकेन प्राप्यथा जगद्व्यापारवर्जमिति निर्देशानुपपत्तेः ।

“मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥”

इत्यादिवचनानामाधिकारिकजीवपरत्वेन मुक्तपरत्वाभावेन मुक्ततारतम्ये तेषामप्रमाणत्वात् । "वृद्धिहाशमाकृतम्" इति सूत्रं तु जीवानामोपाधिकभेदेन भेदमात्रपरत्वेन मुक्तौ विशेषाप्रतिपादनपरं न मुक्ततारतम्ये प्रमाणम् । "भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च" इति सूत्रं तु गौणमुक्तानामेव भोगनारतम्यं बोधयति, न परमुक्तानन्दनारतम्ये प्रमाणम् । अत एव "ऐहिकमप्रस्तुत-प्रतिबन्धे तदर्शनात्" इति सूत्रेण मुक्तौ तारतम्यनिषेध उपपाद्यते ।

चरमवृत्त्युपक्षिप्तात्मनो मुक्तित्वम्

तदयं निष्कर्षः—चरमवृत्त्युपक्षिप्तात्मैवाज्ञाननिवृत्तिः । उपलक्षणसाध्यतयैव मुक्तेरपि साध्यता । पाके निवृत्तेऽपि पाचकानिवृत्तिवद् मुक्तेरपि न निवृत्तिः । एतदभिप्रायमेव “निवृत्ति-
रात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः” इति वचनम् । एतेन—अविद्याविरोधिबृत्तिरविद्यानिवृत्तिरिति
मतमपि—व्याख्यातम् । वृत्तिध्वंसोत्पत्तिपर्यन्तं तद्रूपत्वम्, चरमवृत्तिध्वंसस्तु अधिकरणस्वरूप-
मेवेति नानुपपत्तिः । सोपाधिकप्रभे उपाधिविरहकालीनस्यैव शाश्वधिष्ठानस्याज्ञाननिवृत्ति-
रूपत्वाच्चेयं प्रक्रियाऽन्यत्र युक्ता । ‘नेति नेति’ बीष्वास्वारस्येनात्मातिरिक्तसर्वमिध्यात्वावगमात्,
निवृत्तेरपि निवृत्त्यनुपपत्तिरेव तस्याधिष्ठानानतिरेके प्रमाणम् । वृत्त्युपलक्षितस्यात्मनो जीवन्मुक्ता-
वपि सत्त्वेऽपि मुक्तिमात्रापादनमिष्टमेव ।

नित्यप्राप्तात्मरूपत्वेऽपि मुक्तेस्तत्प्रतिबन्धकनिवृत्ति-

साध्यत्वमात्रेण साध्यत्वोपचारः,

अविद्यानिवृत्तिश्च वृत्त्युपारूढचैतन्यात्माऽऽ-

त्मसाक्षात्कारेणाधिष्ठानसाक्षात्कारेण-

त्यादिनिरूपणम्

चरमसाक्षात्कारोपलक्षितत्वरूपपरममुक्त्यापादनं नावसरमाप्नोति । प्राप्तप्राप्तिरूपतया
फलस्यानन्दप्रकाशस्य स्वरूपतोऽसाध्यत्वेऽपि तत्तिरोधावकाशाननिवृत्तेः साध्यत्वमात्रेण कण्ठगत-
चामीकरादाविद्य साध्यत्वोपपत्त्या वेदान्तश्रवणसाध्यत्व-पुमर्थतयोरपि नानुपपत्तिः । अविद्या-
निवर्तकं च न स्वप्रकाशग्रहाचैतन्यमात्रम् ; तस्य तत्साधकत्वात्, किन्तु वृत्त्युपारूढं चैतन्यम् ।
चैतन्यप्रतिरुद्धनघारिणी वृत्तिरेव तत्रिवर्तिका । अभावस्य भावजनकत्ववत् प्रीतिभासिकस्य
व्यावहारिकसुखजनकत्ववत्त्वात्तस्याया अपि वृत्तेः सत्योत्पादकत्वे न विरुद्धम् ।

एतेन—इच्छानिवर्त्यद्वेषवद् ज्ञानसत्यतापादनमपि—निरस्तम् ; अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारण-
त्वस्यात्राङ्गीकारेण रूपवत्सत्यत्वानापत्तेः । अन्यत्रादृष्टमपि स्वस्यैव स्वनिवर्तकत्वं प्रमाणश्ला-
दङ्गीक्रियते । नहि केवलं वृत्तिः, केवलं वा चैतन्यं निवर्तकम्, इति वृत्तिकलितचैतन्यस्यैव निवर्त-
त्वनिबन्धनस्यैव निवर्तकत्वे न कापि शङ्का । उपहितविषयमपि निवर्तकज्ञानमुपाध्यविषयत्वाच्च
भ्रमरूपमिति तन्तुनाशस्य षट्नाशप्रयोजकत्वदर्शनेन स्वोपादानाविद्यानाशस्यैव
वृत्तिनाशप्रयोजकत्वेन न तथा सद्वितीयत्वापत्तिः । तत्र च मुख्यतमैव पुरुषार्थः । तत्र पुमर्थता न

परकीयत्वप्रयुक्ता, स्वकीयत्वप्रयुक्ता वा, किन्तु साक्षात्क्रियमाणताप्रयुक्ता । तत्र च हेयतयाऽज्ञातत्वं विशेषणं दीयते, इति नास्माददिसुखमीश्वरस्यापि पुमर्थो भवति । मुक्तसुखसाक्षात्कारो न संसारिण इति न संसारिणोऽपि मुक्तसुखपुमर्थताप्रसङ्गः । एतेन—“प्रत्यक्षप्रकाशत्वेन सुखं पुमर्थः” इति वचनमपि व्याख्यातम् ।

जीवन्मुक्तावधिद्यासंस्कारानुवृत्तौ न दोषः

तच्च सुखमहमर्थगतमुक्तिकालान्वयिचिदंशस्यैव । तच्च दुःखाभावातिरेक्यव्यात्मानति-
रेकीति नानुपपत्तिः । सुख-प्रकाशयोस्तत्त्वतोऽभेदेऽपि कल्पनिकभेदसत्त्वान्न सुखप्रकाश इति व्यपदे-
शानुपपत्तिः । तच्च सुखं जीवन्मुक्तस्यानुभवसिद्धम् । जीवन्मुक्तो नाम निवृत्ताविव्योऽप्यनुवृत्ता-
विद्यासंस्काराधीनदेहादिप्रतिभासो निःसारितपुण्यायां संपुटिकायां पुण्यवासनाबद्धविद्याया अपि
वासनासंस्कारापरपर्यायः । संभवत्येव विमतो नाशः संस्कारख्यातः, संस्कारनाशान्यत्वे सति नाश-
त्वादित्यनुमानमप्यत्र प्रमाणम् । विनश्यद्ब्रह्मस्य समवाधिकारणं विनापि स्थितिदर्शनादुपपा-
दकसत्त्वे बहुक्षणसंश्लेषकल्पनाया अप्यनुपपत्तेर्न संस्कारादिस्यत्यनुपपत्त्याऽज्ञानानुवृत्त्यापातः
संभवति । पूर्वज्ञानं प्रतिबन्धभावासहकृतं न संस्कारादिनिवर्तकम्, उत्तरं तु तत्सहकृतं तन्निवर्त-
कमिति न विरोधः ।

अविद्यालेशानुवृत्त्या देहाद्यनुवृत्तिर्जीवन्मुक्तौ

एतेन—अविद्यालेशानुवृत्त्या देहाद्यनुवृत्तिपक्षोऽपि—व्याख्यातः । तत्र च लेशो नाम
आकारः । आकारश्च अपरोक्षप्रतिभासयोग्यार्थाभावजनकाऽऽवियकशक्तिविशेषः । तदनुवृत्त्या च
तद्बद्धविद्याव्यनुवर्तत एव । शक्तिनाशमात्रात्तु मुक्त इति व्यवहारोऽविद्यादशायामप्युपपद्यत
एव । विलीना हि पूर्वतनेन ज्ञानेनार्थक्रियासमर्थत्वसंपादिका शक्तिरिति सर्वमनवयम् । लेशस्थितौ
कर्मानुवृत्तिः, कर्मानुवृत्तौ च लेशस्थितिरित्यन्यो-याश्रयस्तु क्तौ स्थितौ वा न विरोधी । एवं च
यागे नष्टेऽपि तत्संक्षमावस्थारूपमूर्त्त्ययाऽङ्गीक्रियते, एवमज्ञाने गतेऽपि तल्लेशो देहादिप्रति-
भासदेवुरङ्गीक्रियत इति जीवन्मुक्तिरूपपक्षैव ।

कैवल्यसम्पत्त्यर्थं भोगक्षयपात्रं फारणम्, नेद्वरप्रसादोऽपि

तस्य च जीवन्मुक्तस्य कैवल्यसंपत्त्यर्थं प्रारब्धकर्मक्षयमात्रमपेक्षितम् ; “तस्य तावदेव चिरम्”
इति श्रुतेः, न तु ईश्वरप्रसादोऽपेक्ष्यते; स्मृति-पुण्यपादनीनां स्तुतिपरत्वात् । भोगादेव प्रारब्धकर्म-
क्षयोपपत्त्या नेश्वरप्रसादस्य तत्रापेक्षा ।

मुक्ताबुच्च-नीचभावः, तत्र भेदाभावात्

एतेन—मुक्ताबुच्चनीचभावोऽपि—परास्तः; मुक्तौ भेदाभावेन तारतम्यासिद्धेः । यथा च भेदे न प्रमाणम्, तथा पूर्वमेव निरूपितम् । किञ्च तारतम्याभिधानम् “ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे” इति सूत्रेण परमुक्तौ तारतम्यशङ्कया तत्समाधानाच्च परमुक्तौ घटते । अपरमुक्तौ तु इष्टमेव ।

मुक्तजीवानां भोगतारतम्येऽनुमानप्रमाणनिरासः,
तत्र तत्र तारतम्यश्चावर्णं त्वपरमुक्तिविषयम्,
कर्मादिसाध्यसुखपरं वा

एतेन—मुक्तजीवभोगः, ईश्वरभोगान्निकृष्टः, इत्याद्यनुमानमपि—परास्तम्; आद्ये मुक्तस्य ब्रह्मरूपतया जीवत्वाभावेनाश्रयासिद्धेः, ईश्वरत्वाभावेन साध्यप्रसिद्धेः, स्वरूपसिद्धेश्च । द्वितीये जीवेश्वरविभागकाले चेत्, सिद्धसाधनम् । कालान्तरे चेत्, पूर्वदोषान्तिवृत्तिः । ‘सैषानन्दस्य’ इति ब्रह्मानन्दपर्यन्तमेव तारतम्यमभिदधाति । अनन्तरं तु “यतो वाचो निवर्तन्ते” इत्यवाङ्मनसगोचरत्वं निरतिशयत्वं च आवयति । ‘निवर्तन्ते’ इति मुक्तौ आनन्दापरिच्छेदमात्रं बोधयति इत्युक्तश्रुतिविरोधादनुमानत्रयमपि बाधितमेव । साधनतारतम्यप्रयुक्तं हि तारतम्यं वैषयिके सुख एव संभवति, न स्वरूपानन्दे । सालोक्य-सायुज्ययोस्तु परापरमुक्तिरूपसत्त्वादपकर्षो विद्यत एव । सायुज्यं चैक्यमेव, न संश्लेषमात्रम्; व्यापकेनेश्वरेण संश्लेषस्य नित्यसिद्धत्वात् । यथा ब्रह्मलोकान्तावाप्तिरुक्तमणगमनादिषाध्या, नैवं मुक्तिः; “अत्र ब्रह्म समस्तुते” इति तस्य अपारलौकिकत्वावगमात्, येन पारलौकिकसंश्लेषः सायुज्यं स्यात् । “एतस्यैवान्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति” इति श्रुतिसिद्धसर्वानन्दस्य स्वरूपानन्देऽन्तर्भाव एव “भोत्रियस्य चाकामइतस्य” इत्यसकृत्प्रयोगतात्पर्यविषयः, इति न तदनुपपत्तिरपि मुक्तौ सुखतारतम्ये प्रमाणम् । केवलकर्म-साध्यत्वे, कर्मसमुच्चितज्ञानसाध्यत्वपक्षे च मोक्षानित्यत्वापत्त्या ज्ञानसाध्यत्वपक्षस्यैव मुक्तत्वा-त्तत्त्वैकल्यभवेन साधनतारतम्यनिबन्धनतारतम्यस्यापि नावकाशः । “एतेन साधनस्योत्तमत्वेन साध्यमुत्तममाप्नुयुः” इति वचनमपि व्याख्यातम्; तस्यापरमुक्तिविषयत्वात् ।

तस्मात् स्वरूपानन्दस्य स्वप्रकाशात्मरूपिणः ।

प्राप्तिर्भुक्तिर्न तत्रास्ति तारतम्यं कथञ्चन ॥

इति सिद्धमिति ।

उपसंहारः

तदेवं मुक्तस्वरूपमप्यद्वैतसिद्धावभिधेयप्रधानायाम्, अभिधानप्रधानायां वाऽनु-
पदितासंघार्यात्मतत्त्वस्वरूपमेव विवक्ष्यते । अत एव ब्रह्ममीमांसायां तुरीयपरिच्छेदे
'आत्मा प्रकरणात्' इति मुक्तात्मस्वरूपपरिच्छेदे आत्मपदमेव प्रयुज्यते, तत्र प्रमाणं च "ह्ययं
ज्योतिरुपसंपद्य स्येन रूपेणाविर्भवति", "स एवोत्तमः पुरुषः" इति समाद्विष्यते । तथा च गीता—

"क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽसि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥"

इति शम् ।

